

فلسفه او فلسفې بهيرې

Ketabton.com

ليکوال

پوهندوی دوکتور ناظر حسين افغانيار

ژباړن

محمد اسمعيل يون

۱۳۹۴ لمريز کال

فلسفه او فلسفي بهير

(د دوکتورا پروگرام لپاره)

ليکوال

پوهندوی دوکتور ناظر حسين افغانيار

ژباړن

محمد اسمعيل يون

د کتاب پېژندنه:

- د کتاب نوم: فلسفه او فلسفي بهير
ليکوال: پوهندوی دوکتور ناظر حسين افغانيار
ژباړن: محمد اسمعيل يون
خپروندي: د افغانستان ملي تحريك، فرهنگي خانگه
وېبپاڼه: www.melitahrik.com
کمپوز/ډيزاين: ضياء الرحمن ضياء
پښتۍ ډيزاين: فياض حميد
چاپشمېر: ۱۰۰۰ ټوکه
چاپکال: ۱۳۹۴ ل کال / ۲۰۱۵ م
ليکوال د خپرونولي: (۴۴)
د تحريك د خپرونولي: (۹۹)

يادونه: د چاپ حقوق له ملي تحريك سره خوندي دي او د کتاب د محتوا مسوليت ليکوال پورې اړه لري.

دا ژباړه او خو خبرې

پر (۱۳۹۲ل) کال د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي په پښتو او دري څانگو کې د دوکتورا دورې پروگرام پیل شو، دا د کابل پوهنتون په تاریخ کې لومړی ځل و چې یادو څانگو د دوکتورا پروگرام حق ترلاسه کړ. د تدریسي پروگرام یا کریکولم له مخې د (فلسفې) مضمون د لومړي ټولگي په سمستر کې شامل و. استاد (دوکتور ناظر حسین افغانیار) دې خیر یوسي د تدریس په پیل سره یې خپل لیکلی کتاب زموږ مخې ته کېښود، کتاب چاپ شوی نه و یوازې کمپوز شوی و، کېدی شي ایله خو ګو تو په شمار نسخې یې د دواړو څانگو د یاد پروگرام د محصلینو لپاره برابرې کړې وي. کله چې ما دا کتاب وکوت، نو خوښ مې شو، هغه وخت ما استاد (افغانیار) سره ژمنه وکړه که خدای کول دا کتاب به زه له (دري) څخه (پښتو) ته راژباړم، موخه مې دا وه چې په پښتو ژبه دا ډول فلسفي، شننیز او معلوماتي کتابونه خورا کم دي. بل غرض مې دا هم و، کوم محصلین چې په راتلونکي کې د دوکتورا پروگرام تعقیبوي، هغوی ته به دا چانس برابر شي چې په خپله ژبه ورته کتاب ورورسېږي، استاد افغانیار هم خورا خوښ شو، خو پانې مې همغه وخت وژباړلې، بیا راباندې کارونه زیات شول، له یو شمېر نورو کارونو سره دا کار هم راڅخه ځنډې ته شو، خبره (دیارلس سوه دري نویم او څلور نویم کال) ته ورسېده، خو بیا هم دا مجال پیدا نه شو چې دا کتاب وژباړم. د (۱۳۹۳ل) کال په وروستیو کې موږ خپل ولس

سره ژمنه کړې وه، چې د (۱۳۹۴ل) کال تر پایه پورې به انشاء الله د خدای (ج) په مرسته او د خپل ولس په همت په بېلابېلو برخو کې (سل عنوانه) مهم اثار چاپوو او خپل ولس ته به یې ډالۍ کوو. (۱۳۹۴ل) کال نیمايي ته ورسېد، خو د کتابونو د راټولونې او چاپ بهیر لا (لس سلنه) نه و بشپړ شوی، د همدې کال په وروستیو شپږو میاشتو کې مو کار ته کار ووايه، د نورو ملگرو تر څنګ زه (يون)، (ضیاء الرحمن ضیاء) او (فیاض حمید) درې واړه د کتابونو په کار کې ډوب شو، د همدې شپږو میاشتو په بهیر کې مې د پوهاندۍ علمي رتبې لپاره هم اثر بشپړاوه او د ترفیع پر کارونو هم مصروف وم، خپل (اته عنوانه) ناچاپ کتابونه مې هم ایډېټ کول او چاپ ته تیارول، نور ګڼ ټولنیز او خیریه کارونه مې هم په مخکې وو، لنډه دا چې د کارونو باران وو، دا مهال مې د فلسفې د دې کتاب ژباړې ته هم هوډ وکړي.

د (۱۳۹۴ل) کال د کب پر (۱۸) مه نېټه د دې کتاب له ژباړې خلاص شوم، ورسره مې د کمپوز او سمون چارې هم ترسره کړې، خو دا سمون د نورو کتابونو د سمون په شان ځکه نه و چې وخت کم او کارونه زیات وو؛ د نورو کتابونو په سمون کې زه ډېر زیات وخت او انرژي لگوم، ان داسې کتابونه هم شته چې تر (شلو څلو) زیات مې کتلي او سمون مې په کې راوستی، خو دې اثر ته د دې مهال او مجال پیدا نه شو، تر کمپوز وروسته مې یوازې دوه ځله وکتلای شو، نو طبیعي خبره ده چې د زیاتو تېروتنو اټکل په کې شته، د دې ترڅنګ په ژباړه کې هم د ډېرو نیمګړتیاوو او تېروتنو اټکل کېدی شي، په پښتو کې د ډېرو فلسفي کتابونو د نشتوالي له امله د فلسفي اصطلاحاتو او مفاهیمو ژباړه طبعاً خپلې خپلې ستونزې لري. د کتاب په

(دري) متن کې هم ځينې مفاهيم او اصطلاحات ډېر واضح نه وو، د هغو ژباړې هم ټوله مانا نه شوه راخپلولای.

فلسفي مفاهيم پېچلي دي، په ژباړه کې د هغو د ماناوو پوره لېږد هم تر يوه بريده ستونزمن کار دی، د دې اثر په دري متن کې داسې برېښي چې له ځينو ايراني اثارو څخه هم گټه پورته شوې، ايران کې اکثره اثار له نورو ژبو ژباړل شوي وي، نو کله چې يوه محتوا يا اصطلاح له نورو ژبو ايراني فارسي او بيا له هغې څخه افغاني دري، بيا له دري څخه پښتو ته وژباړل شي، طبيعي خبره ده چې مانا يې پر خپل همغه لومړني قوت نه پاتې کېږي. له کوم دري متن څخه چې ما ژباړه کوله په هغه کې هم په ځينو برخو کې متن روڼ نه و، کتاب هم پر بېلابېلو څپرکو، غټو او څنگزنو عنوانونو نه و وپشل شوی، ټولو عنوانونو مسلسل او څنگزني بڼه درلوده. ما عنوانونه هم مشخص کړل او د مخونو سرته مې راوړل، د کتاب عنوان چې يوازې (فلسفه) و، هغه مې هم په (فلسفه او فلسفي بهير) ځکه واړاوه چې په دې اثر کې همدا دواړه محتوايات خپرل شوي دي. د مهمو فلسفيانو عکسونه چې پيدا کېدل يې شوني وو، هغه مو هم ورسره مله کړل، هڅه مو وکړه چې له ټکي پر ټکي ژباړې څخه ځان لرې کړو، خو بيا هم په ځينو برخو کې د ناسمې ژباړې اغېزې پر خپل ځای پاتې شوې.

که وخت وای او دا ژباړه مې (۷-۸) ځله نوره هم ايډېټ کړې وای، نو پوره باور دی چې يوه بڼه او معياري ژباړه به ترې جوړه شوې وای. اوس چې د وخت لندون د زيات سمون مجال رانه کړ، د دوکتورا دورې له محصلينو او درنو لوستونکو څخه په ډېر درنښت هيله کوم چې د دې اثر د لوستلو پر مهال ټولې ژبنۍ، مانيزې، چاپي او نورې تېروتنې په نښه او له ما سره يې

شريکي کړي، هيله لرم ددې کتاب د بيا چاپ پر مهال دا سمون په پام کې ونيسم او دويم چاپ کې ترې کره اثر ټولني ته وړاندې کړم. ددې خبرې يادول هم ضروري دي چې ددې اثر له محتوا تو سره زما د فکر او عقيدې توافق او يا نه توافق ځکه شرط نه دی چې دا د يوې پخوانۍ زمانې فکري او فلسفي جريانونه دي چې اوس د تاريخ برخه ده، زما له اندود او گروهې سره څه تړاو نه لري. نور نو د لوستونکو او د اثر تر منځ خنډ نه گرځم، هيله ده په هره علمي برخه کې هېواد ته ډېر علمي، څېړنيز او شننيز اشارو ژباړل شي او زموږ د ملي فرهنگ او علمي بڼې بنسټ پري زياته شي.

د همداسې يوه مهال په ارمان

په درناوي

محمد اسمعيل يون

سريزه

د يونان يو فيلسوف چې (دوه زره) کاله وړاندې يې ژوند کاوه، په دې اند و چې فلسفه د انسان له هيښتيا يا حيرت څخه راتوکېدلې ده. هغه باور درلود چې فلسفي پوښتنې په خپل سر راپيدا شوي، ددې علت دادی چې د انسان ژوند ډېر عجيب و غريب جوړښت لري.

د (فلسفې) عبارت د کلمې په اساسي او رښتيني مانا له پوهې سره د مينې په مانا دی. په دې تعبير نو فلسفه له انتقال وړ بشري پوهې او علمي زېرمو سره د مينې او ځيرتيا مانا لري. (سقراط) وايي، فلسفيان همغه دي چې يوازې له پوهې سره د مينې کولو ادعا لري او نه دا چې ووايي خپله له پوهې برخمن يم.

فلسفه په اصل کې د حقيقت د پلټنې لپاره د تفکر نوې بڼه ده، چې تر ميلاد (۷۰۰) کاله وړاندې په يونان کې پيل شوې ده. د فلسفې تر ټوکېدو وړاندې بېلابېل اديان وو چې د خلکو ټولې پوښتنې يې ځوابولې. دا پوښتنې، گروېرنې او څرگندونې سينه په سينه له يوه پښته بل ته لېږدېدلې. انسان د تاريخ له همغه پيله هڅه کړې د خپل ژوند، تقدير (برخليک)، تېرو او راتلونکو مسایلو ته د اسطورو له مخې ځواب ووايي.

اسطوره په اصل کې د خدايانو په باب داسې داستانونې چې ددې څرگندونه کوي، ژوندون په دې ډول دی ولې دی؟ ډولو اساطيرو اساسي موضوع د نېکيو او بديو ترمنځ جگړه ده. د زرگونو کلونو په بهير کې اسطورو د فلسفې په رگ رگ کې ريښې ځغلولي دي. يوناني فلسفيانو غوښتل ثابته کړي چې دا څرگندونې معتبرې نه دي او انسان نه شي کولای پر هغو باور وکړي.

پوهانو زياتره اسطوري د طبيعت د پديدو د توضيح لپاره لومړنۍ هڅې او لنډه دا چې د يوې بدوي پوهې په توگه انگېرلې. فلسفيان او الهيون

لېوالتيا لري چې اسطوره يوه فلسفه يا بدوي دين وگڼي. مورخين او هغه کسان چې تاريخي ليد لري، اسطوره يي داستانونه د تاريخي پېښو نيم هېر شوي رسوبات گڼي چې په دې ډول د يو قوم په ذهن کې پاتې شوي دي. بشر پوهان او ټولنپوهان باور لري، اسطوري هغه بدلونونه دي چې د ټولنې په جوړښت کې پېښ شوي دي. د شاعرانو او هنرمندانو په نظر اسطوري د ذهني انځورونو داسې يوه خزانه ده چې بايد په خپل هنر کې ورڅخه گټه پورته کړي.

ددې لپاره چې د فلسفيانو لومړني نظريات درک کړو بايد د نړۍ د اسطوره يي تصور مفهوم ترلاسه کړو.

په پخوا زمانو کې داسې باور موجود و چې ځمکه د غويي پر بنسکر ولاړه ده، غويي پر کب ولاړ دی او کب هم په اوبو کې اوسي. د زلزلي لامل هم دادی چې غويي ځمکه له يوه بنسکره بل ته گوزار کړي، نو دې وخت کې ځمکه پر بنسکرې وځي. په مصر کې داسې يوه عقیده وه چې د (نيل) رود توپاني کېدل د خدايانو د غوسې زېږنده ده، نو بيا يې د خدايانو د غوسې د کېنولو او درود د مستۍ د کمولو لپاره پېغلي او بنکلي نجونې د قربانۍ په ډول د رود مستو څپو ته گوزارولې او يا هم زموږ په هېواد کې تراوسه هم کله چې لمر او سپوږمۍ کسوف او خسوف (پورورې) نيسي نو ان تحصيل کړي اشخاص هم دا د خداي (ج) قهر گڼي، د عوامو په اصطلاح دعاگانې او خيراتونه کوي چې دا بلا په خیر سره تېره شي. په داسې حال کې چې د ښوونځي د شپږم او اووم ټولگي هر زده کوونکی پر دې پوهېږي چې خسوف او کسوف څه شی دی او ولې پېښېږي!؟

د زلزلي، سېلاب او توپان په شان پېښو، ناڅاپي مرگونو، تېر خلک له وېرې، ډار او وحشت سره مخامخول. هغوی خپل انځورونه د پوښتنې په چوکاټ کې د خپلو افسانوي خدايانو پر وړاندې مطرح کول. هغوی دې

پوښتنو ته اړتیا لرله، چې ځمکه ولې څرخي او خوځېږي او یا هم ولې اورښت اوري؟ ایا زلزله ددې لپاره ده چې په ځمکه کې چاودنه رامنځته کړي؟ د اورښت د نه اورېدلو علت دادی چې (تور) ویده شوی او یا د (تور) گرز ورک شوی دی. د اروپا په شمال (سکندوندي) هېوادونو کې خلکو (تور) د حاصلخېزې خدای گانه، نو ځکه دې پوښتنې ته چې ولې اورښت کېږي؟ اسطوره یې ځواب دا و چې (تور) خپل گرز خوځولی دی.

بزرگانو ته څرگنده نه وه چې بوتی ولې زرغونېږي او ونې ولې مېوې کوي، خو په هر حال دا معلومه وه چې دا موضوع له اورښت سره اړیکې لري. سربېره پر دې خلکو باور درلود چې باران له (تور) سره تړلی له همدې کبله (تور) د اروپا د شمال له ډېرو مهمو خدایانو څخه گڼل کېده.

اسطوره یې داستانونه د فلسفې تر نیو کې او تر دید وړاندې، په ټوله نړۍ کې موجود وو، ان په یونان کې مخکې تر دې چې لومړني فلسفيان راوتو کېږي، د نړۍ د شتوالي یو اسطوره یې انځور موجود و. د پېریو په بهیر کې د خدایانو د استان له یوه پښت څخه بل ته انتقال شو. دا خدایان په یونان کې د (زیوس، اپولون، هرا، آتنه، دیدنوسوس، اسکلیپوس، هرکول او هفیستوس) په نومونو یادېدل.

تر میلاد شاوخوا (۷۰۰) کاله وړاندې (هومر) او (هسیود) د یونان د اساطیري خزانو یوه غټه برخه نقل کړه. دې کار یو نوی موقعیت رامنځته کړ. د اسطوره یې داستانونو ثبت ددې سبب شو چې د هغو په باب بحث پیل شي. د یونان لومړنیو فلسفيانو پر هغو خدایانو چې (هومر) معرفي کړي وو، نیوکه وکړه. ځکه چې دا خدایان تر حده زیات انسانانو ته ورته وو، رښتیا هم هغه خدایان زموږ په شان ځانغوښتونکي وو او د باور وړ نه وو. د لومړي ځل لپاره د بشر په تاریخ کې وویل شول چې شاید دا اسطوري د انسانانو له تصوراتو پرته بل څه نه وي.

د اساطيرو پړ وړاندي د دې ډول نيوکو بېلگې کېدې شي د (کسنوفانس) په اثارو کې ووينو. هغه چې تر ميلاد (۵۷۰) کاله وړاندي زېږېدلی و، په دې نظر و چې انسان خپل خدايان د خپل ځان د بېلگې يا پيغام له مخې ټوکولي او پنځولي دي.

((هغوی مړه کېږي، زېږي، کالي اغوندي، خوراک کوي او له انسانانو سره ورته څېرې لري. (حبشيانو) خپل خدايان تور پوستي او پلن پوزي تصورول. (تراکيانو) خپل خدايان او برنگسترگي او سور ويښتاني گڼل. که چېرې غويو، اسپونو او زمريو لاسونه درلودلای، نقاشي يې کولای شوای او د انسانانو په شان يې کار کولای شوای، اسپونو به هم خپل خدايان د اسپونو او غويو به د غويانو په شان انځورول او د هغوی جسم به يې د خپل ځان په بڼه انځور او ده.))

د فلسفې مفهوم او تعريف

د (فلسفې) دقيق تعريف عملي بڼه نه لري او ددې کار لپاره هڅه لږ تر لږه په پيل کې له سړي څخه لاره ورکوي. کېدی شي کوم څوک د پېغور له مخې هغه تعريف کړي چې هر څيز دی يا هم هېڅ څيز نه دی او موخه يې دا وي چې له ځانگړو علومو سره د فلسفې توپير دادی چې فلسفه هڅه کوي تر کومه حده چې کېدی شي ان له ټولو واقعيتونو څخه د انسانانو د تفکر ټوليز تصوير وړاندې کړي، خو په عملي ډول حقيقت دادی هغه څه چې ځانگړي علوم يې مور ته په واک کې را کوي، تر هغه زيات څه نه وړاندې کوي. ان تر دې ځايه چې د ځينو په نظر، فلسفې ته بالا تر دې زيات نور څه نه پاتې کېږي.

د مسلې دا ډول ارزونه او انځورنه له سړي څخه لاره ورکوي، خو په همدې حال کې دا خبره هم بايد و منو چې فلسفه تراوسه پورې په دې برخه کې خپلو لويو ادعاوو ته نه ده رسېدلې او يا هم د علومو او پوهې په پرتله يې د پېژندنې، منښت عام توافق تر لاسه کړی نه دی په دې برخه کې فلسفه بريالۍ نه ده. دا کار تريوه حده، نه په ټوله کې، دې پورې اړه لري چې هر کله د يوې مسلې په باب د يو چا نظر قبول شوی، هغې مسلې په علمي حوزې پورې اړه لرلې ده، نه په فلسفې پورې.

د (فيلسوف) کلمه هم له لغوي پلوه د (پوهې) يا (حکمت) خوښوونکي په مانا ده او د هغې اصل هم د (فيثاغورث) له هغه نامتو ځواب سره اړه لري چې هغه، هغه چاته ورکړی و چې ده ته يې (حکيم) ويلی و. فيثاغورث د

هغه شخص په ځواب کې ویلي وو چې دده (حکیم بدل) یا پوهېدل یوازې په دې کې دي، پوهېږي چې پر څه نه پوهېږي. ځکه نو باید ده ته (حکیم) نه، بلکې د پوهې (حکمت) خوښوونکی وویل شي.

د (حکمت) کلمه دلته د تفکر په کوم خاص ډول پورې محدوده او منحصره نه ده او فلسفه هم هغه څه چې مورې یې نن د ((علومو)) په نامه یادوو، په هغو کې شاملېږي. د فلسفې د کلمې د کارونې دا ډول اوس هم (د طبیعي فلسفې مقام) په شان عبارتونو کې پاتې ده.

هر کله چې ورو ورو په ځانگړو برخو کې د تخصصي پوهنو او خبرتیاوو کچه زیاتېدلې، په هغه برخه کې څېړنه او مطالعه له فلسفې څخه جلا کېدلې او د پوهنې ځانگړې څانگې یې جوړولې. ددې پوهنو وروستی څانگې ارواپوهنه او ټولنپوهنه وه. په دې ډول نو د نورو علومو په پرمختگ سره د فلسفې حدود رالاندې شول، نو ځکه مور هغه مسایل چې کولای شو د تجربو له مخې هغو ته ځواب ووايو، فلسفي مسایل نه گڼو. خو دا په دې مانا هم نه ده چې فلسفه نوگړد سره له هېڅ سره برابره ده. د پوهنو بنسټونه، د انساني تجربې او د واقعیت ټولیز تصویر او تر هغه ځایه چې مور کولای شو د موجهو عقایدو په واسطه هغو ته لاره پیدا کړو، دا ټول د فلسفې په حدودو کې پاتې کېږي. ځکه چې دا مسایل د ماهیت او طبیعت له مخې د ځانگړو علومو په هېڅ ډول طریقو سره د څېړنې او پلټنې وړ نه دي. که څه هم دا ټکی، چې فلسفيان د پورتنیو مسایلو په باب یو ټولیز توافق ته سره نه دي رسېدلي، تر یوه حده بدلید رامنځته کوي، خو نه شو کولای له دې څخه داسې نتیجه ترلاسه کړو چې هر چېرې کومه غوڅه او د عام منبست وړ نتیجه ترلاسه نه شي، په هغه برخه کې کوښښ او هڅه بې گټې ده. کېدی

شي دوه فلسفيان چې يو بل سره توافق نه لري، دواړه ارزښتمن اشار رامنځته کړي، په همدې حال کې کېدې شي خطا او تېروتنه هم وکړي، خو نظرونه به يې د يو بل بشپړوونکي وي. له دې واقعيت څخه چې د يو فلسفي شتوالی د نورو فلسفيانو د کار د بشپړاوي لپاره ضروري دی، دا نتيجه اخيستل کېږي چې فلسفه پالنه يوازې يو فردي او شخصي کار نه دی، بلکې يو ډله ييز خوځښت دی. يوه برخه هم د کار گټور وېش او هغه ټينگار دی چې مختلف اشخاص يې له مختلفو ليدلورو څخه د يوې واحدې مسلې په باب لري. د فلسفي مسایلو ډېری برخه د شيانو او چارو په باب زموږ د علم د چلند په اړه ده، نه په خپله د شيانو او چارو په اړه.

دا هم په دې اړه يو بل دليل دی چې فکر کېږي فلسفه محتوا نه لري. خود (حقيقت) د وروستيو معيارونو په شان بحثونه کېدې شي د کارونې پر مهال، د هغو پېښو په ټاکنه کې چې په عمل کې يې رښتيني گڼو، پر موږ اغېز وکړي. د (پېژندنې) د نظريې په باب فلسفي بحثونو پر علومو باندې په نامستقيم ډول ډېر اغېز کړی دی.

د فلسفې د مطالعې گټې

اکثره خلک چې له (فلسفې) سره د چلند په برخه کې کومه پوښتنه مطرحه کوي، داده چې د (فلسفې) گټه څه ده؟ ددې هیله نه شي کېدی چې فلسفه دې د مادي گټې له ترلاسه کولو سره مرسته وکړي، خو که چېرې مور داسې ونه گڼو چې مادي پانگه یا ثروت یوازې یو ارزښتمن څیز دی، د پانگې یا ثروت په مستقیم تولید کې د فلسفې کمزوري ددې مانا نه ورکوي چې هغه هېڅ علمي ارزښت نه لري.

مادي ثروت په خپل ذات کې کوم ارزښت نه لري. د ساري په توگه د کاغذ یوه گڼېدۍ، که په هر نوم یاده کړو، په خپل ذات کې کوم ښه او یا خراب شی نه دی، خو که دا کاغذ زموږ د خوشالی سبب شي، نو بیا ښه ورته وایو. په دې کې شک نه شته د هغو کسانو لپاره چې غواړي له خوښۍ او سوکالی-څخه برخمن شي، یوه مهمه سرچینه، د حقیقت او تفکر پلټنه او د واقعیت په باب څېړنه ده، دا هماغه موخه ده چې یو فیلسوف یې غواړي. سربېره پر هغو کسانو چې له یوې نظرې سره د لېوالتیا په خاطر ټول خوندونه یو ډول ارزوي او هغه کسان چې دا ډول خوندونه یې په اصولو کې تجربه کړي، دا تر ټولو خوندونو لوړ او خوندور خوند گڼي. تر کومه ځایه چې ټول صنعتي محصولات، له هغو پرته چې د اړتیاوو د خړوب لپاره ضروري دي، نور یوازې د راحت او لذت د پیدا کولو سرچینې گڼل کېږي. فلسفه د خپلې گټورتیا له مخې کولای شي له ډېرو صنایعو سره سیالي وکړي. په تېره بیا کله چې گورو یو شمېر کسان خپل ټول وخت فلسفي څېړنو ته ځانگړي کوي. په کار ده چې یو شمېر استعدادونه ددې کار لپاره وگومارو. ان تر دې پورې چې هغه د خوند او لذت د پیدا کولو لپاره یوازې یوه داسې ځانگړې سرچینه وگڼو چې خپل ذاتي ارزښت ولري (نه په خپله د فلسفیانو

لپاره، بلکې د هغو کسانو لپاره چې له دې څخه زده کړه کوي او یا ترې اغېزمن کېږي.)

خو دا ټول هغه څه نه دي چې مورې بې د فلسفې د ملاتړ لپاره ویلای شو. ځکه له هر هغه ارزښت پرته چې له فلسفې څخه په خپل ذاتي ډول پیدا کېږي او مورې اوس له هغه څخه تېرېږو، فلسفې تل د هغو کسانو پر ژوندانه ډېر مهم نامستقیم اغېز لري چې ان د فلسفې په باب پر هېڅ څه نه پوهېدل او د ویناوو، ادبیاتو، ورځپاڼو او گڼنیو دودونو له لارې یې د ټولني د فکر له ودې سره مرسته کړې او د افرادو د نړۍ لید پر څرنگوالي یې اغېز کړی دی. هغه څه چې اوس د مسیحیت دین په نامه یادېږي، تر ډېره حده د فلسفې تر اغېز لاندې اوډل شوی دی.

مورې باید د افکارو او عقایدو په باب چې د عمومي تفکر په برخه کې یې اغېزمن رول لوبولی او د یوې علمي پایلې یا فرضیې په توګه یې په خپله ځانګړې ساحه کې باور ترلاسه کړی، ټول له کوم قید او شرط پرته فلسفي حقیقت ونه ګڼو. د ساري په توګه نه شو کولای ووايو چې فزیکي زمان له مکان څخه د انفکاک یا توپیر وړ نه دی، لکه څنګه چې یې نن د فزیک علم ادعا کوي، نو ځکه پر زمان باندې د مکان تقدم یو فلسفي اصل دی. ځکه خو کېدی شي دا خبره د فزیکي زمان په باب رښتیا وي، هغه په دې دلیل چې د فزیکي زمان کچه په مکان کې معلومېږي. مورې باید په ډېرو برخو کې د فلسفيانو منندوی اوسو، د بېلګې په توګه داسې نظریات چې له انسانانو سره باید د وسایلو په توګه چلند ونه شي او یا هم دا چې حکومت باید د هغو خلکو په خوښه وي چې حکومت پرې کېږي.

دا اغېزې په تېره بیا په سیاسي ډګر کې مهمې دي، د ساري په توګه د امریکا اساسي قانون تر ډېره بریده د یوه فیلسوف (جان لاک) د نظریاتو د عملي کولو بېلګه ده. یوازې په دې توپیر چې په هغه کې ولسمشر د

موروثي پاچا ځای نیولی دی. لکه څنگه چې د فرانسې د (۱۷۸۹م) کال په انقلاب کې د (روسو) د افکارو پروړاندې توافق موجود دی.

دې کې هم شک نه شته چې فلسفه کله کله پر سیاست ناوړه اغېزه کوي. په المان کې د نولسمې پېړۍ فلسفيان په دې هېواد کې د افراطي ملتپالنې د گناه مسولیت پر غاړه لري. که څه هم د دې برخې په غندنه کې زیاتره اغراق شوی، ځکه چې د مسلې د پېچلتیا له امله د هغې د برید او پولې ټاکل ستونزمن کار دی. خو که بدې فلسفې پر سیاست ناوړه اغېز درلودلی، خو په مقابل کې یې بڼې فلسفې بیا پر سیاست بڼه اغېز کړی دی. مور په هېڅ ډول نه شو کولای پر سیاست د فلسفې له اغېز څخه منکر شو، خو باید په بشپړ ډول دې خبرې ته پاملرنه وکړو چې کوم فلسفي مفاهیم کولای شي پر سیاست مثبت اغېز وکړي، نه منفي، نړۍ به څومره له کم زحمت سره مخامخېدل، که المانيان د نازیزم (نژادپالنې) پر ځای د بلې فلسفې تر اغېز لاندې راغلي وای؟

کوم څه چې مخکې تېر شوي هغو ته په کتو سره اوس نو باید دا باور، چې فلسفه د مادي پانگې په کچه ارزښت نه لري، یوې خواته کړو. د یوې بدې فلسفې پر ځای یوه بڼه فلسفه پر سیاست باندې د تاثیر له مخې کولای شي ان مور سره په دې برخه کې، چې څنگه کولای شو پانگوال شو، هم مرسته وکړي. سربېره پر دې، د پوهې مخ پر زیاتېدونکې وده او د هغې عملي گټه د هغې په فلسفي چاپېریال پوره اړه لري.

ان دا مطلب چې (له شک پرته مبالغه هم په کې شته) ویل شوي د تمدن ټول پرمختگ د هغه بدلون زېږنده دی چې د علیت له مفهوم څخه راتوکېدلي، یانې بدلون د هغه له جادویی او خرافاتي مفهوم څخه علمي مفهوم ته، علت گڼل کېږي او له شک پرته د علیت مفهوم یوه فلسفي مسئله ده. په خپله

علمي نړۍ ليد هم يوه فلسفه ده او فلسفيانو تر ډېره بريده د هغه په اوډنه کې لاس لرلی دی.

خو که چېرې فلسفه موږ په غټه کچه داسې وسيله وگڼو چې په نامستقيم ډول د مادې د پيدا کولو لپاره کارېږي، نو د فلسفې لپاره به مو ښه ليدلوری نه وي غوره کړی. د فلسفې اساسي نقش د يوه تمدن د بهرنیو او محسوسو مظاهرو لپاره د فکري او عقلي زمينو د رامنځته کولو او د هغه باب له ځانگړو نظرونو څخه عبارت دی.

کله کله د فلسفې د نقش په باب غټې ادعاوې هم شوي دي. (وايته) په اوسني وخت کې هغه لوی متفکر دی چې فلسفه په افراطي بڼه ستايي. دی د ژوند د ارزښتونو په باب د بصيرت پنځونه، لرليد او ادراک د فلسفې برياوې گڼي او لنډه دا چې د بشر ټولې هغه هڅې چې د يوه تمدن په جوړونه کې راټولې شوي او هغه ته ژوند بڼي، فلسفه گڼي. دی زياتوي کله چې يو تمدن د خپل ژوند وروستي پړاو ته رسېږي، که چېرې واحد، انډوليز او د ټولني پرتولو برخو خورنه وي، په خپله فساد، تباهۍ او د ټولو هڅو او کوبښونو زوال ته لاره او اروي. هغه ته فلسفه له دې پلوه اهميت لري چې د مسايلو په اړه د يوه فرد د شخصيت بنسټيز لوری ټاکي، د هغه باورونه څرگندوي او د شخصيت هسته ټاکي.

په هر ډول دا ټکی څرگند دی چې د يوه تمدن اساسي ځانگړنه تر ډېره حده د ژوند او واقعيت په اړه د هغه له ټوليز ليد سره تړاو لري. دا خبره تر دې وروستيو پورې خلکو ته د ديني زده کړو له لارې په گوته کېدله، خو په خپله ديني ليدلوری هم تر ډېره بريده د فلسفي تفکر تر اغېز لاندې و. سربېره پر دې، تجربې په ډاگه کوي، هر وخت چې مذهبي عقايد د عقل په وسيله تر څيرنې او بياکتني لاندې ونه نيول شي، سريې خرافاتو ته رسېږي. هغه کسان چې دا ډول مذهبي عقیده مردوده گڼي، هغو ته هم په

کارده (که کولای شي) باید خپل نوی لیدلوری وړاندې کړي چې د مذهبي باور ځایناستی شي. پر دې کار لاس پورې کول په خپله یوه فلسفي چاره گڼل کېږي.

علم نه شي کولای د فلسفې ځایناستی شي، خو کولای شي فلسفي مسایل مطرح کړي، ځکه چې علم ظاهراً نه شي کولای مود ته ووايي، له هغو پېښو سره چې ورسره سروکار لري، د چارو او شیانو په ټولیزه طرحه کې څه موقعیت لري، ان تردې چې د هغو خلکو له ذهن سره، چې دا څیزونه گوري څه ډول اړیکي ټینګوي. علم نه شي کولای ان د مادي نړۍ شتوالی ثابت کړي (که څه هم د هغې په باب فرضيې وضع کوي) او یا د هغو وړاندوینو په باب چې په راتلونکي کې به پېښې شي، د استقرایي اصولو د کارونې سموالی او یا په هر حال کې چې څه کتل کېږي، تر هغو اخوا څه ثابت کړي. هېڅ علمي ازمېښتځای نه شي کولای ووايي چې انسان د کومې مانا له مخې روح لري؟ ایا نړۍ هدفمنده ده که نه؟ ایا انسان خپلواک دی که نه؟ او که چېرې دی په کومه مانا؟ او دا ډول نور مثالونه زه نه وایم چې فلسفه کولای شي دا مسایل حل کړي، خو که چېرې فلسفه نه شي کولای دا مسایل حل کړي، هېڅ بل شی نه شي کولای دا ډول کارونه ترسره کړي. خود فلسفې ارزښت په دې کې دی چې ددې ډول مسایلو د حلولو یا نه حلولو د وړتیا په باب څېړنې کوي. علم لکه څنګه چې یې گورو، مفاهیم تل د یوې فرضيې په توګه ګڼي، چې دا مفاهیم په خپله د فلسفې په حوزې پورې اړه لري. مود لکه څنګه چې نه شو کولای د ځینو فلسفي مسایلو لپاره هېڅ علمي څېړنه، له څنګزنو ځوابونو پرته پیل کړو، په ډاډ سره ویلای شو چې د خپلې فکري ودې لپاره له هغه علم څخه مناسبه ذهني ګټه نه شو پورته کولای. پرته له دې چې لږترلږه یو منسجم نړۍ لید ولرو. که چېرې د نویو علومو پوهانو له لویو فلسفيانو څخه ځانګړې فرضيې نه وای ترلاسه کړې، هغه فرضيې چې

دوی پرې خپل ټول کار دود ودرولی، د نویو علومو پرمختگونه نه شول ترلاسه کولای. د نړۍ په باب مکاني انگېرنه چې د نوي علم د یوې ځانگړنې په توگه په تېرو درېو پېړیو کې پیدا شوې، ترزیاتې کچې د (دکارت) په نوم د یوه فلسفي د تعلیماتو زېږنده ده. دا مکاني لیدلوري چې حیرانوونکې پایلې یې رامنځته کړي، باید تر یوه بریده واقعیتونو ته نږدې وي، خو د هغو ځینې برخې هم د باور وړ نه دي، نو احتمالاً پوهان باید د یو بل فیلسوف مرستې ته سترگې په لاره وي چې د پخوانیو لیدلورو پرځای یو نوی لیدلوری رامنځته کړي.

(زموږ په زمانه په تېره بیا د کره کتنیزې فلسفې په زمانه کې) د فلسفې بل ارزښتمن خدمت د همسویه او ناپېیلي قضاوت په باب د هڅو لپاره د ملکې راتوکول دي او بل په دې باب چې په هره مسله کې، دلیل او برهان کوم یو دی او څه ډول دلیل باید ترڅېړنې او پلټنې لاندې ونیول شي، دا خدمت د بېړنیو پرېکړو او احساساتي پلویتوب د مخنیوي لپاره اهمیت لري، په تېره بیا د هغو سیاسي مجادلو په برخه کې چې ناپېیلتوب په کې نه مراعتېږي، اړتیا ورته لیدل کېږي. په سیاسي مسایلو کې که د قضیې دواړه غاړې د فلسفي روح له مخې خبرې وکړي، پر قوي اټکل سره به د دواړو غاړو د لیدلورو ترمنځ جگړه او خصومت رامنځته نه شي. د ولسواکۍ ځواک تر ډېره حده په دې پورې تړلی، چې د یوې ټولنې غړي له ناسمو دلایلو څخه د سمو استدلالونو په باب بیا کتنه وکړي او په التباسونو او ابهامونو کې خپله لاره ورکه نه کړي.

انتقادي فلسفه د ښه تفکر بېلگه رامنځته کوي او له فرد سره مرسته کوي، چې ابهامات او پرېشاني له منځه یوسي. شاید همدا دلیل دی چې (وايتهه) لکه څنگه چې مو دمخه په تېرو مخونو کې یادونه وکړه، وايي: ((فلسفه یوازې یوه طریقه نه لري، بلکې د بېلابېلو موضوعاتو په تناسب، بېلابېلې

طریقی او لاری لري)) او ددی لارو چارو تعریف هم تر هغه وخته پورې چې په کوم ځای کې کارېږي او پر څه شي اطلاقېږي، سم کار نه دی، ان تردې چې دا کار پر خطرناک هم دی. په پخوانیو وختونو کې هم تر ډېره حده هر هغه څه چې د ځانگړې طریقی له لارې د څېړنې وړ وو، له فلسفې څخه یې جلا کول او همدې کار په ناسمه توگه د فلسفې لمن راتنگوله.

فلسفه په خپله لمن کې بېلابېلو طریقو ته اړتیا لري، ځکه ټولې انساني تجربې باید شرح او تفسیر کړي. په همدې حال کې د فلسفې طریقه ابدآ تشې تجربې نه دي، ځکه د فلسفې دنده داده، تر کومه حده چې شونې وي سربېره پر تجربه یې واقعیت، واقعیتونه راوسپړي او د انساني تجربو همغاړې تصویر وکاري.

یوه بریالی ټولنه هغه وخت رامنځته کېدی شي چې بنسونه او رزونه په کې داسې عامه شي چې فرد ته فلسفې لیدلوری ورکړي. په داسې حال کې چې دا فرضیه باید شاته پرېږدو چې خلک په هغه فلسفه کې ژوند کوي چې موافق نظر ورسره لري. په داسې حال کې چې د خلکو یو زیات شمېر مخالف کارونه باید داسې ونه انگېرل شي چې د هغوی له ناپوهۍ او اشتباه څخه سرچینه اخلي، بلکې داسې باید وگڼل شي چې هغوی نه غواړي په ایډیالي او ارمانی ډول ژوند وکړي. دا ټکی هم نه شو کولای رد کړو چې د ارزښتونو د نړۍ او طبیعت په باب ټولنیز عقاید د انسان په پرمختگ او انحطاط کې خورا مهم اغېز لري. په ډاډ سره ویلای شو چې د فلسفې ځینې برخې زیات عملي اغېز لري، خو داسې تصور هم باید ونه کړو چې ځینې څېړنې او مطالعې څرگندې عملي نښې نښانې نه لري، نو ځکه خو هېڅ بل عملي ارزښت هم ترې نه شي راوتلای. د تاریخ د راپورونو پر بنسټ هغه عالم چې عملي لیدلورو ته د سپکاوي له امله پر خپل ځان ویاري، د نظري څېړنو په باب داسې وایي: ((ددې څېړنو تر ټولو غټ

امتیاز دادی چې د هېچا لپاره د کارونې هېڅ عملي بڼه نه لري، خو دې سره سره دا څېړنې د (الکترسیسته) د کشف سبب شوې.)) د فلسفي مطالعاتو هغه برخه چې ظاهرآ د کارېدنې عملي بڼه نه لري او بشپړ پوهنتوني بحثونه دي، کېدی شي زموږ پر نړۍ لید باندې هر ډول اغېز وښندي او په پای کې پر اخلاقو او مذهب ډېر اغېز وکړي.

څرنګه چې د فلسفې بېلابېلې برخې او زموږ د نړۍ لید بېلابېل اړخونه یو بل سره تړلي دي. دا کار لږ تر لږه په یوه بڼه فلسفه کې یوه موخه ګڼل کېږي، که څه هم دا داسې یو هدف دی چې تل نه ترلاسه کېږي. په دې ډول نو هغه مفاهیم چې ظاهرآ له عملي ګټو او لېوالتیاوو سره زیات واټن لري، کېدی شي د اړتیا پر وخت پر هغو اړتیاوو او لېوالتیاوو چې له ورځني ژوند سره ډېر اړخ لګوي، اغېز وکړي. ځکه نو فلسفه له دې خبرې څخه چې د هغې عملي ګټه څه ده کومه وېره نه لري. دې خبرې ته په پام سره زه هېڅکله هم د فلسفې په باب په یو اړخیز ډول (بر اګماتیسټي) لیدلوری نه منم. د فلسفې ارزښت یوازې د هغې د نامستقیم عملي اغېز لپاره نه دی، بلکې د فلسفې ارزښت په خپله په هغې پورې تړلی دی. د همدې عملي اغېز د تضمین لپاره تر ټولو ښه لاره همدا ده چې په خپله د فلسفې لپاره د فلسفې په لټه کې شو. د حقیقت د پلټنې لپاره باید په ناپېیلي ډول هغه وپلټو. که څه هم کېدی شي تر هغه وروسته چې حقیقت مو ترلاسه کړ، د هغه له ګټور عملي اغېز څخه هم برخمن شو، خو که ددې عملي اغېزو لپاره بېره وکړو، کېدی شي هغه څه چې رښتیا هم رښتیني وي، هغه ته ونه رسو. په ډاډ سره ویلای شو چې نه شو کولای د فلسفې عملي اغېزې د هغې د حقیقت معیار وګڼو، عقاید له دې پلوه چې حقیقت لري، ګټور دي، نه دا چې ګټور دي حقیقت لري.

د فلسفې اصلي وېش

فلسفه معمولاً پر لاندې فرعي موضوعاتو وېشل کېږي:

۱- مابعد الطبیعي فلسفه: ددې بحث هدف دا دی چې تر کومه حده انسان وس لري په ټولو وجو هاتو او تصوراتو کې واقعیت وڅېړي او مطالعه یې کړي. دهغې له ځینو مسایلو څخه یو په دې ډول دی: ((ماده (وجود) او ذهن یو بل سره څه اړیکې لري؟ کوم یو، یو تر بله وړاندې وروسته دي، ایا انسان خپلواک دی؟ ایا نفس جوهر دی که یوازې د تجربو یوه ټولګه ده؟ ایا نړۍ متناهي یا ناپایه ده؟ ایا خدای شته؟ وحدت او کثرت له نړۍ سره څه اړیکې لري؟ نړۍ تر کومه ځایه وحدت او همغږي لري او تر کومه ځایه اختلاف او ناهمغږي؟ د نړۍ نظام تر کومه حده پر عقل او پوهې ولاړ دی؟))

۲- کره کتنیزه فلسفه: د مابعد الطبیعي (یا نظري فلسفې لکه څنګه چې کله کله ویل کېږي) فلسفې پر وړاندې غالباً (کره کتنیزه) فلسفه ولاړه ده. په دې فلسفه کې د متعارف عقل او علومو د مفاهیمو شننه او کره کتنه شامله ده.

علوم، ځانګړي مفاهیم د فرضیې په توګه غوره کوي، چې دا مفاهیم بیا په خپله په دې علومو کې نه شي کولای وڅېړي او وارزوي، ځکه نو یاد شوي مفاهیم د فلسفې حوزې ته داځلېږي.

له ریاضیاتو پرته نور ټول علوم په یو نه یو ډول د طبیعي قانون مفهوم د یوې فرضیې په توګه ټاکي او ددې ډول قانون په باب څېړنه د فلسفې کار

دی، نه د کوم بل هېڅ ځانگړي علم. په عادي ورځنيو خبرو اترو او نافرلسفي مجادلانو کې هم موږ په يوه نيو ډول داسې مفاهيم کاروو چې له فرلسفي مسايلو سره اړه لري. د ساري په توگه: ماده، ذهن، علت، جوهر، عدد او نور مفاهيم.

ددې ډول مفاهيمو شننه او دهغو د دقيقې مانا ټاکنه او دا چې دا ډول مفاهيم په متعارف عقل کې تر کومه بريده کولای شو په موجه او معقول ډول اطلاق او استعمال کړو، د فرلسفي لپاره يوه مهمه دنده گڼل کېږي. د انتقادي فرلسفي هغه برخه چې د حقيقت، دهغه د معيار او دهغه په اړه زموږ د علم د څرنگوالي په باب بحثونه لري، معرفت پېژندنه (د پېژندگلوی نظريه) نومېږي. دا برخه دې مسايلو سره سروکار لري: د حقيقت تعريف (رېنتيا) څه شی دی؟ علم او عقیده څه توپير لري؟ ايا يقيني علم ممکن دی؟ د تعلق نسبي کړنې، حسي تجربه يي شواهد څه دي؟ ستاسو په لاس کې همدا کتاب همدغه دوه برخې چې د فرلسفي مسايلو تر ټولو بنسټيزې او ټاکونکې برخې دي، خپرې لاندې مسايل که څه هم له فرلسفي سره توپير لري او په خپله مستقل دي، خود فرلسفي د ځانگړو په توگه په دې کتاب کې ورته پام شوی او تر څېړنې لاندې نيول کېږي.

د فلسفي مسایلو بحثونه

۱- که څه هم منطق د معرفت پېژندنې له بحثونو څخه جلا نه دی، خو معمولاً د یوې خپلواکې څانګې په توګه په پام کې نیول کېږي. منطق هغه علم دی چې د بېلابېلو قضیو په څېړنې پورې اړه لري او د هغوی ترمنځ هغه اړیکې څېړي چې نتیجه ترې راوځي. د دغه علم ځینې برخې له ریاضیاتو سره د پاملرنې وړ نږدېوالی لري او بله برخه یې کولای شو د معرفت پېژندنې یوه برخه وګڼو.

۲- عملي حکمت یا د اخلاقو فلسفه په لازمي ارزښتونو او مفهوم پورې اړوندو بحثونو سره سروکار لري او دا ډول مسایل څېړي: ((لوړ خیر څه دی؟ د خیر تعریف څه دی؟ ایا د یوه کار ښه والی د هغه په نتیجه پورې تړلی دی؟ ایا زموږه قضاوت د هغه څه په باب چې باید ترسره یې کړو، عیني دی که ذهني: (زموږ د قضاوت معیار عیني یا بهرنی دی که شخصي یا ذهني؟) مجازات څه ډول عمل دی؟ ایا مجازات د غچ اخیستلو لپاره دی او یا هم د بالقوي مجرمینو د مخنیوي لپاره؟ ایا موږ د مجازاتو له لارې مجرم او خطا کار سره عادلانه چلند کوو: هر څوک چې یو بد کار ترسره کړي باید د هغه سزا وويني؟ د دروغو د غندلو اصلي او وروستی دلیل څه دی؟))

۳- د فلسفې کارونې سیاسي فلسفه (په تېره بیا د عملي حکمت برخه) د هغو مسایلو په اړه ده چې په یوه هېواد کې د یوه فرد له غړیتوب سره اړه پیدا کوي.

سیاسي فلسفه له دې ډول مسایلو سره سروکار لري: ایا یو فرد د دولت پر وړاندې څه حقوق لري؟ ایا ټولنه له هغو افرادو څخه چې دا ورڅخه جوړه شوي، له هغو پرته تر هغو پورته بل څه ده؟ ایا ولسواکي د حکومت کوم ښه ډول دی؟

۴- بنکلا پوهنه: د هنر او بنکلا په باب د فلسفې کارونه ده او له دې ډول مسایلو سره سروکار لري: ایا بنکلا یو عیني خیز دی که ذهني؟ هنر څه ډول عمل دی؟ د بنکلا بېلابېل ډولونه د انساني طبیعت له کومو اړخونو سره اړه لري؟

۵- کله کله په عام ډول د ارزښتونو د مطالعې لپاره (د ارزښتونو نظریه) اصطلاح په عامه توګه کارېږي. که څه هم کولای شو چې دې بحث ته په لاندې ډول د عملي حکمت یا د اخلاقو د فلسفې په بحثونو کې ځای ورکړو، خو کولای شو ارزښت د هغه د عام مفهوم له مخې د (۲)، (۳) او (۴) مو بحثونو ځانګړې بېلګې او سمون وګڼو.

له فلسفې څخه د مابعد الطبیعه د جلا کولو لپاره هڅه له دې امله د ردولو وړ ده چې ان انتقادي فلسفه هم له مابعد الطبیعه پرته ممکنه نه ده. زیاتې هڅې (چې ځینې به یې یادې شي) ترسره شوي چې مابعد الطبیعه په دې دلیل چې له یوې مخې بې مانا، د پوهېدو وړ نه ده، د فلسفې له لمن څخه جلا کړي او فلسفه پر هماغو پنځو څانګو چې مخکې یې یادونه وشوه، محدوده کړي، البته تر کومه ځایه چې وس وي هغه باید د علمي بنسټونو او عملي ژوند د فلسفي فرضیو د یوې کره کتنیزې څېړنې په توګه وانګېرل شي.

فلسفه او ځانګړي علوم

فلسفه له نورو ځانګړو علومو سره لاندې توپيرونه لري:

- ۱- د هغې زيات ټوليزوالی.
  - ۲- د هغې د طريقي له پلوه. فلسفه هغه مفاهيم څېړي چې د ټولو علومو د بنسټونو يوه برخه ده، يوازې د هغو ځانګړو مسایلو په باب له څېړنې پرته چې ټول د علومو له حوزې څخه بهر دي. علوم او متعارف عقل هغه مفاهيم دي چې دې ډول فلسفي څېړنې ته اړتيا لري، له هغو څخه ګټه پورته کوي، خو ځينې ځانګړي مسایل هم شته چې د علمي پلټنو په پایله کې رامنځته شوي يا يې موضوعي بحث پيدا کړی، خو څرنگه چې علوم د هغو د څېړنې لپاره بشپړه او تامه وړتيا نه لري، فلسفه بايد هغو ته وروانګي او د هغو په باب څېړنه وکړي. له دې جملې څخه کولای شو د (بنسټ) د مفهوم يادونه وکړو. ځينې مفکرين لکه (هربرت سپنسر) فلسفه د علومو د نتيجو يو ترکيب ګڼي، خود فلسفي متني لارويان دا خبره نه مني. دې کې شک نه شته چې که چېرې وشي فلسفي نتيجې د علمي پلټنو د ترکيب او تصميم له لارې ترلاسه شي. دا هغه خبره ده چې په عمل کې سپينېږي. په داسې حال کې چې فلسفې له دې لارې کوم ځانګړی پرمختګ نه دی کړی.
- د تېرو لويو فلسفو يوه برخه د تفکر په بنسټيزو څېړنو پورې اړه لري او بله برخه يې هم هغه هڅې دي چې په علومو کې تر بحث لاندې واقعيتونو سره د بېلابېلو حقيقتونو د طرح کولو په اړه ترسره کېږي او يا هم د هغو له ميتودونو څخه له بېلابېلو لارو ګټه پورته کېږي.

دا فلسفې لکه چې ظاهراً معلومېږي، تر هغه زیاتې د خپلې زمانې د علومو تراغېز لاندې دي، خو نه شو کولای د هغې یوه هم د علومو د نتیجې ترکیب وگڼو، ان د (هیوم) په شان د مابعد الطبیعه مخالف فلسفیان هم مخکې تر دې چې د علومو نتیجې ته کوم اهمیت ورکړي، د هغو د بنسټونو د څېړنې په لټه کې شول. ان تر دې چې په خپلې ځانگړې حوزه کې یوه علمي نتیجه یا فرضیه د پام وړ وگرځي، مور باید له کوم قید او شرط پرته دا یو فلسفي حقیقت ونه گڼو.

د ساري په توگه په هېڅ ډول نه شو کولای ووايو څرنگه چې فزیکي زمان له مکان څخه د توپیر وړ نه دی، لکه څنگه چې بې نن د فزیک علم ادعا کوي، نو ځکه پر زمان باندې د مکان تقدم یا وړاندېوالی یو فلسفي اصل دی، ځکه چې کېدی شي د فزیکي زمان په انډول دا خبره رښتیا وي، هغه هم له دې کبله چې فزیکي زمان په مکان کې اندازه کېږي. خو دا خبره د هغه زمان په اړه چې مور یې تجربه کوو (چې فزیکي زمان له هغه څخه منتزع او یا د هغه برخه ده) سر نه خوري. علوم کېدی شي له گومانونو او وهمیانو څخه گټه پورته کړي، د پېژندنې داسې لارې چارې یا اصطلاحات وکاروي چې مانا یې په معمول ډول دود نه وي او له دې لارې پرمختگ وکړي، خو فلسفه باید په هر ډول چې وي په هغو کې سمون راولي. د فلسفې د علم اصطلاح معمولاً د منطق هغې څانگې ته ویل کېږي چې د یوې ځانگړې طریقي په واسطه د علومو بېلابېل میتودونه څېړي.

فلسفه او علمي میتودونه

د فلسفې میتودونه د ځانګړو علومو له میتودونو سره له بنسټه توپیر لري. له ریاضیاتو پرته علوم د تجربه یي تعمیم له میتود څخه ګټه پورته کوي او دا هغه میتود دی چې په فلسفه کې ډېر لږ کارول کېږي. له بلې خوا ټولې هغه هڅې چې په ریاضیاتو کې د فلسفې د ګډولو لپاره کارېدلي، هم بریالی نه وې. (یوازې د منطق په ځینو ځانګړو برخو کې چې هغه هم ریاضیاتو سره نږدې دي نه فلسفې سره) داسې ښکاري چې د انسان په توګه مور هغه غوڅ او مسلم حالت ته چې په ریاضیاتو کې رسېږو، په فلسفه کې نه شو رسېدلای. د څېړنو او پلټنو له مخې د دغو دوو څانګو ترمنځ توپيرونه کولای شو د بېلابېلو لاملونو زېږنده وګڼو. لومړی دا چې څرګنده نه ده د هغو اصطلاحاتو مانا چې په فلسفه کې کارېږي، په ریاضیاتو کې هم د هغو مفاهیمو وضاحت په همغه ډول مشخص کړو، لکه څنګه چې د یو استدلال له مخې دا اصطلاحات نامحسوس او نازک بدلونونه مني او سربېره پر دې ددې خبرې منل هم اسانه او ډاډمن نه دي، هغه فلسفيان چې مختلف نظرونه او فکرونه لري، یوه واحده کلمه په واحده مانا وکاروي. دویم یوازې د ریاضیاتو

حوزه ده چې د یو لړ پېچلو خو دقیقو بنسټونو له مخې په کې له ساده مفاهیمو څخه یوه نتیجه ترلاسه کېږي.

درېیم د ریاضیاتو قضیې له یوې مخې شرطې قضیې دي، په دې مانا چې نه شي کولای مور ته ووايي، په بهرنۍ نړۍ کې وضع رښتیا په څه ډول ده؟ د ساري په توګه نه شي کولای ووايي په یوه مشخص ځای کې څومره ځانګړي شیان موجود دي، بلکې کولای شي ووايي، که چېرې دا ډول او یا هغه ډول وي، څه به وشي. لکه دا چې کولای شي ووايي په یوه خونه کې (۷+۵) پرستني دي، په هغه بله خونه کې (۱۲) پرستني دي. خو د فلسفې موخه داده چې د پېښو په باب په مستقیم ډول خبرې وکړي، یانې دا چې ووايي په بهرنۍ نړۍ کې وضع رښتیا هم په څه ډول ده. له همدې کبله نو هغه ډول قیاسونه چې د وضع شویو اصولو له مخې وي او یا تعریف شوي وي، له فلسفې سره اړخ نه لګوي، په داسې حال کې چې په ریاضیاتو کې تر ډېره بریده خبره په همدې ډول ده.

فلسفه او ارواپوهنه

ارواپوهنه له فلسفې سره ځانگړې اړیکې لري. د ارواپوهنې ځانگړې نظریې د یوه تجربه یي علم تر ځانگړو نظریو ډېرې وړاندې دي، کېدی شي د خیر و شر په باب پر یو نظریاتي او فلسفي استدلال اغېز وکړي، د هغه معکوس حالت هم ممکن دی، یوازې له هغو ځایونو پرته چې په هغو کې ارواپوهنه له فیزیولوژۍ سره اړیکې لري.

ارواپوهنه د هغه زیان په انډول چې په طبیعي علومو کې د غړیتوب له کبله یې زغمي، د فلسفې له تېروتنو څخه زیاته زیانمنېږي. دا کار کېدی شي له دې امله وي چې نور طبیعي علوم له ډېرې پخوا زمانې له یوه تثبیت شوي انډولیز موقعیت څخه برخمن وو، ځکه خو یې د خپلو ځانگړو هدفونو په بنسټیزو مفاهیمو د څېړنې او څرگندونې لپاره بشپړ وخت درلود. خو ارواپوهنه په دې وروستیو کې د یوه خپلواک علم په توگه څرگنده شوه. یو پښت وړاندې یې ارواپوهنه معمولاً داسې یوه پوهنه گڼله چې د یوه فیلسوف د کاري حوزې په داخلي برخې پورې یې اړه لرله او ډېره کمه یې هغه د طبیعي علومو یوه برخه انگېرله. له همدې کبله خو ارواپوهنې د فلسفې له نیوکو سره سره د خپلو بنسټیزو مفاهیمو د څېړنې د لوړو ژورو د بشپړ او لپاره بشپړ مجال پیدا نه کړ، داسې مفاهیم چې په بشپړ ډول باید روښانه او څرگند وي او عملاً د کارونې وړ وي. د فزیک د علم فعلی وضعیت دا ټکی ثابتوي، هر کله چې یو علم د پخوا په انډول یو پرمختللي پړاو ته رسي، کېدی شي د فلسفي مسایلو له مخې له ستونزو سره مخ شي. په دې ډول چې هغه علم د خپلواکۍ پړاو کې وي، نه د هغه د ټوکېدو او نه د پرمختگ پړاو کې، بلکې د دغو دوو پړاوونو ترمنځ واقع وي. له شک پرته چې فلسفه کولای شي د فزیک علم د بیا رغونې په برخه کې اغېزمن گام پورته کړي.

شکاکیت

د فلسفې د دندو پاموړ برخه یوازې د (شکاک) په نامه له یو عجیب مخلوق سره تړلې ده. که څه هم داسې یو څوک چې په غوڅ ډول شکاک وي، نه شته او که چېرې وي هم د هغه د نظر ردول یو محال کار دی. دا ډول شخص نه شي کولای خپل مخالف رد کړي او نه شي کولای کوم څیزان خپل شکاکیت ثابت کړي، پرته له دې چې خپل ځان سره پر تناقض اخته شي، ځکه ددې خبرې ثبوت چې هېڅ ډول پېژندنه نه شته او هېڅ ډول اعتقاد حق نه دی، په خپله د یوه اعتقاد ثبوت دی. خو تاسې نه شی کولای هغه ته ثابته کړئ چې خطا یې کړې ده. ځکه چې هر دلیل باید یو څیز حقیقت وگڼي، یا د یو بل شي او منطق د قواعدو سریزه. که چېرې په یوه مسله کې د تناقض د امتناع قانون سم نه وي، قانون هېڅکله نه شي کولای د یو چا خبره په دې دلیل چې د تناقض بڼه لري، رد کړي.

ځکه نو یو فلسفي نه شي کولای له هېڅ څخه یې پیل او هر څه ثابت کړي، لڼده دا چې یو شی باید د فرضیې په توگه غوره کړي. په مشخصه توگه باید د منطق د قواعدو سموالی د یوې فرضیې په توگه وټاکي که نه نو نه شي کولای هېڅ استدلال اقامه کړي ان دا چې مانیزې جملې بیان کړي. ددې قوانینو له جملې څخه دوه ډوله قوانین [تناقض او ثالث مطرود قانون] (د ایجاب او سلب ترمنځ د اړیکو نشتوالی) ډېر مهم دي. د قضیو پروړاندې د لومړي ډول قانون کارونه داده چې د هغه له مخې یوه قضیه کېدی شي چې هم دې رښتیا وي او هم دې دروغ وي او د دویم قانون پر بنسټ یوه قضیه باید یا رښتیا وي یا دروغ. د شیانو او چارو په باب د لومړي قانون کارونه هم داده چې دا نه شي کېدی چې یو شی دې هم وي او هم دې نه وي او

یا دې هم کوم صفت ولري یا دې ونه لري. د دویم قانون پر بنسټ یو شی هم باید یا وي یا نه وي او یا دې یو صفت ولري او یا ونه لري.

دا دوه قوانین ډېر با اهمیت نه بنکاري، خود بشر ټول تفکر پر همدغو دوو قوانینو ولاړ دی. که چېرې د یو شي ثبوت د هغو د نقض او نفې په مانا نه وي، هېڅ خبرې به مانا نه لرله او نه شو کولای د هېچا خبره رد کړو، ځکه چې کېدی شي هم هغه خبره او د هغې رد دواړه سم وي.

البته دا خبره هم مهمه ده چې کله کله په ځینو برخو کې د یو څه اسنادو وړاندې کول او نه وړاندې کول گټور وي او کله کله دواړه له سرې څخه لاره ورکوي. د بېلگې په توگه یو زیات شمېر اشخاص شته چې د هغو د (طاسي) صفت یا خاصو ځانگړنو په اړه د اسنادو وړاندې کول سم نه وي، خودا کار د (طاسي) د کلمې په اړه د دقیق تعریف د نشتوالي له امله دی او دا هم په دې دلیل چې (طاس) او (ناطاس) خپلې خپلې درجې لري او د هغوی ترمنځ دوه داسې توپيرونه دي موجود چې نه شو کولای د هغو له مخې د دې دوو اصطلاحاتو له جملې څخه یوه هم وکاروو. بلکې باید ووايو چې: ((تریوه حده طاس)) یا ((لرو ډېر طاس)).

په دې ډول هېڅوک نه شي کولای چې د دې صفت یوه ټاکلې درجه ولري او یا یې هم ونه لري. هر څوک باید د (طاس) یوه ټاکلې درجه ولري او یا یې ونه لري، خو هر کله چې د (طاس) او (ناطاس) کلمه کاروو په دقیق ډول نه بنکاري چې تر کومه بریده مو د دې صفت درجه په پام کې نیولې ده. زما په نظر کله کله چې د بېلابېلو نقض شویو قواعدو په باب اعتراضونه کېږي، د همدغه ناسم پوهاوي زېږنده ده، لکه څنګه چې د امتناع قاعده د هغو ناقضینو په باب، چې یو شخص له یوه اړخ ښه او بل له بل پلوه بد او یا هم کله ښه او کله بد گڼي، بشپړ سمون خوري.

اصلاً د فلسفې له بنسټيزو موضوعگانو څخه يوه داده چې د فطري باورونو پر بنسټ داسې يو اوډلی نظام رامنځته کړي، چې له انسجام او منطقي نظم سره د يو بل د جوړونې لپاره دې باورونو کې ډېر کم سمون او بدلون راولي. لکه څنگه چې هره نظريه د يوې مسلې د پېژندنې لپاره يو ازې د همغې برخې پر څېړنې ډډه لگوي چې په عملي ډول زموږ په پوهې پورې اړه لري او زموږ د پوهې لارې چارې پر هغې ولاړې دي، نو په دې ډول ويلاى شو که چېرې د کومې ځانگړې فلسفې نظريه دې نتيجه چې ته ورسېږي، چې پوهه هغه ځانگړي او مشخص شيان چې موږ پرې پوهېږو چې شوني نه دي، هغه اعتقادات چې په غوڅ ډول سم دي، سم نه دي، دا نو په خپله هغې نظريې ته ستونزې دي چې دا مسايل وړاندې کوي، نه هغې پوهې او اعتقاد ته چې غواړي دا نظريه رد کړي. له بلې خوا د يوه متعارف عقل پر بنسټ لکه څنگه چې دي، د ټولو عقايدو سم گڼل، يو ساده توب دی. کېدی شي ددې عقايدو سمون د فلسفې کار وگڼو، نه دا چې هغه لري وغورځوو او يا په کې داسې ادلون بدلون راولو چې د پوهېدو وړ نه وي.

فلسفه او عملي حکمت

فلسفه لکه څنگه چې له نظري حکمت سره تړلې ده، عملي حکمت سره هم تړاو لري او ((د چارو فلسفياڼه انگېرنې)) عبارت، دې دواړو ماناوو ته نغوته کوي. د واقعيت له مخې په نظري فلسفه کې د بريا ترلاسه کول په پورته عبارت کې د ياد شوي مفهوم او د فلسفې عملي بريا نه تضمينوي. د (سقراط) ډېرې په زړه پورې تجربې دا وې چې که چېرې پوه شوم کوم کارونه ښه دي هغه به ترسره کړم، خو دا خبره هغه وخت سمه ده چې موږ په واقعيت کې په ډېر دقت سره څه شی چې موږ ته څرگند دي، د (پوهېدو) په کلمه کې ځای کړو. ددې خبرې اټکل هم په بشپړ ډول شته چې زه پوه شم يا باوري شم د يوه کار ترسره کول چې زه ورسره لېوالتيا لرم. مخکې تردې چې دا کار ماته خوندي راکړي، د بل چا، لکه د (الف) د ازار سبب گرځي. ځکه نو په بشپړ ډول ناسم دی، خو دې سره سره کېدی شي هغه ترسره کړم، ځکه زه هغه درد او ازار چې (الف) شخص يې زما له عمل څخه زغمي، په ټينگه د هغه درد او رنج په اندول نه احساسوم چې زه يې خپل مطلوب کار ته د نه رسېدو له امله گالم. څرنگه چې په بشپړ ډول دا شونې نه ده چې يو څوک دې د بل چا غم ودرېد د ځان د غم ودرېد په شان احساس کړي، خو ددې امکان شته چې چاته وسوسه پيدا شي او دا خپله اخلاقي دنده وگڼي. ځکه نو د همدې احساس له مخې، نه په علمي ډول، بلکې د زيات تمرين له لارې

له ارادې سره مقابله وكړو. داسې هم نه ده چې موږ ته دې د يوې قوي غوښتنې او لېوالتيا پر وړاندې مقاومت (ان كه دا مقاومت زموږ د خپلې خوښۍ او خوشالۍ سبب شي) اسانه كار دى، پاتې لا دا چې د يوې اخلاقي خيږ ښېگڼې لپاره داسې يو كار وكړو. فلسفه له فلسفي معتقداتو سره زموږ د سمو چلندونو يا د سمو غوښتنو د تطبيق تضمينونكې نه ده. ان له نظري پلوه هم فلسفه په يوازې سر نه شي كولاى موږ ته ووايي څه بايد وكړو. ځكه نو موږ پر فلسفي اصولو سربېره دې ته اړتيا لرو چې اړوند واقعيتونه په تجربه يي ډول وپېژنو، د چارو د اټكليزو نتيجو د وړاندوينې ځواك پيدا كړو او د هر موقعيت په باب ليدلورى ولرو. په دې ډول كولاى شو خپل اصول په سم او كره ډول وكاروو. زما هدف دا نه دى چې فلسفه نه شي كولاى له موږ سره د ژوند د چارو په سمون كې مرسته وكړي، بلكې هدف مې يوازې دا دى چې فلسفه په يوازې سر نه شي كولاى موږ ته هغه ځواك راكړي چې سم ژوند پرې وكړو، يا ان دا چې په گوته يې كړو چې سم ژوند كوم دى. خو مخكې مې يادونه وكړه چې فلسفه كولاى شي لږ تر لږه دې برخې ته نغوټې وكړي. كه چېرې ما غوښتلای په دې باب د فلسفې اخلاقو ځانگړى بحث يانې د فلسفې هغه برخه چې د اخلاقي كړنو او خيږ ښېگڼو په باب ده، دلته راوړم، بيا به مو نو بايد د فلسفې او رښتيني ژوندانه د اړيكو په باب ډېر مطالب راوړل. له دې خبرې څخه بايد دا نتيجه وانه خيستل شي چې زه گڼې د خوند سخت پلوى يم يانې داسې څوك يم چې وایم خوند و لذت د يو عمل د رغښت ټاكونكي عوامل دي. زه داسې نه يم. ما بعد الطبیعه يا انتقادي فلسفه موږ سره په دې برخه كې چې پوه شو، ډېره مرسته نه كوي. كېدى شي د مشكلاتو د زغم په چارو كې له موږ سره مرسته

وکړي، په دې برخه کې ځینې فلسفې رښتیا دي، خو په خواشینۍ سره دا خبره چې د نړۍ په اړه د ښه لید خبره د فلسفې په نظر معقوله او موجه ده، داسې نه ده چې ټول فلسفيان پرې اتفاق ولري، خو موږ باید د حقیقت ملاتړ وکړو. کله چې ذهن راوینښ شي نو پر هغه څه ډډه نه لگوي چې معقول او موجه نه وي. ځکه چې ناسم فکر سمې نتیجې ته نه رسېږي. په همدې حال کې د هغو کسانو ادعاوې چې تصور کوي، د الهام له لارې یې په ډاډمن ډول واقعیت ته لاره موندلې، هم باید له پامه ونه غورځوو او هېرې یې نه کړو. هغو قضیو ته چې ددوی په وینا د متعارف او معمول عقل د مقولو له لارې د حاصلولو وړ نه دي. موږ باید له سره دا ونه وپیتیو چې په دیني او عرفاني تجربو کې د موثق او لوړ معرفت په باب شوي ادعاوې حتمي ناسمې دي او په نا موجه ډول هغه یوې غاړې ته کړو، هغه هم په دې دلیل چې د (ماتریالیزم) له ځانګړي ډول سره چې په هېڅ ډول نه اثبات شوی او ان نه هم په رښتیا سره د نوي علم ملاتړ لري، سمون خوري.

د لرغونې او معاصرې اروپا فلسفې

د بشري ټولنې او ډلو تفكراتو د تاريخ له اقتصادي او فرهنگي ودې سره متناسبه بڼه اخیستې او متناسبه بڼه اخلي. لکه څنگه چې مو په مخنيو بحثونو کې یادونه کړې؛ د یوه فکر د ودې بهیر له فلسفې څخه فلسفې، له اساطیرو او علومو څخه علومو ته غځېدلی، په بېلابېلو پړاوونو کې یې ټاکلې فرهنگي بڼې غوره کړې دي. له (تالسي) تفکر څخه تر (لیوتاري) تفکر پورې، د تفکر پړاوونو داسې بڼه خپله کړې چې د (فوکو) په وینا په ټاکلو بڼو کې یې خپله پوهه پر بېلابېلو پړاوونو وپشلي ده.

تر (هلینیزم) وړاندې چې په هنر او تفکر کې یې خپل ځانونه د خمخو او سپدونکي څرگندول، تر (هلینیزم) وروسته حالت د پوهېدو لپاره د اهمیت وړ دی. فلسفې او ادبیاتو، هنر او پوهې، اقتصاد او فن د لرغوني یونان په پنځېدلي مدنیت کې د فرهنگي خوځښتونو د یوه ټولګي لپاره د پوهې لاره اواره کړه. په همدې ډول د اروپا رنسانس او ترهغه وروسته د روښانتیا عصر او ورپسې نوی عصر او بیا د نوي عصر دوام همدا کار وکړ. روښانتیا د رنسانس د له منځه وړلو په مانا نه ده، په همدې ډول باید په څرګند ډول ووايو چې تر (مډرنیزم وروسته) حالت له (مډرنیزم) څخه د انکار مانا نه لري.

مډرنیزم یا نوی والی د پانګې له خوځون او نوې ټکنالوژۍ سره تړلی، خپل تفکر یې له خپل داخلي جوړښت سره سم رامنځته کړی او وروستي نویوالي

هم د یو فکري وضعیت او هم د یو ټاکلي نظري بهیر په توگه خپل ځان څرگند کړي.

د وروستي نوي والي فکر د معمارۍ له فضا څخه نورو حوزو ته ولېږدېده. د معمارۍ د فکري برخې فلسفيان د وروستي نويوالي د ساحې لومړني نظريه جوړونکي وو.

په ملږن لید کې، مستقیمو، مربع او قايمه کړنو ډېر ارزښت او اهمیت درلود، خو نوي معماران بیا د مستقیمو او قايمو لیکو دا قاطعیت ماتوي او نويو هندسي شکلونو ته پناه وروړي.

دلته نو کېدی شي دې درک ته نږدې شو چې د وروستي نويوالي لید د معمارۍ له هنر څخه ټو کېدلی دی او دې لیدلوري د قاطعیت او مرجعیت پر ماتېدو ټینگار کاوه او هڅه یې کوله، یوه شي ته له یوه واحد لید څخه د څو لیدلورو مسله دود کړي.

ډېر ژر په اویایمو کلونو کې د فرانسوي فلسفيانو له خوا د وروستي نويوالي نظریه د هنر له حوزې څخه د فلسفې او ټولنپوهنې حوزې ته ننوته او په بېلابېلو ساحو کې د وروستي نويوالي د نظریې تگلوري څرگند شو.

(ژان فرانسوا الیوتار) شاید د فلسفې او ټولنیزو علومو په حوزه کې د وروستي نويوالي د مقولې یو له مهمو مخکښانو څخه وي. (لیوتار) ((د وروستي نويوالي پر لوري)) یو اثر ولیکه چې دې اثر په واقعیت کې د وروستي نويوالي د نظریې مانيفست (ارمان) وړاندې کړي.

اوس دلته په دې باب يو خو خبرې کوو چې څنگه فرانسوي فلسفې له يو اورده بشپړتياوي پر او څخه سر راوکاره او د وروستي نويوالي په نامه يې يوشی راڅرگند کي. تر وروستي نويوالي دمخه مور د نويوالي په حوزه کې په تېره بيا د هغه په فرانسوي ساحه کې له داسې تفکراتو سره مخامخېدلو چې هر يو يې په يوه ډول قاطعيت او مرجعت زغملای و. د ساري په ډول، د (مرلوپونتي) څرگندپوهنه، د (لوی اشتراوس) او (التوس) جوړښتپوهنه، جوړښتي (مارکسیزم) او ((اگزستاسياليزم)) هغه بهيرونه وو چې د هغه ځای او مهال فلسفې، هنر او علوم يې جوړ کړي وو.

له دغو رغښتپالو افکارو بيا وروستی جوړښتپالی بهير راوتوکېده او ستر فلسفيان يې په خپله غېږه کې وروزل. چې د هغوی مجموعه کولای شو د وروستي نويوالي د وضعيت په نامه ياده کړو.

تر نويوالي وروسته شاعر، تر نويوالي وروسته مارکسيست، تر نويوالي وروسته فيلسوف او نور... هغه عبارتونه دي چې په مولف او ليدلوري کې د يو وضعيت ښکارندويي کوي. د ژبې فلسفه په واقعيت کې تر نويوالي وروسته وضعيت جوړوي او د دنيایي متن له حوزې څخه بهر نه ده. هستي او واقعيت په متن کې خپله بڼه جوړوي او زمان او مکان په ژبه کې انځورېږي، د قاطعيت او مرجعيت انګېرنې لومړی خپل ځان په متن کې څرګندوي او وروسته په ټولنيز چلند کې ښکاره کېږي، د نوبتپالو هدف دادی، چې د قطعيت دېوال ونړوي او پر ځای يې باوري نسبیت واکمن کړي. (ليوتار) او... په دې باور دي چې له (مارکسیزم) څخه نيولې تر دینه، له

خرگند تیا پوهنې څخه تر (پوزیتیویزم) پورې ټول د باوري مرجعیت
حکموڼه او نظرونه لري.

په دې حالت کې نو تر نویوالي وروسته وضعیت ځانگړتیاوې په دې ډول
لنډولای شو:

- د قطعیت او مرجعیت پرېښودل
- د لویو روایتونو باطلول
- د متکثرو او ورو روایتونو راخپلول
- د مولف مړینه
- له اثر څخه متن ته
- جوړښت ماتونه
- د خپلولو نظریه (هرمنوتیک)
- خو غږیز (پولي فونیک)
- د ژبنيو لوبو نظریه
- د مانا ځنډول

تر نویوالي پر او وروسته د فلسفې او هنري اندونو په باب دقیق بحث،
زیات مجال او ډېر متن ته اړتیا لري، خو د دې لیکنې له روحیې سره سم،
هغه څه چې مو تر دې ځایه ویلي، کولای شي د یوه بحث ټولیزې خواوې
خرگندې کړي چې هره برخه یې کولای شو د جزئیاتو له مخې وڅېړو. د
ساري په توگه د لویو روایتونو د باطلولو مسله هغه وخت د پوهېدو وړ
گرځي چې لوستونکی لومړی له لویو روایتونو سره اشنایي ولري او د

همغې پېژندنې پر بنسټ د هغو د باطلولو بحث مطرح کړي. تر هغه پورې چې لوستونکي پوه نه شي چې په لیبراله ولسواکۍ او د مارکس په تاریخي ماتریالیزم کې د دولت مقوله له دوو بېلابېلو لیدلورو دوه لوی روایتونه دي چې لومړی یې د هغه د تلپاتېوالي له امله لوی روایت جوړوي او دویم یې د هغه د له منځه تللو له امله لوی روایت ته رسېږي. خو که اوس چېرې لوستونکي د لوی روایت له مخې د دوو بېلابېلو لیدلورو او د دولت تیورۍ په اړه اشنایي ونه لري، د هغه ابطال په اړه نه پوهېږي چې وروستی نویوالی د هغه باب غږېږي.

قطعیت ذاتاً له یوه غږ څخه راپورته کېږي او دا یو غږیز حالت ځان ته چورلیز حالت رامنځته کوي او دا ځان چورلیز حالت ددې سبب کېږي چې د (زه یو فلسفي) حالت وپنځوي او دا حالت بیا له بورژوازي (انډیویډالیزم) څخه چې پر نوي انسان د شیانو اقتصاد تحمیلوي، توپیر لري. د بشر جوړښت او ټولنیز تفکر څو اړخیز او څو بعدیز دی. دا څو اړخیز والی نه یوازې د انسان پر رواني جوړښت او د ژوندانه پر څرنگوالي واکمن دی، بلکې د انسان پر فکري جوړښت هم د هغو اغېزې څرگندې دي. د ساري په توګه د (سورریالیزم) ترڅنګ، (سمبولیزم) او (فورمالیزم) هم خپل ژوند ته دوام ورکړی دی.

یونانی فلسفې

هغه مهال چې یونانیانو په یونان، د ایټالیا په سویل او کوچنی اسیا کې په خپلو مستعمرو کې ګڼ حکومتونه جوړ کړل، په دې حکومتونو کې درانه او سخت کارونه زیاتره د غلامانو پر غاړه وو او هغه خلک چې ازاد وو، سیاسي او فرهنګي کارونه یې کول. د ژوند د همدغو ستونزو له امله په خلکو کې بېلابېل افکار راوتو کېدل، په دې مانا چې هر چا کولای شول له ځان سره دا پوښتنه مطرحه کړي چې ټولنه باید څنګه جوړه شي؟ له دې لارې افرادو کولای شول پرته له دې چې (اسطورو) ته مخه کړي، فلسفي پوښتنې طرحه کړي. له همدې کبله مورپر دې باوري یو چې دا مهال اساطیري تفکر داسې تفکر ته ځای پرېښود چې د عقل او تجربې پر بنسټ ولاړ و. د یوناني فلسفيانو لومړنی هدف دا و، هر هغه څه چې په طبیعت کې پېښېږي، هغو ته طبیعي توجیحات پیدا کړي.

طبیعتیال فلسفیان

تراوسه پورې دا خبره څرگنده نه ده چې لومړنی فیلسوف څوک و، خو څرنگه چې بشر له ورځنیو ستونزو سره مخامخېده، یو ډول معماوې ورته پیدا کېدلې او دې معماوو ته یې ځواب نه شو ویلای. له همدې کبله یې داسې لارې چارې لټولې چې د دوی ځینو ستونزو ته ځواب ووايي. البته بشر د خپل تاریخ له هماغه پیل څخه د داسې لارې په لټه کې و، چې به ژوند کې یې خپل ځاني مشکلات حل کړي. دا ځاني ستونزې څه وې؟ یو خوراک و چې د ژوندي پاتې کېدو تر ټولو مهمه وسیله ده. دویم کالي او درېیم کور دی. بشر لومړی همدې درېو مسلو ته پام کوي او معماوې یې هم د همدې مسایلو په اړه دي. خو کله چې په دې برخه کې خپلو اړتیاوو ته ځواب ورکوي، په وروستي پړاو کې له حیرانتیا سره مخامخېږي او دا فکر ورسره پیدا کېږي چې کوم بل څه هم شته که نه؟

ځکه نو که موږ یو څه تخیلي فکر وکړو، نو لومړنی فیلسوف هغه څوک دی چې دغه درې ستونزې: ډوډۍ، کالي او کور یې حل کړي. دا په خپله د ژوند د دوام لپاره د انسان او طبیعت ترمنځ د جگړې پیل و.

د یونان لومړني فلسفیان معمولاً د ((طبیعتپالو)) په نامه یادېږي، ځکه چې هغوی تر هر څه وړاندې طبیعت او طبیعي پېښو ته پاملرنه کوله. فلسفیانو په خپلو سترگو لیدل چې په طبیعت کې بدلونونه پېښېږي، خو دا بدلونونه څنګه پېښېدل؟ څنګه کېدی شي پر یوې مادې د بلې مادې بدلون توجیه شي؟ د یونان لومړني فلسفیان ټول په دې اند وو چې باید لومړنۍ مشخصه ماده ددې ټولو بدلونونو سبب شوې وي. دا چې هغوی څرنگه دې نتیجې ته رسېدلې وو، په اسانۍ سره نه شي کېدی طرحه شي. موږ یوازې دومره پوهېږو چې دا باوردیو تصور پر بنسټ ولاړ و. هغوی سره داسې یو تصور و چې لومړنۍ ماده باید وای چې د هغې په وسیله طبیعي بدلونونه رامنځته شي.

په دې منع کې څه چې موږ ته ډېر په زړه پورې دي دا نه دي چې فلسفيانو موندلي، بلکې هغه مسايل دي چې مطرح شوي او هغه لارې او طرحې دي چې د خپلو پوښتنو د ځوابولو لپاره يې غوره کړي دي. مهمه داده چې هغوی (څرنگه) فکر کړي نه دا چې (څه) فکر يې کړی دی.

اوسمهال دا په ډاگه شوي چې لومړني فلسفيان يوازې د ظاهري بدلون په لټه کې وو. خو هڅه يې کوله د طبيعت تلپاتې قوانينو ته لاسرسی پيدا کړي. د هغوی غوښتنه دا وه چې اساطيري داستانونو ته له کتنې پرته، د طبيعت پېښو ته لاره ومومي او هغه څه چې په طبيعت کې پېښېږي، د طبيعت له لارې توضیح کړي. دې طريقې له هغې نظريې سره چې وايي تندر او برېښنا، ژمی او پسرلی د خدايانو د کار نتيجه ده، په بشپړ ډول توپير درلود.

دې نوې طريقې سره فلسفې د هغه وخت له مذهبي باورونو څخه خپله لاره جلا کړه. ځکه نو کولای شو ووايو چې طبيعتپالو فلسفيانو د علمي تفکر لپاره لومړنی گام پورته کړ او په طبيعي علومو کې يې د څېړنې لپاره ښه زمينه برابره کړه.

د طبيعتپالو فلسفيانو د اثارو ډېره زياته برخه له منځه تللې ده، هغه څه چې د يونان د فلسفيانو له افکارو څخه زموږ په واک کې دي، په هغو راپورونو کې رالاندېږي، چې (ارسطو) په خپلو ليکنو کې راوړي دي. ارسطو د يونان تر لومړنيو فلسفيانو شاوخوا دوه سوه کاله وروسته ژوند کاوه. هغه په خپلو ليکنو کې ددې فلسفيانو فکرونو ته نغوته کړې ده. دا ټکی په دې مانا دی چې د هغو تفکر ته لاسرسی محدود و، خو هغه څه ته په پام سره چې زموږ په واک کې دي، کولای شو ادعا وکړو چې د يونان د لومړنيو فلسفيانو کړنلاره د لومړنۍ مادې په باب تفکر او ددې مادې له لارې د طبيعي بدلونونو څرنگوالی دی.

د ملطیه نقش

لومړني فلسفيان له ملطيه (milet) څخه گڼل کېږي، (ملطيه) چې په (ترکيه) کې يو وړوکی ښار و، تر ميلاد وړاندې په (شپرېمه او اوومه) پېړۍ کې يو (ايوني) (ionie) ښار گڼل کېده. ددې ښار بندرونو ته به داسې بېړۍ تلې راتلې چې هر ډول محصولات به يې لېږدول رالېږدول. له همدې کبله د ملطيه د اوسېدونکو روحیه د نورو هغو ځايونو په شان، چې هلته سوداگري ښه غوړېدلې وه، له مذهب څخه بې يو څه واټن درلود او کولای يې شول د زيات کار په واسطه عملي او عقلي فعاليتونه ترسره کړي. دلته غواړو ددې سيمې ځينو اړوندو فلسفيانو او د هغوی نظرياتو ته لڼده کتنه ولرو.

تالس

تر میلاد (۲۲۴-۵۴۶) کاله وړاندې

لومړنی فیلسوف چې په ملطیه ښار کې وپېژندل شو، (تالس) نومېده، تالس د خپل عمر ډېره برخه په تفکر کې تېره کړه. د هغه په باب ویل شوي چې هغه مصر ته د سفر پر مهال د هرم لوروالی د هغه له سیوري څخه معلوم کړ. ده هغه وخت پر دې کار لاس پورې کړ چې د خپل ځان سیوری یې د خپل قد په کچه و. تالس تر میلاد (۵۸۵) کاله وړاندې د (کسوف) د پېښېدو وړاندوینه هم کړې وه.

ځینې خلک په دې باور دي چې (تالس) واړه ستوري هم کشف کړي او ځینې دا باور هم لري چې ده د دې ستورو اهمیت د بېړۍ چلونې پر وخت پېژندلی دی. په ریاضي کې د تالس قضیه همدغه ته منسوبوي او دده د نظریو له جملې څخه کولای شو دې مشهورې قضیې ته نغوته وکړو چې: دوه مثلثه هغه وخت مساوي دي چې یوه ضلعه او دوه زاوې یې یوه له بلې سره مساوي وي. البته ځینې پر دې باور دي چې دا قضیه د نورو افرادو له خوا مطرح شوې او په دې خاطر چې نظریې ومنل شي، د دې فیلسوف په نامه یې مطرح کړې ده.

(برتلراند راسل) په خپل کتاب (د فلسفې تاریخ) کې لیکي: فلسفه تر میلاد (شپږ پېړۍ) وړاندې له الهیاتو څخه پر یوه څه توپیر پیل شوه. د اسنادو له

مخې (تالس) د فلسفې پیلونکی و. د تالس هنر دا و چې د (چا) کلمې پر ځای یې د (څه) کلمه و کاروله. تالس څخه د پخوانیو مفکرینو او یا هم که په دقیق ډول و وایو لکه د پخوانیو متدینانو په شان ونه پوښتل چې نړۍ له (څه) څخه یا د چا په وسیله جوړه شوې ده، بلکې پوښتنه یې په بشپړ ډول نوې مطرحه کړه. ویې پوښتل: نړۍ له (څه) څخه جوړه شوې ده؟ یانې دا چې تالس د نړۍ د پیداېښت په باب د پخوانۍ اسطوري پېژندنې تفسیر پرېښود او هڅه یې وکړه چې په عقلي ډول د طبیعت توصیف وکړي او د نړۍ پیداېښت بیان کړي. که چېرې مور د پوښتنه په لومړۍ بڼه مطرح کړو، د خپل ځواب په پای کې داسې خدایان مومو چې دا نړۍ یې پنځولې ده او دا د افسانو پر بنسټ دیني ځواب دی، نه فلسفي. خو ددې پوښتنې ځواب چې نړۍ له څه شي څخه جوړه شوې ده؟ یو علمي او فلسفي ځواب دی، لومړنی شخص چې دا پوښتنه یې په دې ډول مطرح کړه، تالس و چې تر میلاد شپږ پېړۍ وړاندې یې ژوند کاوه.

د هغه د افکارو له ځانگړنو څخه یوه داده چې دی د (ارخه) په نامه د یوه لومړني اصل (یا د نړۍ د پیداېښت لومړی عنصر) چې ددې نړۍ د پدیدو پیلونکی دی، په لټه کې دی.

(تالس) اوبه د ټولو شیانو لومړنۍ ماده گڼله. مور په دقیق ډول نه پوهېږو چې دده هدف څه شی و؟ شاید هغه پر دې باور و چې ټول شیان له اوبو څخه راوتلي او بېرته پر اوبو بدلېږي. څرنگه چې ده په ((ملطیه)) ښار کې ژوند کاوه او دا داسې یو ښار و چې د تاپو بڼه یې درلودله او اوبو د هغه اوسېدونکو ته ډېر اهمیت درلود او کله چې تالس په مصر کې ژوند کاوه نو پوره باور دی چې د (نیل رود) تر څپانده کېدو او کېناستو وروسته یې د کرنیزو ځمکو حاصل ته پام کړي او لیدلي یې دي چې تر هر ځل اورښت وروسته کانتاران او چینجی پیدا کېږي. سربېره پر دې تالس شاید پر یخ او

بخار باندې د اوبو د بدلېدو او پر اوبو باندې د هغو د بېرته بدلېدو فکر هم کړې وي. ځينې خلک دده دا تفکر د (بابليانو) له تفکر څخه اغېزمن گڼي، ځکه هغوی باور درلود چې ((ابسو)) د خوږو او ((تی امت)) د تروو اوبو استازي دي. دی د همدغه فکر تر اغېز لاندې د نړيوالو پديدو د پيدا ايښت رېښه اوبه گڼي.

له بلې خوا دې تفکر ته دده لېوالتيا کولای شو داسې په گوته کړو، څرنگه چې اوبه کوم ټاکلی شکل نه لري او کولای شي هره بڼه خپله کړي، له همدې کبله دی د اوبو په باب فکر ته راکاږي او دا چې اوبه د ژوند ماده ده او بيا چې همدا خوځښت او ليد په اوبو کې دی، د هغه ذهن خپل ځان ته راکاږي او هم د شتوالي ټولې نښې نښانې له همدې ځانگړتياوو برخمنې دي. هغه هنر چې تالس ترسره کړی و په ډېروالي کې د يووالي پيدا کول، بل د رښتيا پالنې پلوي کول او د ديني اسطورو او افسانو ړنگول دي چې شاعرانو د نړۍ د تحليل لپاره خلکو ته انځور کړي وې او خلکو هم پر هغو باور درلود. تالس پر روح باور لري، خو نه د يو مجرد خيز په توگه، بلکې د داسې يوه خوځنده ځواک په توگه چې شيانو ته حرکت بښي او هغوی يو بل کې ځايوي. دی روح هم خداى گڼي.

په پای کې تالس دې پايلې ته ورسېد چې: ((هر څيز له خدايانو ډک دی)) تالس تصور کاوه چې نړۍ له ناڅرگندو خوځنده ځواکونو ډکه ده. په ډاډ سره چې له خدايانو څخه دده هدف همدغه خوځنده ځواک و او د (هومر) د سرودونو له خدايانو سره اړيکي نه لري.

اناکسیماندروس

تر میلاد (۲۱۰-۵۴۷) کاله وړاندې

اناکسیماندروس بل فیلسوف و چې په (ملطیه) ښار کې یې ژوند کاوه، هغه باور درلود چې زموږه نړۍ د بې شمېره نړیو له جملې څخه یوه ده او دا بې شمېره نړۍ له یوې تلپاتې مادې څخه راتوکېدلې او بېرته به همغې ته گرځي. ستونزمنه خبره ده چې وکولای شو له تلپاتې مادې څخه د هغه پر منظور پوه شو خو دا څرگنده ده چې دی د تالس پر خلاف کومې ځانگړې مادې ته نغوته نه کوي.

شاید د هغه هدف دا وي، هغه څه چې رامنځته شوي، باید له هغه څه سره توپیر ولري چې دا ورڅخه راتوکېدلې دي. څرنگه چې هر شی رامنځته شي، له منځه تلونکی دی، نو باید رامنځته کوونکی یې تلپاتې وي چې هر څه وکولای شي له هغه څخه راوتو کېږي او بېرته هغه ته وگرځي. په دې ډول نو څرگنده ده، ممکنه نه ده چې دا لومړنۍ ماده همدا معمولي اوبه وي. بلکې د فلسفې لومړۍ مهمه پوښتنه داده چې دا نړۍ له څه شي څخه راتوکېدلې؟ او څه ډول جوړه شوې ده؟ (اناکسیماندروس) په (ایونیا) او (یونان) کې د لومړي ځل لپاره ((د طبیعت په باب)) په نامه یو اثر کې خپل فلسفي نظرونه په نشر لیکلي دي. د لمریز ساعت یا شاخص (gnomon) جوړونه یې هم ده پورې تړلې ده، که څه هم ویل کېږي چې دا د (بابلیانو) ترمنځ دود و او (اناکسیماندروس) له هغوی څخه اخیستی دی. د لومړي ځل لپاره یې جغرافیایي نقشه انځور کړه، د ځمکې په باب پر دې باور و، چې دا ځمکه استواني شکله ستونونه دي چې هوا پرې راتاوه شوې ده او له کومې ډډې لگولو پرته د نړۍ پر مرکز په عمودي ډول تاوېږي، له همدې

امله نه لويبېري، ځکه چې په مرکز کې د واقع کېدو له کبله د خط و سیر کومه مرجح نه لري چې د هغې خواته لېوالتیا پیدا کړي.

ځکه خو د هغه څه پر خلاف چې د اسطورو پر بنسټ پرې باوري وو، ځمکه ((نه پر تینگو ستونو ولاړه ده او نه داسې ونه ده چې سريې هوا ته رسي او ملي يې ناپایه ژورو ته، بلکې په فضا کې معلقه ده.)) او د اسمان څرگند چت ددې خبرې ښکارندويي کوي، چې ځمکه يې په مرکز کې واقع ده او ((لمر تر هغه وروسته چې د ځمکې له پاسه خپل ورځینی راگرځېدل پای ته ورسوي، تر ځمکې لاندې خپلو گرځېدو ته دوام ورکوي او سهار بېرته همغې نقطې ته رسي چې له هغې څخه يې حرکت پیل کړی و.))

ځکه نو دا کیهان نیمکره نه دی، بلکې بشپړ کره دی او ځمکه د هغه په مرکز کې واقع ده. او لکه څنګه چې په پخوانیو نظامونو کې ویل شوي، لمرد نړۍ پر څنډو راڅرخي، لمريو ازې یوه ژوره کنده ده چې د یوې لويې څرخې په لمن راڅرخي هغه ژوره کنده چې په هغه کې واقع ده، هم په همدې ډول څرخي.

که اوس دا ژوره کنده وتړل شي او د کوم څه په واسطه ددې ژورې کنډې خوله پټه شي، (خسوف) یا (کسوف) رامنځته کېږي، ځکه خو د هغه انځور له مخې چې (اناکسیماندروس) يې وړاندې کوي، ځمکه په مرکز کې واقع ده، لمرو نورې سیارې د هغې پر شاوخوا راڅرخي.

نړۍ ولې دا بڼه خپله کړه؟ هغه څه (اناکسیماندروس) ته په زړه پورې دي چې هغه ددې نړۍ د جوړښت څرنگوالی بیانوي. ((کله چې شیان له یو بل څخه جلا شول، دا نړۍ چې مورې يې پېژنو، د بور بوکۍ په شان د یوه

خرخنده حرکت له امله جوړه شوه، په دې مانا چې د خاورې او اوبو په خېر درانه عناصر د باد په مرکز کې پاتې شول، اور څنډې ته تېلو هیل شو او هوا په منځ کې پاتې شوه. نړۍ لکه د یوې گردۍ په خېر نه ده، بلکې یوه لنډه استوانه ده.))

هغه باور درلود چې ((زموږ تر نړۍ مخکې بې شمېره نورې نړۍ موجودې وې، چې دویم ځل له منځه تللي او د نامنظمو وړو ټوټو بڼه یې خپله کړې ده)) ظاهراً دا فکر د (هیسود) په تفکر کې ریښه لري، (هیسود) به ویل: ((په پیل کې د نړۍ ټول شتوالی نامنظم او گډوډ و.))

د ژوند د پیدایښت په باب (اناکسیماندروس) باور درلود، چې ژوند له سیندونو څخه راټوکېدلی، ژوي له رطوبت څخه پیدا شوي دي او انسان په پیل کې کب و، خو دا چې ولې انسان له نورو حیواناتو څخه زېږېدلی دی، د هغه په نظر څرنگه چې د انسان ماشوم نه شي کولای په ماشومتوب کې ځان خپله وساتي، تر حیوان زیات ساتنې ته اړتیا لري او دا شونې نه ده، په یوازې ځان لږ تر لږه له طبیعي لارې خپل ژوند ته دوام ورکړي، ده د هغو نظریاتو مخه نیولې چې د ارسطو په شان انسان داسې گڼي چې له ځمکې څخه راوتلی دی.

خو ولې نه شو کولای د نړۍ رغوونکي عناصر له اوبو یا نورو عناصرو څخه وگڼو او ولې (اناکسیماندروس) د خپل استاد (تالس) نظر ونه مانه. د (اناکسیماندروس) له اوبو څخه د تالس مراد ((همدا متعارفې اوبه)) د ټولو څیزو منشا او ټولو شیانو اصل)) گانېه. د اناکسیماندروس په نظر اوبه نه شي کولای، د ټولو شیانو ماده اوسې ځکه چې خپله د خپل

پیدا یښت لپاره تودوخې ته اړتیا لري. یانې که چېرې یو جامد جسم غواړي دوب شي او یا مایع پر بخار بدل شي، باید حرارت ورکړل شي، ځکه نو هغه دوه (یخ) او (گرم) عناصر باید د جلا والي له لارې د بلې مادې له موادو رامنځه شوي دي. دده په نظر څرنګه چې اضماد (ضدین) یو بل سره نه پخلا کېږي، که چېرې یو د اصل په توګه وټاکل شي، نو سملاسي به پر نورو عناصرو سیوری وغړوي، یانې دا چې ټوله نړۍ باید پر او بو بدله شوې وای، د (انکسیماندروس) په نظر ټول مواد او مادي بڼې چې له یو بله پیدا کېږي، په یوه مانا یو بل سره مساوي ارزښت لري او یو پر بل هېڅ لوړتیا نه لري، له همدې کبله نه شو کولای لږ تر لږه یو د بل مبدا او مولد وګڼو. دا عنصر پر اضمادو مقدم دی؛ اضماد له هغه څخه رامنځته کېږي او له هغو سره منحلېږي. ((دا خمیره د عادي شیانو ځانګړتیاوې نه لري.)) د ډېرو تختې، رودونه او داسې نور... یا ان د هغو د رغوونکو (خاورې، اوبو او داسې نورو... ځانګړتیاوې، بلکې ددې ټولو بنسټ په هغو کې څرګندېږي.

ځکه نو هغه لومړنی عنصر یا لومړنی اصل څه شی دی؟ د هغه په نظر ماده. د موادو ماده داسې یو شی دی، چې دوه ځانګړنې لري: ۱- د ټاکنې یا تعیین نشتوالی. ۲- د تناهي نشتوالی. (سیمپلیکوس) د (تنو فراستوس) له خولې لیکي: ((د ټولو موجوداتو د لومړني اصل عمومي عنصر د (اپایرون) په نامه یوه نامحدوده ماده ده... دا نه اوبه دي او نه هم په اصطلاح کوم بل عنصر، بلکې بل نامحدود طبیعت دی چې له هغه څخه ټول اسمانونه او نورې نړۍ چې په هغه کې دي، راڅرګندېږي، او له هغو څخه نور څېزونه راتوکېږي، هماغه دی چې یو ځل بیا د اړتیا له مخې له منځه ځي، ځکه خو

نو پر یو بل د ظلم له امله د د وخت له فرمان سره سم یو بل ته تاوان او جریمه ورکوي. لکه څنگه چې دی یې پر خپله په دې شاعرانه ژبه بیانوي.

(اپا پرون) په یوناني ژبه کې د لایتناهي، ډېر زیات نامحدود او د بې بریده او بې سرحده مانا ورکوي. د لایتناهي مانا د څومره والي له پلوه هم کېدی شي او له مکاني پلوه هم او دغه راز د شکل او ماهیت له پلوه هم ټاکلی برید نه لري. هغه نامتناهي ترمتناهي لوړه گڼله، څرنگه چې (انکسیماندروس او ملیوس) نامتناهي ترمتناهي لوړه گڼله، نو ځکه خود ارسطو تر نیوکې او کره کتنې لاندې راغلل. څرنگه چې د نوې افلاطوني او مسیحیت تر فلسفې وړاندې په تېره بیا لرغونو فلسفیانو نامتناهي ترمتناهي وروستی. گڼله، نو خدای یې د نامتناهي په اندول متناهي انگېره دا پوښتنه مطرح کېدله چې متناهي خدای موجود دی؟ څرگنده ده چې کولای شي د هر شي لارښوونه وکړي او دا خبره هم څرگنده ده چې په خپله (اناکسیماندروس) (نامتناهي) چې په پرله پسې توگه نوې نوې نړۍ زېږوي او بېرته خپله بڼه خپلوي، خدایي موجود گڼلی دی.

اناکسیمنس

تر میلاد (۵۸۵-۵۲۸) کاله وړاندې

(اناکسیمنس) تر میلاد (۵۷۰-۵۲۲) کلونه وړاندې د ملطیې ښار درېیم استوګن فیلسوف و. (اناکسیمنس) هم د (اناکسیماندروس) په شان د نړۍ د پیداېښت لومړنی عنصر د یو نامحدود او یوازیني علت زېږنده ګڼي، خو

برعکس هغه په دې نظر و چې دا یو مشخص او ټاکلی علت دی، نه نامشخص او نامټاکلی. دی (هوا) د نړۍ د پیداېښت د لومړني عنصر په توګه مطرح کوي |

په پاخه باور چې (اناکسیمنس) به د اوبو په بڼه د (تالس) پر نظرياتو پوهېده، خو دا چې اوبه څرنگه پیدا شوي دي؟ (اناکسیمنس) اوبه د هوا

غلظت شوی شکل ګاڼه البته اوس هم موږ چې کله ګورو باران اوري، اوبه له هوا څخه لاندې توپیرې، دا فیلسوف په دې نظر و چې که چېرې اوبه ډېرې غلظتې شي، نو پر خاورې به بدلې شي، کېدی شي په دې برخه کې دده پاملرنه هغې خاورې راجلب کړې وي، چې د یخ ترویلې کېدو وروسته د ځمکې پر مخ راڅرګنده شوې وي، له بلې خوا هغه په دې نظر و چې د هوا

په نړۍ کېدو سره اور رامنځته شوی دی. په دې ډول د (اناکسیمس) په نظر خاوره، اوبه او اور له هوا څخه رامنځته شوي دي.

په هغه پړاو کې چې په لرغوني یونان کې فلسفي تفکر د باور وړ و، نو د منطقي تفکر پر وړاندې ټول دودیز باورونه او یا باوري سرچینې لږزېدلې او خپل باور یې له لاسه ورکاوه. ددې بهیر شعار دا و چې: ((تر هغه پورې هېڅ مطلب سم نه دی چې (زه) ونه کړای شم هغه خپل ځان ته په غوڅو دلایلو توجیه کړم او (زما) تفکر پر دې بریالی نه شي چې د هغه په باب خپل ځان ته قناعت ورکړم.)) دا روحیه له بشر پوهنې، جغرافیې او تاریخ څخه نیولې تر طبي کتابونو پورې پرتولو (ایونیایي) لیکنو واکمنه وه. په دې ټولو کتابونو کې نیوکه (د لومړي مفرد شخص له ضمیر) یانې (زه) له لارې ترسره کېږي. د ساري په توګه د بشر پوهنې او جغرافیا لومړنی رامنځته کوونکی (هکاتنوس) د (انسانپوهنې) په نامه خپل کتاب داسې پیلوي.

((د ملطېې اوسېدونکي (هکاتنوس) داسې وايي: هر هغه مطلب چې زما په نظريې له حقیقت سره سمون درلود، هغه مې لیکلی دی، ځکه چې د یونیانیانو خبرې رنګارنګ او زما په نظر له دروغو ډکې دي.))

ځکه نو په لرغوني یونان کې د فلسفې د پیدایښت په پیل په تېره بیا په ملطیه ښوونځي کې فلسفي تفکر د (زه) د ظهور لپاره یوه لاره وه. البته په دې شرط لکه څنګه چې ورته نغوته وشوه دا (زه) وکولای شي په غوڅو او څرګندو دلایلو خپلې ادعاوې توجیه کړي او د هغو لپاره بېرته حساب ورکړي. سربېره پر دې باید دا توجیحات او دفاعيې له (زه) څخه بهر سرچینې ته لارې نه شي. بلکې په خپله د (زه) پر سرچینو ولاړې وي او ان که چېرې ټاکل شوې وي له (زه) څخه د باندې پر بهرنیو سرچینو ولاړې وي، باید د هغو سرچینو باور او ارزښت مخکې تر مخکې په خپله د (زه) له لارې تائید شوي وي.

داسې ښکاري چې ان نن ورځ هم دا ډول وي، یانې دا چې د هر انسان (زه) او یا هم د یوې ټولنې زه (مور، مور) ددې لپاره چې د څرګندېدو وړتیا پیدا

کړي او د کړنې يا فعلیت پر او ته ورسېږي، له دې پرته بله هېڅ چاره نه لري چې پر فلسفې لاس پورې کړي او دا ځکه چې:

د دیني تفکر په تگلاره کې ((نقل)) پر ((عقل)) واکمنېږي او (زه زه) نو بیا د دیني بنسټگرانو پر وړاندې سر نه شي پورته کولای. ((عقل)) بیا د دیني ارزښتونو، اعتقاداتو او احکامو پر وړاندې (د یوې توجیه کوونکي و سیلې) کچې ته راتیتېږي او د ازادانه بیان وړتیا له لاسه ورکوي.

په (اناکسیمسني) فلسفه کې د پاملرنې وړ بل ټکی هغه ورتوالی یا تشابه ده چې د (هوا) او (خدای) تر منځ موجوده ده. (اناکسیمس) وایي: ((هوا)) خدای دی. دی د ټولو موجوداتو د شتوالي علت په نامحدودې هوا پورې تړي، هغه د خدایانو له شتوالي انکار نه کوي او نه د هغو په باب غلی پاتې کېږي، دې سره سره هغه باور نه درلود چې (هوا) دې خدایانو جوړه کړي وي، بلکې خدایان خپله له هوا څخه منځته راغلي دي.

پر لرغوني یونان کې مطرحو خدایانو د یوه واکمن په توګه یو خدای درلود، چې په دیني اصطلاح یې هغه د ((زنوس)) په نامه یاد او ده.

د دوی دا واکمن خدای د (اناکسیمس) په نظر همغه ((هوا)) وه. د (اناکسیمس) په نظر ځمکه مسطح بڼه لري، د هوا د انقباض په نتیجه کې رامنځته شوې او خپله ځمکه پر هوا سوره ده، پر هغې یې ډډه لګولې ده. په خپله هوا بیا یو ټاکلی امر او د هويت څښتنه ګڼي، شاید (اناکسیمس) په دې باب چې هوا د ځمکې او اسمان ساتندویه ده، د انسان د تنفسي وضعیت تر اغېزې لاندې راغلی وي، یانې لکه چې نفس (دم یا بیا دم) بدن په بشپړ ډول احاطه کړی او د هغه د خونديتابه او ساتنې سبب ګرځي، هوا هم نرۍ په بشپړ ډول احاطه کړې او د هغې د خونديتابه او ساتنې سبب ګرځېدلې ده، ځکه نو دده په نظر له هوا پرته بل څه نه شي کولای د موجوداتو د پیدایښت او ژوند عامل شي.

په یوناني افکارو کې بدلون

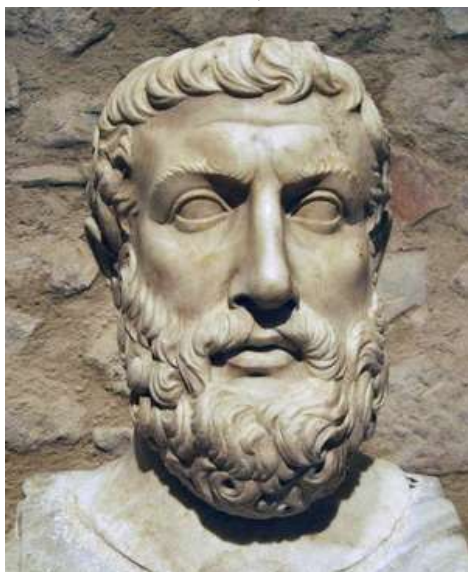
مور په تېرو بحثونو کې د پته متوجه شو چې (تالس، اناکسیماندروس او اناکسیمنس) وایي: چې ټول شیان له یوې لومړنۍ مادې څخه منځته راغلي دي، خو د مسالې اصلي زړې په دې کې دی چې دې لومړنۍ مادې څرنگه په ناڅاپي ډول بدلون کړی او پریوه بل شي بدله شوې ده؟

ددې مهمې مسالې په باب غواړو ددې دورې د مهمو او نامتو فلسفيانو: (پارمنډیس، هراکلیتوس، امپیکلس، اناکساگوراس او دموکراتیوس) نظریات وڅېړو:

پارمنیدس

تر میلاد (۵۴۰-۴۸۰) کاله وړاندې

پارمنیدس د (النایي) ډېر نامتو فیلسوف و، چې تر (۵۴۰-۴۸۰) کلونه

وړاندې یې د ژوند زمانه ده. ده د مادي د تغیر او بدلون مسالې ته پام وکړ او لومړنی سپری دی چې د میتا فزیک په باب یې بحث کړی دی. ده خپل (میتا فزیک) د خپل اثر پر بنسټ اعیار کړی. دا اثر د طبیعت په باب (نومېري) څه شی چې د هستۍ یا ژوند په باب دده مخې ته راغلي، هغه یې په شهودي ډول شرح کړي دي. دی په دې نظر و؛ څه شی

چې په نړۍ کې شته هغو همېشه وجود درلود. پارمنیدس د (النا) بنسار او سپدونکی و، دا بنسار د ایټالیا په (سویل) کې واقع و، چې هغه وخت د (یونان) له مستعمرو څخه گڼل کېده. (پارمنیدس) او نورو نامتو (النایي) فلسفيان چې دی یې بیا تر ټولو مشهور وو، په دې نظر وو چې هېڅ شی نه شي کولای له هېڅ څه رامنځته شوی وي او هغه څه چې شته هغه هم نه شي کېدلای پر هېڅ بدل شي.

(پارمنديس) يوازي پردي هم بسنه ونه كړه، د طبيعت په باب يې خپلې پلټنې ته دوام وركړ او په پای كې دې پايلې ته ورسېد چې (شى، وجود او يا هستي) تلپاتې خيزدى، په هغو كې تغير او اوښتون ته لاره نه شته. همدارنگه د هستي لپاره نيستي نه شته، يانې په دې مانا چې واقعي بدلون شونى نه دى او هېڅ شى نه شي كولای، له خپل ځانه پرته پر بل شي تبديل شي. هغه په خپل دې فكر سره له هستي څخه د وخت يا زمان عنصر حذف كړ او داد (پارمنديس) د ميتافزيك له اساسي شكلونو څخه گڼل كېږي.

البته (پارمنديس) ته دا خبره څرگنده وه چې طبيعت همېشه له يو لړ بدلونونو سره لاس وگرېوان دى. هغه پردي پوهېده چې په خپلو حواسو دا بدلونونه توضيح كړي، خو نه يې شول كولای، كوم څه چې هغه ته حكم كوي، هغه سره منسجم كړي. په هر ډول دا خبره څرگنده ده، كه ټاكل شوې وای هغه د (حس) او (عقل) له جملې څخه يو غوره كړي نو (عقل) به يې غوره كاوه.

يوه مشهوره مقوله ده چې: ((هغه څه منم چې وينم يې)) خو (پارمنديس) ان تر هغه وروسته چې يو شى به يې په سترگو لیده، بيا يې هم نه مانه، هغه په دې نظر و چې حواس موږ ته ددې نړۍ سم انځور نه كاري او دا تصوير له هغه څه سره چې عقل يې حكم كوي، سمون نه خوري.

(پارمنديس) (د طبيعت په باب) په يوه منظومه كې په شاعرانه ژبه داسې ويلي دي:

((دا هېڅكله مه منه كوم څه چې نه شته، هغه شته

ژور فكر دې له دې فكر څخه لرې لره))

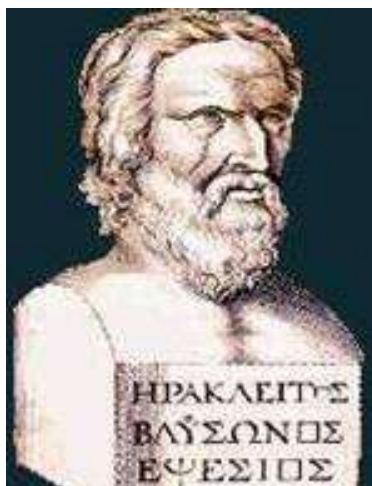
د (پارمنديس) موخه داده ، هغه څه چې ثابت وجود لري ، تغير نه کوي ، د پېژندنې او کشف وړ دي ، دا هستي ده او هر هغه څه شی چې بدلون مومي او د تغير وړ دي ، څرنگه چې حقيقي وجود نه لري ، نو ځکه نشتوالی دی او (هستي) يا شتوالي نه لري.

د (پارمنديس) په فلسفه کې له هستۍ يا شتوالي څخه د زمان حذف پر دې بنسټ و چې هغه زمان هم د مکان او حرکت په شان د هستۍ ظاهري بڼې گڼلې ، نه دا چې د هستۍ له حقيقت او ماهيت څخه يې ريښه اخیستې وي ، هغه زمان د وهم ، حواسو او سرسري ذهنونو زېږنده گانېه او په پایله کې هغه ته په کومه اساسي مانا قايل نه و ، نو ځکه خويي له همدې کبله د هستۍ ژوره پېژندنه د زمان او حرکت له تېروېستنې (سرابه) لرې گڼله.

هراکلیت

تر میلاد (۵۴۰-۴۸۰) کاله وړاندې

(نه شو کولای په یوه رود کې دوه ځله ولاړم)

هراکلیت د (پارمندیس) همعصره و، هغه د کوچنۍ اسیا، د اوسنۍ ترکیې د (افه سوس) ښار اوسېدونکی گڼل کېده، (افه سوس) د لرغوني یونان دویم لوی ښار و، چې مکیوس (ملطیه) ته نږدې ودان و. (هراکلیت، هراکلیتوس یا هرقلیتوس) ترسقراط وړاندې ډېر نامتو فیلسوف دی، چې د لویدیځ ډېرو لویو فلسفيانو د هغه فلسفې ته

پاملرنه کوله، چې له هغې جملې څخه کولای شو، د (افلاتون، هېگل، نېچه او هایډگر) نومونه د بېلگې په توگه یاد کړو.

تر میلاده نیمه پېړۍ وړاندې بیا تر اوسه پورې چې دوه زره خو سوه کاله تېرېږي علم او فلسفه لاهم د هراکلیت د نظریاتو تر اغېز لاندې دي. په داسې حال کې چې هغه خپله د ختیځ د خوځنده او تلپاتې فلسفې تر اغېز لاندې و. (سقراط) به ویل: ((د یوه هوشیار انسان یو ژور لید په کار دی چې د هغه په جملو پوه شي.)) (هیگل) هراکلیت یو ژور روښن فکر گانه چې د فلسفې د علم د کوچنیوالي د ودې او د بشپړتیا د پیل سبب شو. (نېچه) لیکي: ((د هراکلیت اثار او نظریات به هېڅکله زاړه نه شي.)) د بشر د تفکر

د بهير د مورخانو په نظر (افلاتون، هېگل، مارکس، نېچه) او نور فلسفيان د (هراکلیت) د نظرياتو تر اغېز لاندې وو.

سره له دې چې د هراکلیت د تضاد قانون پر خپلو نورو هممالو خپل مهم اغېز پرېښود خو د هغه نظر وروسته بيا د ناسم پوهاوي سبب او په غلط ډول تفسير شو. (دارونستانو) هڅه وکړه د اضدادو د مبارزې پر تيوري ډډه ولگوي، هغه زده کړي او د خپلو نظرياتو تيوريک بنسټ يې کړي، له هغې جملې څخه د بقا د تنازع او تکامل تيوري ترلاسه کړي. (هراکلیت) په خپله هم د خپلو هممالو روښنفکرانو لکه (سکریت، فيثاغورث، هومراو هزويد) د نظرياتو پر وړاندې د نيوکو په يوه نا ډيموکراتيک دريځ کې پاتې شو.

(هراکلیتوس) د ميلتوسي (ملطیې) له دريو غټو فلسفيانو څخه لوی توپير درلود، هغه د دريو مخکينيو فلسفيانو چې د طبيعت د لومړنۍ مادې په لټه کې وو، د هغوی پر خلاف خپله پاملرنه د طبيعت د متوازن بدلون او د دغه بدلون د څرنگوالي په باب راټوله کړه، ځکه نو شايد وويلای شو چې هراکلیت تر (پارمنديس) زيات پر حواسو ډډه لگوله.

د هراکلیت د فلسفې د کتورينو دوه خواوې درلودې: لومړی هراکلیت په دې نظر و چې: ((هر څه په حرکت کې دي)) هر څه د تېرېدو په حال کې دي او هېڅ څيز ثابت نه دی. ځکه نو موږ نه شو کولای په يوه سيند کې دوه ځله گامونه پورته کړو. ځکه چې هر ځل په دې سيند کې گام واخلو، زموږ له پښو څخه اوبه تېرېږي او موږ به هم هر ځل بدلون کړي وي، د نړۍ دا تغير او بدلون کولای شو د (هراکلیتوس) د وکتورينو لومړۍ خوا وگڼو.

د هغه د وکتورينو دويم اړخ په نړۍ کې د اضدادو ترمنځ له کشمکش څخه عبارت دی، هراکلیت په دې نظر و چې نړۍ تل د اضدادو محل دی.

د هراکلیت په نظر نړۍ نه خدای او نه هم انسان پنځولې ده. بلکې تضاد او د اضدادو مبارزه د هغې د تحول، تغیر، ژوند او حرکت سبب گرځي. که چېرې هېڅکله ناروغ نه شو، نو هېڅکله به درک نه کړو چې روغتیا یا سلامتی څه شی دی. که چېرې هېڅکله وړي نه شو، نو د مړنې په خوند به هېڅکله پوه نه شو، کله چې جگړه نه وي نو د سولې پر ارزښت نه پوهېږو او که چېرې ژمی نه وي، نو پسرلی به هم دا پرتم ونه لري.

هراکلیت په دې نظر و چې بڼه او بد دواړه په ژوند کې خپل خپل ځای لري او یو د بل ترڅنګ د اضدادو له وجود پرته دا نړۍ پایته رسي، هغه د یو فرد مرګ د بل فرد له ژوند سره تړلی بولي، بدې او نیکې یو شی ګڼي او وایي چې یوازې زموږ په نظر توپیر لري، خوښي او غم هم یو د بل لازم او ملزوم ګڼي.

هراکلیت په دې باور و چې که چېرې ((خدای همغه شپه او ورځ، اوړی او ژمی، جگړه او سوله، لوږه او مړنې وي)) په ډاډ سره د هغه خدای اساطیري خدای نه دی. دده په نظر خدای او خدایي هغه شی دی چې ټوله نړۍ رانغاړي، یانې خدای دده په نظر هغه طبیعت دی چې په پرله پسې ډول بدلون کوي او د اضدادو یوه مجموعه ده.

هراکلیت زیاتره د (خدای) د کلمې پر ځای له ((لوګوس)) یوناني کلمې څخه چې د عقل مانا ورکوي، ګټه پورته کړې ده. هغه په دې نظر و چې که چېرې موږ انسانان تل په یوه ډول فکر ونه کړو او زموږ پوهه هم په یو ډول نه وي، باید یو ډول (نړیواله پوهه) موجوده وي چې د طبیعت د ټولو پېښو لارښوونه کوي چې دا ((نړیواله پوهه)) یا (نړیوال قانون) په ټولو کې یو ډول دی او انسانان باید هغه تعقیب کړي. دې سره سره هغه په دې نظر و چې اکثره خلک په ژوند کې له خپل شخصي او فردي عقل څخه ګټه پورته

کوي له همدې کبله هغه د ادم زامنو ته زيات ارزښت نه ورکاوه او د هغوی نظريات يې ماشومانه گڼل.

په دې ډول نو هراکليت د طبيعت په ټولو اضدادو او بدلونونو کې يو ډول يووالی او ژوند لیده او هغه څه چې د دې تغيراتو او بدلونونو زمينه يې برابروله، هغه يې د (خدای) يا ((لوگوس)) په نامه ياداوه.

له بل پلوه د هراکليت فلسفه تاريخي اصالت لري او هغه دا چې د تاريخ د قضاوت اخلاقي اړخ ته قايل دی. په بله وينا په دې تله چې ((څه چې واقعي دي هغه حقيقي دي)) يانې دا چې ويلاى شو، ((کوم څه چې واقعي دي، هغه اخلاقي دي)).

لکه څنگه چې هراکليت يې څرگندوي د جنگ نتيجه تل عادلانه وي، لکه څرنگه چې هراکليت پر دايمي بدلونونو باور لري، له دې ستونزې سره مخامخېږي چې د عدالت معيار او تلنه هم د تغير او بدلون په حالت کې دي. هراکليت دا ستونزه د ارزښت پالنې په نسبت د اضدادو په يووالي حلوي:

((ژوند او مرگ، وينه او خوب، خواني او زړښت دا ټول سره يو دي، ځکه چې يو پر بل بدلېږي او بيا دويم بېرته پر لومړني هغه چې له خپل ځان سره پر دښمنۍ اخته دی، د خپل ځان لپاره ملتزم کېږي. اضداد يو بل سره پيوستون لري، تر ټولو ښه همغږي د ناسم جوړښت پایله ده او هر څه د دښمنۍ له لارې پيدا او پالل کېږي، هغه لاره چې پورته ځي، همغه لاره ده چې کښته راځي... مستقيمه لاره همغه کره لاره ده او له هغې سره تړلې ده.

د خدايانو پر وړاندې هر شی ښکلی او حق دی، خو د ادم زامن ځينې شيان حق او ځينې ناحق گڼي. ښه او بد دواړه يو دي)).

د ځينو اړخونو له پلوه د (هراکلیت) او (پارمندیس) لیدلوري یو د بل پر واندې ودرېدلې دي. یوه پر (عقل) لاس پورې کړې او دویم پر (حس). (عقل) پارمندیس ته حکم کاوه چې هېڅ شی بدلون نه مومي او تغیر نه خوري، خو (حس) بیا هراکلیت ته حکم کاوه او د طبیعت دایمي تغیریې تائید او ه، کوم یو حق په جانب و، (هراکلیت) یا (پارمندیس)؟ پر عقل باید باور وشي که پر حس ډډه ولگول شي او باور پرې وشي؟

ددې دواړو فلسفيانو د دوو مسلو وړاندوېنه کړې ده:

پارمندیس باور درلود چې:

الف- هېڅ شی بدلون نه مومي.

ب- حس کېدی شي له سړي څخه لاره ورکه کړي.

او په مقابل کې یې هراکلیتوس په دې نظر و چې:

الف- هر شی بدلون مومي (هر شی په حرکت کې دی)

ب- کولای شو پر حس باور وکړو.

دا شونې نه ده چې د نورو لویو فلسفيانو ترمنځ داسې لوی تضاد پیدا کړو.

خو له دوی څخه یو حق په جانب و.

امپدکلس

تر میلاد (۴۹۴-۴۳۴) کاله وړاندې

امپدکلس چې تر میلاد (۴۹۴-۴۳۴) کلونه وړاندې یې ژوند کاوه، په پای کې پر دې بریالی شو چې له تیارې څخه در او تو لاره پیدا کړي او فلسفه له دې سرگردانی څخه وژغوري، هغه په دې نظر و چې (پارمندیس) او

(هراکلیتوس) هر یو د خپلو دې دوو نظرونو له جملې یوه کې په حقه و او په بل کې یې اشتباه کړې وه.

په دې ټکي کې له نورو فلسفيانو سره د (امپدکلس) د نظر اختلاف مهم و، هغوی د یوې لومړۍ مادې پر شتوالي باور درلود، په داسې حال کې چې (امپدکلس) په دې نظر و

چې که چېرې یوازې یوې لومړنۍ مادې شتوالی لرلای، هېڅکله نه شو کېدی کوم څه چې عقل وایي او کوم څه چې حس یې وایي، د دواړو تر منځ اړیکه ټینګه کړو.

(امپدکلس) په دې نظر و چې په طبیعت کې څلور لومړني عناصر (منشا) شته چې دا څلور عناصر له خاورې، هوا، اور او اوبو څخه عبارت دي. د هغه په نظر په طبیعت کې ټول رامنځته شوي بدلونونه د دغو څلورو عناصرو له یو ځای کېدو او بېرته له یو بله له جلا کېدو څخه رامنځته شوي او یوازې د هغو د ترکیب کچه یو بل سره توپیر لري.

هغه وييل دا خبره سمه نه ده چې ووايو: ((ټول شيان)) تغير کوي. ځکه چې په اصل کې هېڅ شی تغیر نه کوي، څه شی چې پېښېږي، په اصل کې یو بل سره د دغو څلورو عناصرو پیوستون او بېلتون دی. (امپدکلس) په دې نظر و چې په طبیعت کې باید دوه ځواکونه موجود وي. هغه دا دوه ځواکونه د (مینې) او (کینې) په نامه یادول، هغه څه چې د عناصرو د شلېدلو سبب ګرځېده هغه کینه وه، ځکه نو د مادې د ځواک تر منځ توپیر ته قایل و.

(امپدکلس) وایي بدن د روح زندان دی او دا په دې خاطر دی چې ده ګناه کړې ده، خو کومه ګناه چې دی یې یادوي د سامي مذهبونو له لومړنۍ ګناه څخه توپیر لري، هغه په دې نظر دی، له هغه وخته چې انسان د نورو حیواناتو پر وژنه لاس پورې کړی او خپله ګېډه یې د نورو حیواناتو لپاره هدیره کړې ده، پر ګناه یې لاس پوری کړی دی او له ګناه څخه د خلاصون لاره له تناسخ پرته بل څه نه دي، یانې باید تر هغه پورې دا ګناه کاره روح پر بېلابېلو جسمونو کې کښته پورته شي او ورنځېږي چې په پای کې په تذکيه پاک شي او آرامۍ ته ورسېږي).

د (امپدکلس) په فلسفه کې د نفس (ارفه يي) نظريه او (ایونيایي) طبیعي فلسفه دواړه یو بل کې سره ننوتې او دا اغېزمنتیا ددې ښکارندوي کوي چې د نړۍ په باب مختلف لیدلوري څنګه پر دې بريالي شوي چې د یوه واحد شخص په ذهن کې یو بل سره بشپړ کړي، ددې دوو لیدلوریو انځور د عناصرو په دورو کې پټ دی، په داسې حال کې چې هوا او اوبه، خاوره او اور ټول له دوی څخه بېزاره دي او هغه د یو بل لوري ته ځغلي.

اناکساگوراس

تر میلاد (۵۰۰-۴۲۸) کاله وړاندې

(لمری یوه اورینه ډبره ده)

(اناکساگوراس) داسې یو فیلسوف دی چې نه یې شو کولای ومني چې وجود له یوې لومړنۍ مادې څخه جوړ دی، هغه د (ام پدکلس) نظر هم نه مانه او نه یې شو منلای چې خاوره، هوا، اور او اوبه دې پروینه، هډوکي، پوټکي یا وېبستانو تبدیل شوي دي.

(اناکساگوراس) له یو بل پلوه هم د پاملرنې وړ دی؛ هغه لومړنی (اتني) فیلسوف دی چې د ژوند په باب یې ډېر معلومات ترلاسه شوي دي، په (کوچنی-اسیا) کې زېږېدلی، په (خلوېبنت کلنی) کې یې (اتن) ته کډه کړې، خو د بې دینۍ په تور محاکمه شو او له اتن څخه یې تبعید کړ، ځکه هغه ادعا کوله چې لمر خدای نه دی، بلکې د اور یوه ډبره ده چې د (پلویونس) تر ټاپو څخه لویه ده.

(اناکساگوراس) په دې نظر و چې په طبیعت کې ټول شيان د وړو وړو ذرو له یو ځای کېدو څخه رامنځته شوي، دا کوچنی ذرې په سترگو نه لیدل کېږي، هر شی کېدلای شي پر ډېرو کوچنیو برخو ووېشل شي، خو د دوی تر ټولو ډېره ډبره کوچنی ذره به بیا هم د همغوی خپلې ځانگړې ولري. زموږ بدن هم دا ځانگړتیاوې لري، زموږ د پوټکي د سلولونو په زړي یا هسته کې یوازې په پوټکي پورې تړلي معلومات نه دي راټول شوي، بلکې د سترگو، رنگ، وېبستانو د گوتو شمېر او ان د همغوی په شکلونو پورې اړوند معلومات راټول شوي دي. زموږ د بدن په سلولونو کې زموږ د ژوندني جوړښت په باب ټول اطلاعات خوندي دي.

خٔکه نو په هر سلول کې (هر شی په هر شي کې) موجود دی، هره برخه د جوړو شویو برخو د ټولګې یوه برخه ده چې د دې هره برخه بیا د هغې ټوله ټولګه په خپل وجود کې رانغاړي.

(ناکساګوراس) دا کوچنۍ ذرې چې د ټول (کل) یو (جز) ګڼل کېږي، د (بذر) یا (تخم) په نامه یادوي، لکه څنګه چې مخکې یادونه وشوه امیدکلس (مینه) د موادو د پیوستون ځواک ګاڼه. (اناکساګوراس) هم پر یو ډول ځواک باور درلود او دا ځواک یې د انسانانو، حیواناتو، گلونو او ونو د رامنځته کېدو عامل ګاڼه. ده دا ځواک د (روح) په نامه یاد او.

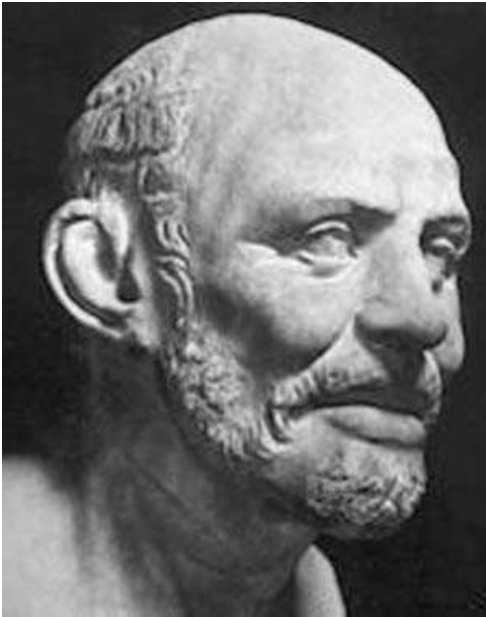
هغه ستور پېژندنې ته زیاته پاملرنه کوله، هغه په دې نظر و چې ټول اسماني خیزونه له هغې مادې څخه جوړ شوي چې ځمکه له هغې څخه جوړه شوې ده. دی هغه وخت پر دې خبره باوري شو چې یوه اسماني ډبره یې وڅپړله، د همدې دلیل له مخې (اناکساګورس) په دې باور و چې په نورو کرو کې هم د انسان د ژوند تصور کېدلای شي.

(اناکساګوراس) چې څه موده یې په (اتن) کې ژوند کاوه، په دې جرم چې لمر یې یوه اورینه ډبره ګڼله، له اتن څخه تبعید کې.

دمو کريوس

ترميلا د (۳۷۰-۴۴۰) کاله وړاندې

د فلسفې تفکر لومړنی بڼې د لرغونې دورې پر مهال د غلامۍ په دوره کې څرگندې شوې. لرغونې فلسفه څرگندې نښې نښانې لري، چې وروسته د

لویديخ په نوې فلسفه کې په څرگند ډول ښکاره کېږي، ددې دورې د فلسفيانو له جملې څخه چې پر نوې فلسفه يې څرگند اغېز درلود کولای شو، (افلاتون، ارسطو، سقراط او دموکريت) ته نغوته وکړو، د (ماتيرياليزم) لومړنۍ نښې نښانې، د لرغوني يونان د ستر فيلسوف (دموکريت) د عقايدو په سيستم کې ليدل

کېږي، يا يې دا سستم لومړنۍ بېلگه گڼل کېږي، په لرغونې دوره کې فلسفې پر علم ډډه لگوله، پخه نه وه، ځکه تر کومې کچې چې ټولنې وده کړې وه او د هغه پړاو پر لومړنۍ او سرسري پېژندنې يې ډډه لگوله، فلسفې پر هماغې ډډه لگوله، ځکه يې نه شو کولای علمي بڼه خپله کړي.

د لرغوني يونان په فلسفه کې موږ د (ماترياليزم) او (ايدياليزم) او (دموکريت) او (افلاتون) دنظرياتو ترمنځ د جگړې شاهدان يو، يانې د هغو ترمنځ ټکر وینو.

د موکريتوس يا دموکريت، ديموقراطيس (Democrius) تر ميلاد (۴۴۰-۳۷۰) کاله وړاندې ژوند کاوه، له کومه ځايه چې ده د خوشالي پر ارزښت ډېر ټينگار کاوه، په (خندان فيسوف) مشهور و او د (ابدرا) بندر اوسېدونکی و.

د موکراتيوس (دموکريت) د داسې يو فلسفي نظام بنسټ کېښود چې د طبيعي نړۍ د مادي بيان ښکارندويي کوي، په دې برخه کې دی له خپل ښوونکي (ليوسيوس) څخه اغېزمن شوی و.

(دموکريتوس) د خپل پلار تر مرگ وروسته د پوهې د حاصلولو لپاره گڼ شمېر سفرونه پيل کړل او د خپل ميراث ډېره برخه يې پر خپلو سفرونو ولگوله، ويل کېږي چې هغه د مصر، ايتوبيي (حبشې) اريانا او هند ليدنه وکړه. کله چې (دموکريتوس) خپل پلرني ټاټوبي (ابدرا) ته بېرته ستون شو، نه ورته د خپل پلار له ميراثه څه پاتې و او نه يې د ژوند لپاره د خوراک څه لرل. په دې ډول يې ورور (داموسيوس) له هغه سره مرسته وکړه او ده بيا خپل پاتې عمر د طبيعت په باب ازموينو ته وقف کړ، له طبيعي پديدو سره د هغه اشنايي او د اوبو په باب د هغه وړاندوينې د (دموکريتوس) د شهرت عوامل شول، هغه له خپلو دې ځواکونو څخه په دې باب چې راتلونکی د وړاندوينې وړ دی، د خلکو د باوري کولو لپاره گټه پورته کړه، (دموکريتوس) په داسې حال کې چې سلکلنۍ ته رسېدلی و، وفات شو.

(دموکريتوس) د اوسمهال له الکترونيکي او ډيجيټلي شان و شوکت څخه خبرتيا نه لرله، عقل او فکر د هغه يوازيني وسايل وو. عقل هغه ته د بل انتخاب اجازه نه ورکوله، که دا و منو چې هېڅ شی نه شي کولای پر بل شي

بدل شي، هېڅ شي له هېڅ شي څخه نه رامنځته کېږي او هېڅ شي له منځه نه ځي، هغه وخت نو بايد طبيعت له ډېرو وړو ډرو څخه جوړ شوی وي، چې يوه له بلې سره وصل او يوه له بلې جلا شي.

(دموکرټيوس) په طبيعي بدلونونو کې د (ځواک) پر کوم ډول يا (روح) پر شتوالي باور نه درلود، د هغه په نظر څه شي چې ممکن وو، اتومونه وو او تشه فضا وه. څرنگه چې (دموکرټيوس) يوازې (مادې) ته پاملرنه کوله، نو ځکه يې هغه ماده پال باله. هغه په دې نظر و چې د اتومونو حرکت د يوې ځانگړې ارادې تر واک لاندې نه دی، خو دا ټکی په دې مانا نه دی چې دهغو حرکت يوازې اتفاقي دی، دی په دې نظر و چې د هرې پېښې لپاره يو طبيعي دليل موجود وي او دا دليل په شيانو کې نغښتی وي.

(دموکرټيوس) په دې نظر و چې ان د نړۍ په اړه زموږ احساس د نه تجزيه کېدونکو ډرو پر بنسټ د توجيه وړ دی، که کوم څه احساسوو په تشه فضاء کې د اتومونو د حرکت له امله دي، که چېرې موږ کولای شو سپوږمۍ ووينو له دې امله دي چې د سپوږمۍ اتومونه زموږ پر سترگو لگي.

(دموکرټيوس) له (اتوم) سره د (ادراک) د اړيکي په باب په دې نظر و چې د انسان روح له يو ډول گردو او رڼو اتومونو څخه جوړ شوی دی، کله چې يو څوک مړ کېږي، د هغه د روح اتومونه د هغه د بدن له هرې برخې څخه وځي او بيا بل روح رامنځته کوي، چې نوي جسم پورې اړه پيدا کوي.

دا نظر په دې مانا دی چې د انسان روح هېڅکله نه مري، تر اوسه هم په يوويشتمه پېړۍ کې يو زيات شمېر خلک د (دموکرټيوس) په شان نظر لري، چې د انسان روح د هغه له مغز سره اړيکي لري، کله چې انسان له منځه لاړ شي، شونې نه ده چې (ادراک) پاتې شي، په دې مانا چې دموکرټيوس په بشر کې تلپاتې او نامادي روح نه مانه. د هغه په نظر د

انسان روح له نړۍ مادې، گردو او رڼو اتومونو څخه جوړ شوی، چې ددې مادې اتومونه د مرگ پر مهال یو له بله جلا او پاشل کېږي.

(دموکرټیوس) د یونان د طبیعتپالې فلسفې پای د نه تجزیه کېدونکو ذرو د نظریې پر وړاندې کولو سره اعلان کړ، هغه له (هراکلیتوس) سره په دې نظریه کې چې هر څه د (حرکت) په حال کې دي، هم نظره و، د هغه په نظر هر څه په تغیر کې وو، اما دموکرټیوس په دې باور و چې څه شی چې په حرکت کې دي، د هغه تر شا یو تل پاتې او نه بدلېدونکی شی واقع دی او دا خبره څرگنده ده چې هغه (اتوم) دی. د هغه په نظر تر طبیعت پورته او یا تر طبیعت بهر کوم څواک وجود نه لري، دموکرټیوس لپاره یوازې هغه وجود د منلو وړ دی چې له اتوم څخه جوړ شوی وي، له همدې کبله هغه په بشپړ ډول د ماتریالیست (ماده پال) فیلسوف په نامه پیژندل کېږي.

د هغه په نظر په طبیعت کې هر څه میکانیکي، جبري او تخلف نه منونکي دي، څرنگه چې هر څه له اتوم څخه رغېدلي او هغه هم یوازې د خپلو ذاتي قوانینو لاره تعقیبوي. نو ځکه د طبیعت د قوانینو په پیدا کولو سره کولای شو په اسانۍ سره د راتلونکي وړاندوینه وکړو، مورېوینو چې د دموکرټیوس د فلسفې زیاته برخه د اتوم په باب ده. (اتوم) په یوناني ژبه کې د (نه تجزیه کېدونکی) مانا ورکوي. (دموکرټیوس) دې پایلې ته رسېدلې و چې نه شو کولای ماده په نامحدود ډول پروو وړو ذرو ووېشو او تر پرله پسې وېش وروسته به د (اتوم) په نامه نه تجزیه کېدونکي ذرې ته ورسېږو.

د دموکرټیوس په نظر اتومونه تلپاتې دي، یانې ازلي او ابدي دي. دلیل هم دادی چې نه له نشت څخه څه شی پیدا کېږي او نه وجود پر نشت بدلېږي.

له دې کبله نو (دمو کړتیس) له (انسانپالو) سره موافق و، خو د هغوی پر خلاف بیا دمو کړتیس خلا، حرکت او تغیر مني، د هغه په نظر اټومونه یو بل سره واټن لري، حرکت کوي او (خلا) یې ترمنځ واټن دی. هغه په دې نظر و چې شیان له بېلابېلو اټومونو څخه جوړ شوي دي، چې دا اټومونه یو بل سره نښتي دي، که چېرې شی یا جسم تجزیه شي، دا اټومونه به یو ځل بیا یو له بل سره جلا او وپاشل شي. د طبیعت په باب د ارسطو نظریات ددې سبب شول چې دمو کړتیس د اټوم تیوري نږدې د خلکو له یاده ووځي، ان تردې چې دوه زره کاله وروسته یو انګلیسي کیمیاپوه (جان ډاسون) یو ځل بیا هغه مطرح کړه.

دمو کړیت تل په ژوند کې د بنو او ښکلو شیانو هرکلی کاوه، خپلې پنځونې یې بشپړې ګڼلې او زیات شکایت یې نه کاوه، ددمو کړیت اثار چې به (عتیق) دوران کې یې زیات شهرت درلود، زموږ لاسته نه دي راغلي، یوازې (دپوژن) د هغه د اثارو له جملې څخه د څو اثارو یادونه کړې ده، لکه: د روح سوکالي، د انسان طبیعت، دوزخونه، درې پښته، د همغږۍ ځمکنی عوامل، او عددونه.

په يوناني افکارو کې تاريخ او

د تاريخ فلسفه

هغه مهال چې يوناني فلسفيانو په طبيعت کې د موجودو طبيعي بدلونونو د توضیح په باب هڅه کوله، ورو ورو د تاريخ لپاره هم پوهه رامنځته شوه. په دې علم کې هڅه کېدل چې د تاريخي پېښو طبيعي دلايل وڅېړل شي. تر هغه وروسته په جگړه کې ماتې د خدايانو په غچ پورې تړل کېده. د يونان د نامتو مورخانوله جملې څخه کولای شو د (هرودوت) چې تر ميلاد (۴۸۴-۴۲۴) کاله وړاندې يې ژوند کاوه او (توسيديد) چې تر ميلاد (۴۶۰-۴۰۰) کاله وړاندې يې د ژوند مهال و، نومونه ياد کړو.

د يونان د لرغونې دورې تاريخ ليکونکی (هرودوت) تر ميلاد وړاندې په پنځمه پېړۍ کې ژوند کاوه، د (هرودوت) ليکنې په نهو (۹) کتابونو کې راټولې شوي، له همدې کبله هغه (په نهو کتابونو کې تاريخ) په نامه يې يادوي او د هغه هر يو کتاب د لرغوني يونان له ارباب الانواعو يا خدايانو څخه د يوه په نامه نومول شوی دی. څېړونکي د (هرودوت) د اثارو دا وېش او نومونه په وروستيو پېړيو کې د نورو کارگڼي او په دې نظر دي چې د هغه تاليفياتو په لومړيو کې کوم وېش نه درلود.

له يوناني پوهانو څخه نيولې بيا تر معاصرو مورخينو پورې له هغې جملې څخه (ويل دورانت) او (ارنولدتوين بي) پورې ټولو (هرودت) د تاريخ پلار گڼلی دی.

د (ميشيگان) پوهنتون د تاريخ خانگي استاد (هنري. اس. لوكاس) په وينا (هرودوت) په رښتيا سره د دې لقب وړ دی، ځکه چې د شلمې پېړۍ د بشر

لپاره ټول اطلاعات لکه د (ماديانو، پارسيانو، بابليانو، يونانيانو، ايتالويانو، فينيقيانو او مصريانو) په باب معلومات د هغه د هڅو په برکت ترلاسه شوي دي. که چېرې هرودوت نه وای، نو فرانسوي (شامپليون) نه شو کولای (هيروگليف) ليک ولولي، ځکه چې هرودوت د خپلو کتابونو په واسطه د لرغونو ملتونو په باب پاشلي اطلاعات د یادگار په توگه پرې ايښي دي، چې همدا اطلاعات د وروستيو پېړيو د تاريخپوهانو او لرغونپوهانو د څيړنې او په پايله کې د لرغونو پېړيو د ډېرو حقيقتونو د سپړنې سبب شول.

تر (هرودوت) دمخه هم ډېرو تاريخپوهانو، لکه: (کادموس، هلانيکوس، ميتي لين، شارن او هکاته) ژوند کاوه، (هرودوت) د ځوانۍ پر مهال هيله لرله چې يوه ورځ له هغوی سره له نږدې وگوري، هغو تاريخپوهانو تر ډېره حده د لرغونو بناونو د بنسټ اېښودلو او د لويو او اشرافو کورنيو د شان و شوکت په باب خبرې کړي دي او په خيالي دلايلو يې د ځينو کسانو نسبت خدايانو او لرغونو اتلانوته رساوه. (هرودوت) په ځوانۍ کې د هغوی ليکنې لوستلې او د هغوی له خيالي افسانو څخه يې خوند اخيسته، خو يو څه موده وروسته پوه شو چې د هغوی د تاريخ ليکنې دود ډېر سم نه دی او هغوی يې پر افسانه جوړونې او داستان جوړونې تورن کړل.

د (هرودوت) ليکنې لومړنی اثر و چې تر ديني تفکراتو او د جغرافيايي خبرتياوو په باب د څېړونکو تر څيړنې او قوم پېژندنې پورته لاړ او تر (څېړنې) پورې ورسېد. څېړنه په انساني واقعيتونو کې د ديني او ايماني دودونو په منځ کې شوې ده، له همدې کبله (هرودوت) د (Historiai) کلمه د خپل کتاب د عنوان په توگه غوره کړه. (historiai) په يوناني ژبه کې د حقيقت د موندلو لپاره د څېړنې او پلټنې په مانا ده.

د یادونې وړ ده چې تر (هرودوت) وړاندې یو شمېر لیکوالو چې هغه یې د (ویناپالو) په نومونو یادول، پر دې بسنه کوله، اساطیري استانونه چې خدایي او انسانی رېښې یې درلودې، له حماسي منظمو، نسب لیکنو او د پېښو له شرحو څخه راوکاږي او په نثريې ولیکي، طبیعي خبره ده چې (هرودوت) هم د خپل اندود په اندول د اسانه او روان سبک د تعقیب له پلوه د استان لیکنو او همدارنگه د ژبې د کارونې له پلوه له (ویناپالو) سره نږدې دی. ځکه چې (هیروودوت) اثار په (یوناني) گړدود لیکلي دي. خوراڅو دېته چې (توسیدید) څه ډول فکر کاوه؟

(توسیدید) د جگړې د (سبب) او (دلیل) غټ توپیر ته گوته نیسي، چې تر هغه وروسته د جگړه ییز تاریخ لیکنې لپاره د ډېر اهمیت وړ وو. په دې ډول مور کولای شو له دې توپيرونو څخه د (عراق) پروړاندې د (امریکا) د جگړې د توضیح لپاره گټه پورته کړو. تر میلاد وړاندې په پنځمه پېړۍ کې هغه بېلابېل دلایل چې د (سپارتيانو) له خوا وړاندې او د (اتن) پر ضد یې هغوی جگړې ته اړ ایستل، هغه دا وو چې له یوې خوا د دواړو خواوو تر منځ تړونونه سست شول او وشلېدل او له بلې خوا د اتن له لوري یو لوی برید و. (توسیدید) دا یوازې د جگړې د (سبب) یانې د جگړې د بالواسطه دلایل په توگه شمېري او هغو ته څه خاص ارزښت نه ورکوي. د یونان دا نامتو تاریخپوه ددې جگړې د مخنیوي د عواملو تر بشپړې څېړنې او ارزونې وروسته دې پایلې ته رسېږي چې ددې جگړې دلیل دا و چې (سپارتيانو) فکر کاوه له (اتن) سره په داسې یو تړون کې چې هغه تل د پراختیا غوښتنې فکر درلود، د دوی پاتې کېدل، دوی ته په زیان او ضرر پرېوزي.

دا لومړی دلیل و او اصلي دلیل چې البته د هغه په باب ډېرې کمې خبرې شوي دي، زه یې د (اتنیانو) د واک په زیاتېدو کې وینم چې (سپارتيان) یې وترهول او هغوی یې جگړې ته اړ ایستل.

(ژاکلین دورمه یې) په دې نظر و چې د (توسیدید) تاریخ په داسې حال کې چې د (پلوپونزي) جگړې د پېښو تاریخ دی، له ځینو خاصو ځانگړنو برخمن دی چې تاریخ یې تر هغه وخته ساری نه ولیدلی، (توسیدید) ټولې پېښې په ډېر دقت او ځیرتیا سره څېړلي او هغه انگېزې یې هم په پام کې نیولي چې د دې پېښو د پېښېدو سبب شوي دي، تر هغه وروسته بیا پېښه توضیح کوي، د هغه اثر یوه علمي لیکنه ده چې په هغې کې د انساني پوهو ټولې غوټې د غورېدو په حال کې وینو، د هغه په اثر کې نه خرافات، نه د معابدو غیبی او ازونه او نه هم خدايان کوم نقش لري، د (پلوپونزي جگړو) تاریخ د (توسیدید) یو تلپاتې اثر دی.

طب

د هغه وخت يونانيانو ان خدايان د ناروغيو د پيدا كېدو مسؤلين گڼل، ساري، انتقامي او نورې ناروغۍ د خدايانو له لوري تعبېرېدلې او سلامتې هم د هغوی له خوا ډالۍ كېدله په دې شرط چې د قربانۍ په وركولو سره د هغوی د خوښۍ زمينه برابره شوې وي.

پر هماغه مهال چې يوناني فلسفيان په دې لټه كې وو چې په تفكر كې يو نوی تگلوری رامنځته كړي، د روغتيا د ساتنې او د ناروغيو د مخنيوي لپاره طبيعي توضيحات پيدا كړي، د يونان د هغه مهال د طبابت د نوي علم بنسټگر (بقراط) گڼل شوی دی، هغه (تر ميلاد ۴۶۰) كاله وړاندې په (توس) ټاپو كې دې نړۍ ته سترگې وغړولې.

د (بقراط) د طبابت پر اساس د ناروغيو پر وړاندې د انسان د خونديتابه تر ټولو ښه ساتندوی په ژوند كې انډول او د روغتيايي اصولو تطبيق دی. روغتيا د انسان لپاره يوه طبيعي اړتيا ده او د ناروغۍ پيدا كېدل له دې كبله دي چې د جسمي او روزنيز اختلال له امله د سړي طبيعت له گډوډۍ سره مخ شوی دی، د انسان روغتيا په انډول، همغږۍ او په سالم جسم كې د سالم روح په شتوالي كې نغښتې ده.

(بقراط) چې د نوي طب د پوهې د پلار په توگه پېژندل شوی، لومړی شخص و چې طبابت يې له خرافاتو جلا كړ، دی چې په (توس) يوناني ټاپو كې زېږېدلی و، د يوه طبيب زوی و، (بقراط) د خپلو هممهالو هغه نظر چې

ویل به یې: ((ناروغي د غچ اخیستونکو خدایانو په واسطه رامنځته کېږي))، رد کړ او د هغه پر ځای یې اعلان وکړ چې هره ناروغي یو طبیعي علت لري. هغه وویل: ((که چېرې علت یې پیدا کړئ، نو کولای شو د هغې درملنه وکړو)).

(بقراط) به ویل، د یوې ناروغۍ د نښو نښانو په لیدلو او د هغې د شدت په نظر کې نیولو سره، ډاکټر یا طبیب کولای شي یو ځانگړي ناروغ ته ددې ناروغۍ د تگلوري په باب وړاندوینه وکړي. (بقراط) د دغه منطقي فکر پر بنسټ د یوې طبیعي مدرسې بنسټ کېښود.

بله طبیعي عقیده چې (بقراط) ومنله، دا وه چې د یوه ناروغ د درملنې لپاره چې له کومې طریقې څخه کار اخیستل کېږي، کېدای شي د بل ناروغ لپاره په ښه توګه کار ونه کړي. هغه اعلان وکړ کوم څه چې د یو تن لپاره غذا ده، کېدای شي د بل لپاره زهروي.

بقراط همدارنګه نور طبیبان وهڅول چې له ساده درملو لکه یو سالم غذايي رژیم، زیات استراحت او غوره چاپېریال څخه ګټه پورته کړي. هغه به ویل کله چې طبیبان ونه کړای شي، د یوه ناروغ درملنه وکړي، غالباً طبیعت دا کار کوي. د مرګوني ناروغانو لپاره باید د درملنې له ساده طریقو څخه کار وانه خیستل شي، ده وړاندیز وکړ چې پېچلې ناروغۍ، پېچلې درملنه هم غواړي.

د (بقراط) له نورو سپارښتنو څخه یو څه دا هم دي چې نن ورځ د (ښه چلند) په نامه یادېږي، په دې مانا چې ناروغي هغه وخت سختېږي چې ذهن پرېشانه وي او ځینې ناروغان کله چې د طبیب له ښه چلند څخه راضي وي، خپله روغتیا بېرته ترلاسه کوي.

دی په دې نظر و چې طبیبان باید د خپلو ناروغانو خدمتګاران وي او له شرافته د ډک چلند معیارونه رعایت کړي، دده په زمانه کې ځینې طبیبان د

خپلو ناروغانو د له منځه وړو لپاره هڅول کېدل، د دې امکان و چې یو حاکم یو طبیب ته ووايي چې دده د دښمن د وژنې لپاره هڅه وکړي. بقراط به ویل: طبیب د ناروغ پر وړاندې مسؤل دی.

(بقراط) هغه ژمنلیک جوړ کړ چې نن یې پوهان د دې اکتري د دېپلوم د اخیستلو پر مهال لولي. د دې ژمنلیک په یوه برخه کې راغلي دي: ((زه د زړه له تله ژمنه کوم چې خپل ځان د انسانیت خدمت ته وقف کوم، زه به خپله دنده له وجدان او شرافت سره سمه سرته رسوم او د ناروغانو روغتیا به زما لومړنۍ دنده وي.))

موږ به تېرو برخو کې له طبیعتپالې فلسفې سره چې د نړۍ اسطوره یې تصور یې باطل کړ، آشنا شو. څرنگه چې طبیعتپالو فلسفيانو تر (سقراط) وړاندې ژوند کاوه، نو ځکه یې تر (سقراط) وړاندې فلسفيانو، په نومونو هم یادول. که څه هم (دموکرتیوس) تر (سقراط) څو کاله وروسته له نړۍ څخه سترگې پټې کړې، خو د هغه ټول افکار او نظریات تر (سقراط) وړاندې په طبیعتپالې فلسفې پورې تړلي وو. (سقراط) یوازې د مهال له پلوه یو تاریخي پیل نه گڼل کېږي بلکې د هغه حضور او ان جغرافیایي موقعیت فلسفي څېړنو ته بدلون ورکړ. (سقراط) لومړنی فیلسوف دی چې په (اتن) کې زېږدلی دی او ترده وروسته د دوو نورو فلسفيانو په شان یې په همدې ښار کې ژوند، کار او هلې ځلې کړي دي.

سوفیستایان

طبیعت پلوي یا طبیعتپالې فلسفیان تر هر څه وړاندې د طبیعي مسایلو څېړونکي گڼل کېدل، هغوی له همدې کبله د علم په تاریخ کې مهم ځای لري. خو په (اتن) کې بیا چې تر میلاد (۴۵۰) کاله وړاندې د یونان د یو فرهنگي مرکز په توگه څرگند شوی و، په تدریجي ډول ولسواکۍ په دې بناړ کې رامنځته شوه. په (اتن) کې د ولسواکۍ لپاره د مخکې تر مخکې فرضیو له جملې څخه یوه هم په دې ډول سیاست کې د گډون لپاره د خلکو روزنه وه، دا مسئله ان او سمهال هم د تائید وړ ده. چې ولسواکۍ په هغو ټولنو کې کولای شي عملي شي چې خلک هغه وپېژني، له همدې کبله د خبرو هنر د (اتن) د خلکو لپاره تر هر څه زیات اهمیت درلود.

څه وخت وروسته د یونان له مستعمرو څخه بنوونکي او فلسفیان راټول شول هغوی خپل ځانونه سوفیستایان گڼل، د (سوفیست) کلمې د معرفت او حکمت بنوونکي مانا لرله.

سوفیستایانو په اتن کې خلکو ته د زده کړې له لارې خپل ژوند څرپاوه، ددغې دایري دورې د فلسفیانو ډلې هم د طبیعتپالو فلسفیانو په شان پر اساطیري باورونو اعتقاد نه درلود، خو له بلې خوا یې فلسفي تفکرات هم مردود گڼل، د هغوی په نظر ان که د فلسفي مسایلو په باب یې ځواب هم درلود، دې ځواب نه شو کولای د طبیعت او د ژوند د معما د حل لپاره کوم غوڅ دلیل وي، دې فلسفي لیدلوري ته (شکاکیت) وایي.

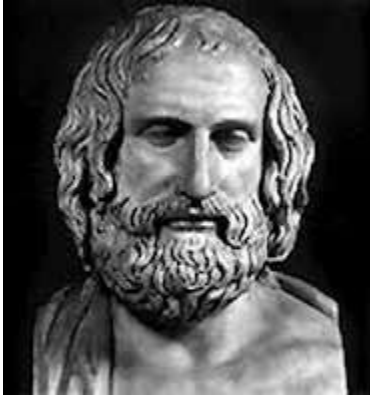
په هر ډول که چېرې پر دې بريالي هم نه شو چې د طبيعت د معمالپاره کوم
ځواب پيدا هم نه کړو، پوهېږم چې انسانان يو او بايد دا زده کړو چې د يو
بل تر څنگ ژوند وکړو.

دا ليدلوری د دې سبب شو چې سوفیستایان انسان او په ټولنه کې د هغه
مقام ته پاملرنه ولري.

تر میلا (۴۸۷-۴۲۰) کاله وړاندې د (پروتاګوراس) په نامه یو
(سوفیستایست) ویلي دي چې: ((انسان د ټولو شیانو مقياس دی)). د هغه
په نظر حق او ناحق، بڼه او بد باید د انسان د اړتیاووله مخې وارزول شي،
هغه د دې پوښتنې پر وړاندې چې ایا د یونان خدایان مني که نه؟ داسې
ځواب ورکړی دی: ((د خدایانو په باب هېڅ نه پوهېږم چې شته که نه شته...
داسې ډېر شیان شته چې موږ له دې پېژندنې څخه گرځوي؛ د مسلې
پېچلتیا او زموږ د عمر لنډون.)) چا چې د خدای وجود نه مانه هغه یې
(لادري) باله.

پروتاگوراس

تر میلاد (۴۸۷-۴۲۰) کاله وړاندې

(پروتاگوراس) تر (سقراط) وړاندې د (سوفیستایانو) لومړنی او ډېر مهم فیلسوف و، ژبور استاد او په هغه زمانه کې د یونان په ش مال کې د (ابدري) د بنار او سپدونکی و چې (دموکریټ) هم ددې بنار او سپدونکی گڼل کېده، (پروتاگوراس) ویلي: ((انسان د ټولو شیانو مقياس دی)) لکه څنگه چې پورته مویادونه وکړه

دده په نظر حق او ناحق، ښه او خراب باید د انسان د اړتیاو له مخې و ارزول شي، هغه ددې پوښتنې په باب چې ایا د یونان خدایان منې که نه؟ داسې ځواب ورکړی دی: ((د خدایانو په باب هېڅ نه پوهېږم چې شته که نه شته... ډېر شیان شته چې موږ له دې پېژندنې لرې ساتي، د مسلي سپېڅلتیا او زموږ د عمر لنډون)). دا د خدایانو د شتوالي په باب دده نظر څرنگوالی و، پورته راوړل شو.

(افلاتون) د یوه کینه ییز چلند په ترڅ کې هغه ته ویلي وو: ((خدای د ټولو شیانو میزان دی)) او امریکایي (پراگماتیسټان) کلونه کلونه کېږي چې لیکي: ((علم د ټولو شیانو میزان دی)).

(پروتاگوراس) ((د خدایانو په باب)) کتاب له امله د کفر او الحاد په تور پر مرگ محکوم شو او په اويا (۷۰) کلنۍ کې د اعدام د حکم له اجرا څخه د تېښتې له امله په سیند کې ډوب شو، دی د (اناکساگوراس، فیدياس،

آسیا زیا او سقراط) تر څنگ د تاریخ د فکري بهیر د اعدامیانو له ډلې څخه دی، هغه وخت دولتي خدایانو ته نه پاملرنه پوهانو ته یو لوی سردردی و، د (پروتاگوراس) ((د انسان-میزان)) جمله د (انسان-روبنفکری او هومانیزم) د دورې د پوهانو د پاملرنې وړ هم وگرځېده، د (پروتاگوراس) د اهمیت په باب ویل کېږي چې نه (افلاتون) او نه هم (ارسطو) د لرغوني فلسفې استازولي وکړه، بلکې (پروتاگوراس) او (گورگیاس) د لویډیخ د روبنفکري فلسفې بنسټګر دي.

سوفیستایانو به زیاتره په (اتن) کې پر هغو شیانو چې طبیعي دي او هغه څه چې له ټولني څخه راټوکېږي، خبرې اترې کولې او د ټولنيزې شننې او کره کتنې لپاره یې لاره او اړوله، د ساري په توګه، هغوی دا څرګنده کړه چې ((د شرم احساس)) یوه طبیعي پدیده نه ده، ځکه که دا ډول احساس طبیعي وای باید د انسان برخه وای، شونې نه ده چې ډار تر لوڅتوبه ذاتي عامل وي او یوازې پر ټولني باندې پرواکمنو دودونو او ادابو پورې تړلي وي.

کوم درسونه چې (سوفیستایانو) وړاندې کول، له فلسفې، ادبیاتو، هنر، ریاضي علومو، ستورپوهنو، ګرامر، د اساسي قانون په ګډون د سیاست، علم، اداري چارې او د جنګ هنر په تېره بیا د خبرو له هنر څخه عبارت وو. (سوفیست) چې اصلاً د استاد او هنرمند په مانا و، د بنسټونکي او روزونکي مانا پیدا کړه، (سوفیستایان) د (ګردې دورې) بنسټونکي وو، چې ښار په ښار به ګرځېدل او کوم درسونه یې چې ورکول د هغو په بدل کې به یې اجوره ترلاسه کوله.

سوفیستایانو ځان سره نوی فکر راوړ، د اخلاقي ارزښتونو اصالت یې رد کړ او د (پان هلییزم) یانې د یوناني قومونو د یووالي هڅې یې پیل کړې، ((د سوفیستایي بنسټونې او روزنې غایه دا وه چې زده کوونکي پر دې بریالي شي خپل خصوصي ژوند اداره کړي، په سیاسي ټولنو کې خلک پر

خپلو عقایدو باوري کړي او په دې توگه د هېواد د ادارې په چارو کې خپل نقش ولوبوي))

سوفیستایانو سیاست د خلکو په ورځني ژوند کې په سرگرموونکي ډول داخله. که چېرې وغواړو (سوفیستایان) له هغو خلکو سره چې نن ورځ ژوند کوي، پرتله کړو، شاید وویلاي شو چې دوی ((نیمه استادان او نیمه ورځپاڼه لیکونکي وو)) ځکه نو یو ښار ته د (سوفیست) راتک یوه مهمه پېښه گڼل کېدل، ځوانان د هغه پر شا و خوارا ټولېدل، چې د هغو یوه صحنه افلاتون د (اپروتاگوراس). په کتابگوټي کې انځور کړې ده، (سوفیستایان) له سیاسي پلوه پر دوو برخو وېشل کېدل: یوه ډله پر دې نظر و چې (طبیعت) ښه او (تمدن) بد دی، لکه (رسو). قانون د ځواکمنو خلکو اختراع او د انسانانو د غلامۍ لپاره دی، (ترازیماخوس) په خپل لومړني اثر کې د عدالت د تعریف په باب وایي: ((عدالت هغه څه دي چې د ځواکمن لپاره گټور وي)) او په دوام یې د سقراط د ایراداتو په باب وایي: ((هر حکومت هر قانون د خپلو گټو په پام کې نیولو سره وضع کوي، ولسواک حکومت د خلکو عمومي گټې په پام کې نیسي او زور واکي حکومتونه د مستبد حاکم گټې)) نور حکومتونه هم همدا ډول عمل ترسره کوي او د قوانینو په وضع کولو سره هغه څه چې د واکمن په گټه وي، د حق په نامه یادوي. هغه له ټولو خلکو غواړي چې هغه ته درناوی وکړي او څوک چې له هغه څخه سرغړونه وکړي، هغه قانون ماتونکی او ظالم گڼي او سزا ورته ورکوي.

ځکه نو زما د خبرو مانا داده چې په هر هېواد کې حق و عدالت داسې یو شی دی چې د هغه هېواد د حکومت لپاره گټور وي. څرنگه چې په ټولو هېوادونو کې واک د حکومت په لاس کې وي نو ځکه خو گورو چې عدالت په هر ځای کې کوم بل څه نه دي، بې له دې چې: ((داسې یو شی دی چې د

خو اکمن لپاره گټور وي)). بله ډله بيا په دې نظر وه، چې طبيعت نه بڼه دی نه بد لکه (نېچه) او قانون د خو اکمنو د منع کولو او حصارولو لپاره د ضعيفانو اختراع ده.

قدرت تر ټولو لوړ فضيلت دی، تر ټولو عاقل او تر ټولو طبيعي حکومتونه د اشرافو حکومت دی، افلاتون په (گرگياس) کتابگوټي کې د (کالیکلس) له خولې سقراط ته خطاب کوي او ورته وايي: ((خوک چې غواړي د ازادو سپړيو په شان ژوند تېر کړي بايد خپلو هوسونو او شهوتونو د محدودولو پر ځای هغه لاسپسې وپالي، هغو ته خو اک وروښيي، خپله پوهه او زيرکي د هغو د راضي کولو لپاره وکاروي.

البته ډېری خلک ددې کار توانيې نه لري، څرنگه چې له خپلې کمزورتيا څخه شرمېږي، نو د دغو نیمگړتياوو د پټونې لپاره هغه ناوړه خيزگني او په دې ډول غواړي هغه کسان چې له طبيعي پلوه خو اکمن دي، رامحدود کړي، څرنگه چې خپل هوسونه نه شي خړوبولای او خپلو هیلو ته نه شي رسېدلای، زغم او عدالت ستايي. دا ستاينه د کمزورتيا له امله ده. چاته چې مشري يا واکمني له پلاره په ميراث پاتې ده او يا يې هغه د خپل طبيعي خو اک په مټ تاج و تخت گټلي دي، هغو ته له زغم او تحمل څخه بدتر او ناوړه خيزشته؟ دوی چې کولای شي له کوم خنډ پرته له هر خو اک څخه برخمن شي، ولې د خپل ځان پر وړاندې بل واکمن راپيدا او د قانون، محکمې او د خلکو د عبث خبرو پر وړاندې خپل سرټيټ کړي؟ خو ک چې پر هېواد واک چلوي که د زغم او عدالت په منگولو کې داسې پرېوت چې تر دوستانو دښمنانو ته زياته گټه ورسوي، نو دا سپړي به زبون او له تيارو سره به مخامخ نه شي؟ د يونان خلکو ولې له (سوفیستيانو) څخه کرکه کوله؟ (افلاتون) په (پروتاگوراس) کتابگوټي کې د (سقراط) له خولې (هپوکراتس) ته وايي: ((شرم نه لرې چې په يونانيانو کې د سوفیستايي په نوم مشهور شوی يې؟))

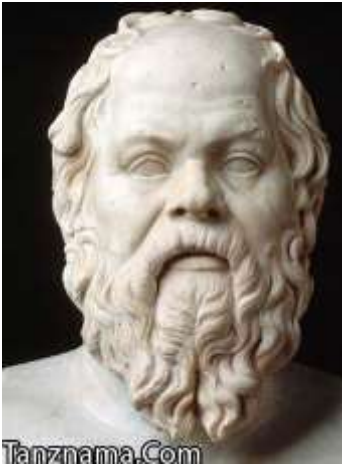

- ۱- کومو کسانو چې د پېژندنې، حقوقو او اخلاقو په باب تفکر کاوه، هغوی به پر ناروا څېړنې تورنېدل.
- ۲- د فکري او ذهني کار په بدل کې د اجورې اخیستل یو ناوړه عمل گڼل کېده او خپل خوښې بندگي انګېرل کېدله.
- ۳- هغو کسانو چې سوفیستایانو ته یې د حق الزحمې د ورکړې لپاره پیسې نه لرلې، نه شو کولای د (سوفیستایانو) په جرگه کې د زده کوونکو په توګه کېنې او که خبرې یې محکمې ته رسېدله، هم نه یې شو کولای د خپلو هغو سیالانو پر وړاندې چې د خبرو له هنر سره بلد وو یانې ژبور وو، مقابله وکړي، په پایله کې به په محکمه کې له محکومیت سره مخامخېدل.
- ۴- مذهبي او اخلاقي اړیکې چې د ټولنې غړي یې یو بل سره پوندول، په یو ځایي ډول وشلېدل او هغوی پر دې بریالي نه شول چې نوي اخلاقي قواعد د هغو ځای ناستي کړي او ثابت معیارونه وړاندې کړي.
- ۵- هغو کسانو چې خپله شخصي بریا تر ټولو شیانو لوړه گڼله، د خپل فکر لپاره یې فلسفي ملاتړ پیدا کړ.
- ۲- هغو سوفیستایانو چې د خبرو هنر یې خلکو ته نښوده، کار یې ورو ورو ځلا موندله او خپلو زده کوونکو ته یې دا ورزده کوله چې څرنگه حق د باطل او باطل د حق په توګه څرګند کړي. خپل زده کوونکي یې خبرو بحث او مناظرې ته هڅول.
- دلته غواړو د سوفیستایانو خدمتونو ته هم لنډه نغوته وکړو.
- ۱- د انسانانو فکري له ډېرو بندیزونو او ابهاماتو ازاد کړ.
- ۲- بېلابېلې پوهې یې دود کړې.
- ۳- د بشر مخې ته یې ډېرې پوښتنې کېښودې، د (ویل د وړانت) په وینا: ((د یونان د فلسفې ډېر مشخص او پر ژور پرمختګ له سوفیستایانو پیل شو.))

سقراط

تر میلاد (۴۸۰ - ۳۹۹) کاله وړاندې

اوس ددې وخت رارسېدلې چې د لرغوني یونان له ډېر لوی فیلسوف (سقراط) سره اشنا شو. سقراط، افلاتون او ارسطو درېو اړو فلسفيانو هر یو د اروپا د تمدن په غوړېدلو کې موثر نقش لرلی دی.

سقراط یو پوهنپالی فیلسوف و، هغه به ویل:

((رښتیني پېژنونه د انسان له درانه خڅه سرچینه اخلي.))

د لویديځ د تفکر په تاریخ کې سقراط یوه مرجع ده، ځکه چې خبره یادېږي نو ((تر سقراط مخکې)) او ((تر سقراط وروسته)) اصطلاح ورسره یادېږي.

تر هغه وړاندې به فلسفيانو خپل نظریات تر ډېره حده د پیغمبرانو او کاهنانو په شان بیانول، خو تر سقراط وروسته اکثر لرغونو ښوونځیو خپل ځان د هغه د نظریاتو وارث او یا له هغه متاثر گانې.

سقراط تردې وروسته د یوه ځلانده اتل، د فلسفي پوښتنو بنسټگر او د اخلاقي مطالعاتو د یوې سرچینې حیثیت غوره کوي، دغه عجیب و غریب سړي له خپلو دومره اغېزو سره سره کوم څه په لیکلې بڼه پرې نه ښودل، خو

اوس پوښتنه داده چې کولای شو هغه د خلکو د پرگنو په منځ کې له دغومره افسانو او تفسیرونو سره سم وپېژنو.

(سقراط) تر میلاد (۴۷۰-۳۹۹) کاله وړاندې په (اتن) ښار کې نړۍ ته سترگې وغړولې او د عمر ډېره زیاته برخه یې ددې ښار په بازارونو او وایونو کې له خلکو سره پر خبرو تېره کړه، (سقراط) بدرانگه او زشته خپره لرله، ونه یې هم وره وه، او چاغ پلن و، تنگې سترگې، لویه او بیته پوزه یې لرله، خو لکه څرنگه چې وویل شول، په زړه پورې باطن یې درلود، سر بېره پر دې که مور ټوله ماضي او حال ولټوو، شونې نه ده چې دده په شان یو څوک به پیدا کړو، پر ځای به وي که وایو چې سقراط د فلسفې د ټول تاریخ له اسرارو ډکه یوه خپره ده. داسې یو فیلسوف چې یوه کرنه یې هم نه ده لیکلې خو پر اروپایي او تراروپا بهر افکارو یې تر ټولو زیات اغېز درلود. تر مرگ وروسته یې د فلسفې ددې ډول لیدلوري بنسټگر شو. هغه ته د ډېرو فلسفې لیدلورو منسوبول، له همدې امله وو چې دده شخصیت له ډېرو رازونو ډک و. پر کوم څه چې مور د (سقراط) په باب پوهېږو هغه د (افلاتون) له لیکنو څخه راوتلي دي.

(افلاتون) د (سقراط) شاگرد و او خپله هم د تاریخ د سترو فلسفيانو له ډلې څخه گڼل کېږي، (افلاتون) گڼ شمېر اثار لیکلي دي. په اکثر و دې اثارو یا خبرو اترو کې (سقراط) دده په فلسفې بحثونو کې گډون لري. کله چې (افلاتون) د (سقراط) د خولې خبره بیانوي، دا نه په ډاگه کېږي چې دا خبره د (سقراط) نظر دی که د (افلاتون). له همدې کبله له (افلاتون) څخه د (سقراط) د نظر بېلول اسانه خبره نه ده.

دا ټکی چې (سقراط) رښتیا هم څوک و، کوم خاص اهمیت نه لري، خو کوم څه چې اهمیت لري، هغه انځور دی چې افلاتون یې له هغه څخه کاري، مور

ته يې په مخ کې ږدي او تر دوه زرو (۲۰۰۰) کالو وروسته هم پاتې او ژوندي دی.

د (سقراط) د خبرو اترو د زړې اصلي ټکي دا و چې هغه د چا د روزنې نېټ نه درلود، هغه په ظاهره دا بنوده چې له مقابل لوري څخه يو څه زده کړي، په دې ډول د هغه د تعليم طريقې له نورو بنوونکو سره ورتوالی نه درلود، هغه د تدريس پر ځای له بحث څخه گټه پورته کوله.

سقراط چې د يوې روغتيا پالې (قابلې) زوی و، ادعا کوله چې د مور دنده تعقيبيوي، هغه به ويل: روغتيا پاله خپله زېږونه نه کوي، خو له نورو سره په زېږون کې مرسته کوي، په دې ډول (سقراط) په دې نظر و چې له نورو خلکو سره مرسته کول يې دنده ده. چې هغوی خپل فکر او نظر بيان کړي او له تيارو څخه راووځي.

د هغه په نظر واقعي پېژندنه د انسان له درانه څه سرچينه اخلي، هغه وايي: مور نه شو کولای پېژندنه د انسان درانه ته ورنناسو، بلکې د هغه درانه څخه يې بايد بهر ته را وباسو. کومه پېژندنه چې له درانه څخه راخوټېږي، حقيقي بصيرت دی. سقراط پر دې ټينگار کوي چې زېږون يوه طبيعي بنکارنده ده، په همدې ډول انسان هم کولای شي، د خپل عقل په واسطه، فلسفي واقعيتونه پيدا کړي. که چېرې انسان له عقله گټه پورته کړي، نو د خپل درانه څخه يې يو څه په کار اچولې دي. (سقراط) له فردي نقش څخه گټه پورته کوله او ځان يې ناگاره اچوه چې گنې پر هېڅ نه پوهېږي، خلک يې دېته اړ ايستل چې له خپل عقل څخه گټه پورته کړي، هغه خپل ځان ناپوه يا لږ تر لږه څومره چې و و تر هغه ځان ډېر کم بنسوده. د ده دا چلند (د سقراطي استهزا) په نامه يادېږي، له مخامخ خبرو اترو او پوښتنو څخه د سقراط موخه دا وه چې اورېدونکي ته اخلاقي اصول ولېږدوي، هغه به ويل: په خبرو اترو کې روغتيا پالی ډياکتيک د حقيقت د کشف او زېږدنې

سبب گرځي، سقراط هڅه کوله د ډيالکتیک د منطق او خبرو د هنر د ټولو تکتیکونو په مرسته، د بحث گډونوال د خبرو تل ته بوځي، سقراط د سوفیستایانو همعصره و، ده د هغو په شان او د طبیعتپالو فلسفیانو د اند خلاف انساني مسلې او بشري ژوند څېره، خو سقراط خپل ځان سوفیست یا په بله وینا د عالم په توگه نه معرفي کاوه. ان خپل ځان یې ښوونکی هم نه گانه.

سقراط د کلمې په رښتینې مانا خپل ځان فیلسوف گانه. فیلسوف په واقعیت کې هغه څوک دی چې (له پوهې سره مینه) ولري. یانې داسې څوک چې حاضر وي د پوهې لپاره له خپل ژونده هم تېر شي، پرناپوهۍ باندې اعتراف د سقراط د فلسفې د پیل ټکی گڼل کېږي، په دې مانا چې: ((تر ټولو هوښیار سړی همغه دی چې پر دې پوهېږي چې نه پوهېږي.))

سقراط به ویل: ((خپل ځان وپېژنه! که چېرې ذهن او فکر خپل ځان ته متوجه نه وي او خپل ځان ونه ازمويې، رښتینې فلسفه به عملي نه شي.)) دی په دې نظر و چې: ((د شیانو بهرنی طبیعت (د پارمندیس، زنون او فیثاغورث په شان د فلسفیانو افکار) ښه دي خو فیلسوف تر ونو، ډبرو او ستورو ډېره په زړه پورې او ښکلې موضوع لري چې دده د لید ژورتیا ځان ته راکارې او هغه انساني روح دی، انسان څه دی او څه باید وي؟))

د سقراط لپاره دا خبره ډېره مهمه وه چې پر دې بریالي شي، د بشر د پېژندنې لپاره یو بنسټ پیدا کړي، هغه په دې نظر و چې دا بنسټ په عقل کې موجود دی، د انسان پر عقل باندې د سقراط ټینګ باور د دې سبب شو چې کولای شو هغه د یو پوهنپال شخص په توگه یاد کړو، سقراط د سوفیستایانو پر خلاف چې د حقیقت پر سم او مطلق درک باور مند نه وو، هڅه کوله چې خپله فلسفه پر یخو بنسټونو ودروي.

سقراط په دې نظر و، که یو څوک پر دې پوه شي چې څه شی ښه دی، ښه عمل هم تر سره کوي او سمه پېژندنه د ښه عمل سبب گرځي، څوک چې نېک عمله وي پر واقعي انسان بدلېږي، زموږ تېروتنې له دې امله دي چې یو شی سم نه تشخیصوو نو ځکه خو باید په پرله پسې ډول د زیاتې پوهې د ترلاسه کولو په لټه کې اوسو.

سقراط به تل هڅه کوله چې دا په ګوته کړي کوم څه حق دي او کوم څه ناحق، هغه د سوفیستایانو پر خلاف په دې نظر و چې د حق او ناحق تشخیص د سړي په شعور کې نغښتي دي، نه په ټولنه کې.

سقراط باور درلود چې ټول خلک د خپل شعور په کارولو سره کولای شي فلسفي واقعیتونه درک کړي، هغه به ویل یو غلام هم کولای شي د خپل شعور په مرسته د یو اشراف په شان فلسفي مسایل حل کړي، (سقراط) د ښځې او نرد شعور کچه هم برابره ګڼله.

مخکې مونږ ته وکړه چې سوفیستایانو او سقراط د طبیعت پالو فلسفيانو له مسایلو خپل ځانونه جلا کړي وو او تر ډېره حده یې انسان او ټولني ته پاملرنه کوله تر دې ځایه دا خبره سمه ده، خو (سوفیستایانو) او (سقراط) هم هغه شیانو ته چې تلپاتې دي او هغه څه چې د بدلون په حال کې دي د دوی تر منځ اړیکو ته له یوه خاص لیدلوري پاملرنه کوله، هغوی ته دا زمانې مساله چې د انسان اخلاق او کمال د ټولني په بوهې پورې تړلي وو، مطرح وه. په ټولیز ډول سوفیستایان په دې نظر وو چې د حق او ناحق مسئله له یوې سیمې څخه بلې او له یو پښت څخه بل ته بدلون مومي. د حق او ناحق مساله د بدلون په حال کې ده او قطعي نه ده. هغوی په دې نظر وو چې که چېرې موږ له خپل شعور څخه کار واخلو نو کولای شو، دا ډول بدلون نه منونکي مسایل تشخیص کړو، ځکه چې د انسان شعور په اصل کې تلپاتې دی او بدلون نه مني.

سقراط د (المپ) په غره کې پر گڼو پخوانيو خدايانو د خلکو عقايد له منځه يوړل، دا مهال له دې خدايانو څخه د خلکو وپره يو اخلاقي ضمانت گڼل کېده، که چا انکار کاوه، نو بيا خود هغه د هوسونو او خوندونو پر وړاندې کوم خنډونه نه وو او يوازې بشري قانون پاتې کېده، سقراط پر يوازيني خداى معتقد و او هيله من و چې مرگ دى له منځه نه شي وړلاى. په پايله کې سقراط دوه مسلې روښانه کړې:

يوه د فضيلت (د معرفت او فضيلت تر منځ د اړيکو په باب سقراطي نظريه د سقراطي اخلاقو ځانگړنه ده، د سقراط د نظر پر بنسټ معرفت او فضيلت يو شى دى په دې مانا چې عاقل شخص پر دې پوهېږي چې حق څه شى دى، هغه څه چې حق دي عمل هم پرې کوي. په بله وينا هېڅوک په پوهېدلي او قصدي ډول په بدى لاس نه پورې کوي. هېڅوک شر د شر په توگه نه غوره کوي) او بله مسله د حکومت مسله ده.

په هغه وخت کې د يونان د ځوانانو لپاره تر دې دوو مسلو بل مهم حياتي خيز نه و، سوفيستايانو د (المپ) د خدايانو په باب د هغوى عقايد يو بل سره مړاوي کړي وو، اخلاق سست شوي وي ځکه چې د اخلاقو غټ ضمانت يوازې له خدايانو څخه وپره وه. دوى به ويل: تر هغې ولسواکۍ چې عوام پرې واکمن وي بل هېڅ ريشخند شى نه شته، حکومت د هغو خلکو په لاس کې و چې دايمي په شور و ځوږ کې وو، د لښکرو بولنديان په ډېرې چټکۍ سره ټاکل کېدل، بېرته په همغې چټکۍ سره لرې کېدل او اعدامېدل. د لوړ رتبه پلاوي غړي د الفبا د تورو پر اساس ټاکل کېدل او د هغوى په منځ کې بازاری خلک او بزگران هم پيدا کېدل، اخلاق به هغه ټولنه کې د هغو قوانينو پر بنسټ ولاړ وو چې دوى خپله جوړول او د (المپ) د خدايانو د سزا او عذاب له مخې انگرېرل کېدل.

هغه حکومت چې د عقل، پوهې او اعتقاد له مخې نه و جوړ شوی، ویل به یې حکومت داسې یو کار دی چې د هغه لپاره د پریزیاټ هوش په کار نه دی، داسې یو پراخ فکر او اندېښنې ته اړتیا نه لري چې د پرباهوشه او ځیرمن اشخاص باید په هغه کې گډون ولري. د سقراط عملي طریق له خبرو اترو سره د ډیالکتیک بڼه لرله، ده له هر چا سره خبرې اترې کولې او کونښن به یې کاوه چې د یوې موضوع په باب د هغه افکار راڅرگند کړي، دده همدغه نوي کار هغه د زهرو گوټ د څښلو تر بریده ورساوه.

ارسطو په دې نظر و چې په علم کې دوه پرمختگونه دي چې په رښتیا سره کولای شو سقراط ته یې منسوب کړو، ((د استقرایي استدلالونو کارونه او ټولیز تعریفونه))

د فکري بهیر تاریخپوهانو سقراط یو داسې روښن فکر گانه چې هر څه ته یې په ښه نظر کتل. انساني عقل ته د ژور باور له امله هغوی سقراط یو (راسیونالیست) باله. سقراط به ویل: ((د ژوند د فلسفې د طرحې لپاره تجربه یې پوهه د پوره گټوره ده او د واسطې رول ادا کوي)).

(کارل پوپر) هغه په انتقادي عقلپالنه کې یو د پړلو او بې ساری مبلغ گانه، (برښت) بیا د طنز په ژبه هغه تر تاریخ وړاندې د یو (مارکیست) په نامه یاد کړ. (نېچه) لیکي: سقراط د نړۍ په تاریخ کې د پیوستون ټکی دی او یوه بورېکۍ ده. هغه وړاندیز کوي چې د ټولو علومو د پوهنځیو د دروازې پر سر دې د هغه په نامه یوه نښه او بیړغ نصب شي، (نېچه) زیاتوي سقراط یو ژور لیدنی ناراضه نابغه و، سازش یې نه مانه. د ځینو نورو په نظر سقراط (ماتریالیزم) او (طبیعی فلسفه) رد کړل، او د اخلاقو تبلیغ یې خپل هدف وټاکه. په منځنیو پېړیو کې مسیحي فلسفيان د عیسی مسیح روحي خپلوان گڼي، چې خپله پوهه یې د ښار په ډگرونو، بازارونو او کوڅو کې د

خلکو په واک کې ورکوله او دې ته هم حاضر شو چې د خپلې عقیدې لپاره له ځانه هم تېر شي. که څه هم هغه ددې وس درلود چې پر تېښته بريالی شي. د لرغونې دورې د شاعرانو له جملې څخه (نسلي) سقراط خپل بسوونکی باله. ځکه چې هغه یو پیاوړی ټولنیز، انقلابي او سمونپالی روښن فکر و.

سقراط به ویل: ((د انسان تر ټولو ښه ځانګړتیا تقوا ده او د سریتوب یو شرط دادی چې انسان خپل ځان وپېژني، تقوا داسې یو ځانګړنه ده چې په ژوند کې د انسان د خپلواکۍ او آرامۍ سبب ګرځي)). د هغه په نظر تقوا یانې پوهه او پېژندنه او کولای شو چې دواړه زده کړو. سقراط د حقیقت لټون د تقوا تر ټولو ستره ښه او ښکمرغۍ ته درسېدو لاره ګڼله، هغه د انسان داخلي وجدان د هغه د حقیقت موندنې انګېزه ګڼله. د سقراط په نظر خبرتیا او تقوا د انسان له بشپړتیا سره مرسته کوي، څرنګه چې ښه چلند او ښه وینا له ښې انګېرنې سرچینه اخلي، نو ځکه خو په کار دي چې د انګېرنې، پېژندنې او پوهنې لپاره له خپلو نیمګړتیاوو او ناپوهیو څخه خبر و اوسو.

د سقراط محاکمه

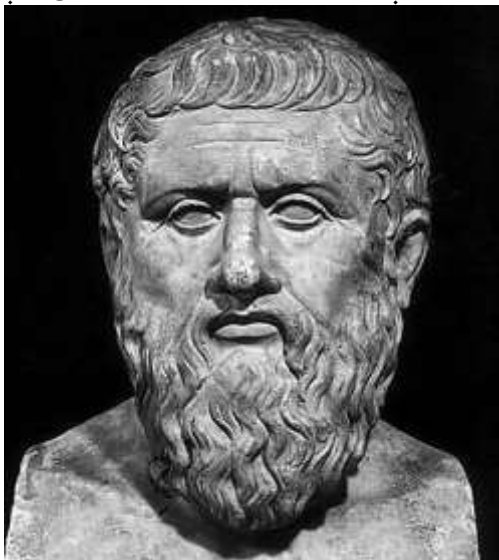
د دغه اويا (۷۰) کلن بوډا سړي، د (پلوپونز) د جگړې پخوانی جنگيالي، د ښار د شورا پخواني غړي او نامتو اتني شخصيت (سقراط) محاکمه تر ميلاد وړاندې پر (۳۹۹) کال دايره شوه. سقراط په هغه ځای کې د ځوانانو منحرف کولو او کفر په جرم حاضر شو، پر هغه تورو چې په خپلې ويجاړوونکې فلسفې يې دودونه له پوښتنې سره مخامخ کړي او نوي خدايان يې معرفي کړي دي. (سقراط) چې يوه اوونۍ زنداني و، د خپلو دوستانو له خوا د تېښتې له طرحې سره مخالفت وکړ او پرېکړه يې وکړه چې مرگ ته غاړه ورکړي. د سقراط دا پرېکړه تل د هغه په باب يوه معما گڼل کېږي.

د محکمې منصفه هيئت د رايو په اکثريت سره سقراط گناهگار و باله. سقراط کولای شول د بښنې غوښتنه وکړي او که دا يې منلې وای چې (اتن) پرېږدي، خپل ځان يې ژغورلای شو، خو که هغه دا کار کړي وای، بيا به نو (سقراط) نه و، اصلي خبره داده چې هغه (وجدان) او (حقيقت) تر خپل ژونده مهم گڼل، هغه په دې نظر و چې د خپل هېواد د گټو لپاره يې هڅه کړې ده. خو دې سره سره بيا هم پر مرگ محکوم شو، خو شېبې وروسته د خلکو په يوه ډله کې د هغه نږدې دوستانو د زهرو يو جام د هغه په لاسونو کې ورکړ، سقراط هغه په مستانه ډول پر سر واړوه او تلپاتې ژوند يې غوره کړ.

افلاتون

تر میلاد (۴۲۷-۳۴۷) کاله وړاندې

کله چې سقراط د زهرو جام پر سر واړوه، افلاتون تر میلاد (۴۲۷-۳۴۷) کاله وړاندې نهه ویشت (۲۹) کلن و، هغه ډېر وختونه د سقراط شاگرد و او څه شی چې پر سقراط تېر شول، هغه یې پر سترگو ولیدل، دا موضوع چې

(اتن) ددې ښار تر ټول نجیب انسان پر مرگ محکوم کړ، نه یوازې یې پر افلاتون نه هېرېدونکې اغېز وکړ، بلکې هغه یې دې ته وهڅاوه چې د فلسفې په بېلابېلو برخو کې د خپل استاد لیدلوری مشخص کړي، د سقراط مرگ افلاتون ته دا ثابته کړه چې کېدای شي، د

ټولنیز واقعیت او ټولنیز خیال تر منځ تضاد موجود وي. د یو فیلسوف په توګه د افلاتون لومړی کار دا و چې د سقراط دفاعیه یې خپره کړه. افلاتون په دې اثر کې هغه څه چې سقراط په ستره محکمه کې بیان کړي وو، لیکلي دي، افلاتون د سقراط پر دفاعیې او ځینو لیکونو سر بېره تر پنځه دېرشو (۳۵) زیات اثار لیکلي دي، ددې اثارو د ژوندي پاتې کېدو یو غټ دلیل هغه فلسفي مدرسه وه چې (افلاتون) شخصاً هغه د اتن تر ښاره بهر جوړه کړې وه، دا مدرسه اتن ته نږدې په یوه باغ کې واقع وه، خاوند یې هغه

پهلوان و چې (اکادموس) نومېده، نو ځکه خو د افلاتون مدرسې د هغه پهلوان په نامه مشهوره شوه، له هغه وخته بیا تر دې دمه پورې په نړۍ کې په زرگونو اکاډمۍ جوړې شوې دي. د افلاتون په اکاډمۍ کې د (ریاضیاتو) او د (جمناسټیک) پر فلسفې خبرې اترې کېدې، له همدې کبله افلاتون خپله فلسفه د خبرو اترو یا مکالمې په ډول لیکلې ده. افلاتون له یوه اړخه د هغو شیانو تر منځ اړیکو ته چې تلپاتې او د بدلون وړ نه دي او هغه چې د (بدلون) په حال کې دي، پاملرنه وکړه. عیناً لکه تر سقراط وړاندې فلسفیانو په شان، یانې دا چې ده هغو شیانو ته چې په طبیعت کې تلپاتې وو او د بدلون وړ نه وو، پاملرنه کوله او همدارنگه یې هغو شیانو ته چې په اخلاقو او ټولنه کې تلپاتې وو، اهمیت ورکاوه.

دا موضوع افلاتون ته یوه واحده مسله وه، هغه د داسې یو ډول (واقعیت) په لټه کې و چې، تلپاتې وي او د بدلون وړ نه وي. افلاتون په دې نظر و هر هغه څه چې په طبیعت کې کولای شو لمس یا حس یې کړو، هغه د بدلون وړ دي، ځکه نو داسې عناصر نه شته چې هغه تجزیه نه شي، ټول محسوسات له داسې مادې څخه جوړ شوي چې د زمانې په بهیر کې تجزیه کېږي، خو له بلې خوا ټول شیان له داسې یو ټولیز شکل او بڼې څخه رغېدلي چې د بدلون وړ نه دي او تلپاتې بڼه لري.

د افلاتون په نظر نه بدلېدونکې او تلپاتې ښکارنده یا پدیدې (لومړنۍ فزیکي عنصر) نه دي، بلکې هغه ذهني او انتزاعي بېلگې دي چې د ټول محسوساتو زړې یا اصل یې جوړ کړی دی، افلاتون د بېلابېلو ښکارندو تر منځ ورتوالي ته حیران و، له همدې کبله دې پایلې ته ورسېد، هر څه چې زموږ په شاوخوا کې موجود دي، په اصل کې د لومړنیو بېلگو له محدودو ټولگو رغېدلي بېلگې دي.

هغه دا بېلگې د (مثل) په نامه ونومولې. هغه په دې نظر و چې د ټولو اسونو شاته اس، د خوگانو شاته خوگ او د سړيو يا انسانانو شاته سړي يا انسان ولاړ دي. افلاتون د نړۍ د محسوساتو تر شا يوازې پريوه واقعيت باور درلوده، هغه دا واقعيت ورته نړۍ (ورته عالم) ونوماوه او په دې نظر و چې اصلي بېلگې يې هماغه لومړني تصويرونه دي چې په طبيعت کې د ټولو موجودو بنسکارندو بېلگې دي چې په دې نړۍ کې واقع دي، دا مهمه نظريه د افلاتون د (مثل) نظريې په نامه يادوي، افلاتون په دې نظر و چې نه شو کولای د هغو شيانو په باب چې د بدلون وړ دي سم او ډاډمن درک ته سره ورسېږو، مور د هغو شيانو په باب چې د محسوساتو نړۍ پورې اړه لري د ليد او لمس وړ دي، يوازې کولای شو نامطمین نظر ولرو، حقيقي پېژندنه کولای شو يوازې د هغو شيانو په باب ترلاسه کړو، چې د عقل له لارې د تشخيص وړ وي، په لنډيز سره ويلاى شو، مور د هغو شيانو په باب چې تصور کولای او احساسولای يې شو نامطمینه درک لرو او د هغو شيانو په باب چې د عقل په واسطه يې تشخيصولای شو حقيقي او ډاډمنه پېژندنه لرو.

په ټولو شرايطو کې به د يو مثلث د زايو مجموعه (۱۸۰) درجې وي او دا هماغه (مثل) دی چې افلاتون مطرح کړی دی، چې ټول اسونه څلور پېښې لري او په همدې څلورو پېښو ودرېږي ان که د محسوساتو په نړۍ کې ټول اسونه گوډ هم وي.

د افلاتون په نظر نړۍ پر دوو لويو برخو: د ظواهر و او محسوساتو نړۍ او ممثله او ايډيال نړۍ چې يوازې په عقل ورته لاس رسى کېدی شي، وېشل کېږي.

د محسوساتو نړۍ: د هغو په باب يوازې کولای شو چې د نیمگړو او تقريبي پنځه گونو حواسو په مرسته نیمگړې او تقريبي پېژندنه ترلاسه

کړو، د ((محسوساتو نړۍ)) کې هر څه د بدلون په حال کې دي او هېڅ شی نه شي کولای تلپاتې دي، د محسوساتو په نړۍ کې هېڅ څیز ثابت نه دی، هر څیز راځي او ځي.

ورته یا ممثله نړۍ: د هغې په باب کولای شو چې د عقل په مرسته ډاډمنه پېژندنه او حقیقي معرفت ترلاسه کړو، دا نړۍ د حواسو له لارې د پوهېدو او درک وړ نه ده. همېشه تلپاتې ده او بدلون نه مومي. د افلاتون په نظر انسان هم یو دوه اړخیز موجود دی. مورېو (جسم) لرو چې (بدلون) مومي. دا د محسوساتو له نړۍ سره ټینګ پيوند لري او د بل هر څیز په شان د ناڅاپي پېښو تابع دی، زموږ حواس هم زموږ بدن پورې اړه لري له همدې کبله د ډاډ وړ نه دي. خو موږ له یوه نه فنا کېدونکي روح څخه هم برخمن یو چې په اصل کې زموږ د عقل ځای دی، څرنگه چې روح کومه مادي بنسټکارنده نه ده، نو کولای شو د ورته یا ممثلي نړۍ په نظر ورته وکتل شي. افلاتون په دې نظر دی روح مخکې تردې چې بدن ته داخل شي، موجود دی، روح په جسم کې تر حلول وړاندې په ورته یا ممثله نړۍ کې موجود دی، خو کله چې روح په جسم کې داخل شي، نو ورته یا مثله نړۍ موله یاده وځي، خو کله چې اصلي نړۍ ته د روح د بېرته ورگرځېدو هوس وپېښېږي، نو دغسې لېوالتیا یا شوق ته (افلاتون) ایروس (Eros) وایي، چې د عشق یا مینې په مانا دی، نو ځکه خو روح خپل بنسټ ته د بېرته ورگرځېدو لپاره یو ډول (عاشقانه لېوالتیا) څرګندوي او دا نو بیا هغه وخت دی چې بدن او ټول هغه شیان چې په حواسو پورې اړه لري، همداسې نیمګړي او نادوامه پریږدي. د روح غوښتنه دا ده چې د مینې په وزرونو والوزي، بېرته خپلې ځالې ته ستون شي او د بدن له زندانه ازاد شي.

د افلاتون په نظر د انسان بدن له درېو برخو، سر، سینې او تنې څخه رغېدلی دی. دا درې برخې هره یوه خپلې خپلې ځانګړتیاوې لري:

- فکر سر پورې اړه لري.
  - اراده په سینې پورې اړه لري.
  - میل یا لېوالتیا په تن پورې اړه پیدا کوي.
- د درېو برخو هره یوه خپل خپل فضیلت لري:
- فکر باید د پوهې د زده کړې لپاره هڅه وکړي.
  - اراده د شجاعت څرگندویه ده.
  - او میل یا لېوالتیا باید د اعتدال تر بریده عمل وکړي.

کله چې د انسان دا درې برخې په همغږۍ سره عمل وکړي، نو هغه وخت به له یو انسان څخه معتدل انسان جوړ شي. افلاتون خپله (فاضله مدینه) د انسان په شان جوړه کړې ده. دا دولت هم د انسان په شان چې سر، سینه او بدن لري، له دولت مشر، سرتېري او کارگر څخه برخمن دی، د هغه په نظر، سوداگر، کاسب او بزگر هم د کارگرو په ډله کې شاملېږي، په دې ځای کې دا څرگندېږي چې افلاتون د یونان د هغه مهال له طب څخه د بېلگې په توګه ګټه پورته کړې ده. هغه وخت کې یوناني طب په دې نظر و چې سالم انسان له اعتدال او تناسب څخه برخمن دی، له همدې کبله خود هغه په دولت کې هر فرد خپل خپل ځای درلود او دا په دې خاطر چې یو تناسب رامنځته کړي.

د افلاتون فلسفه او فلسفي حکومت دواړه له پوهنپالنې څخه سرچینه اخلي. د هغه په دولت کې پرېکړه د پوهې پر بنسټ ترسره کېږي او لکه څنګه چې سر، جسم ته لارښوونه کوي فیلسوف هم د ټولنې د لارښوونې دنده لري. د افلاتون په نظر د جسم او دولت د برخو دندې کولای شو په لاندې ډول سره انځور کړو: ځینې کسان کېدی شي د افلاتون دولت شاید استبدادي دولت وګڼي، له همدې کبله ځینې فیلسوفیان هم وو چې د افلاتون پر دې نظریې ټینګې نیو کې کولې، خو دا ټکی باید په پام کې ولرو چې هغه په داسې یوه زمانه کې ژوند کاوه چې زموږ له زمانې سره یې ډېر

توپیر درلود، باید دې خبرې ته موهم پام وي چې افلاتون په دې نظر و چې بنسټې هم کولای شي د نرو په شان د دولت مشري وکړي، ځکه چې د حکومت لارښوونه د عقل پر بنسټ ترسره کېږي او که بنسټې هم د نرو په شان زده کړې وکړي او وپالل شي، د نرو په شان به له پوهې څخه برخمنې شي. افلاتون هڅه کوله کورنۍ ستونزې او شخصي مسایل د لارښوونکو یا مشرانو او سرتېرو له اوبو لرې کړي.

د هغه په نظر د ماشومانو روزنه تر هغې ډېره مهمه ده چې هغه د خلکو مسؤلیت وگڼل شي. د هغه په (فاضله مدینه) کې د ماشومانو روزنه د دولت مسؤلیت گڼل شوی دی، افلاتون لومړنی فلسفي و چې د وړکتون او د شپې او ورځې د بنوونځیو په باب یې خبرې کړې دي.

افلاتون په هېواد کې تر څو کلنې سختې سیاسي تجربې وروسته د (نورمیسو مکالمه)) اثر ولیکه. هغه په دې اثر کې یو بل ارمانی حکومت مطرح کړ، په دې نوي حکومت کې یې شخصي او کورنیزه پانگه هم تائید کړه.

په دې ډول د افلاتون په نوي حکومت کې د بنسټو ازادې محدودې پېرې، خو دې سره سره افلاتون پر دې ټکي ټینگار کوي چې د هغه په دولت کې باید بنسټې زده کړې وکړي او وپالل شي او که چېرې دا کار ترسره نه شي، نو دا د دې مانا ورکوي چې انسان یوازې ښي لاس وروزي او خپل کین لاس له یاده وباسي.

افلاتون له ریاضي سره زیاته مینه درلودله او دا ځکه چې د ریاضي د عملیو نتیجه که هر څومره تکرار شي بیا هم تغیر نه کوي، له همدې کبله افلاتون هغه ((تر ټولو ډاډمنه پوهه) گڼله، خو په ټولیز ډول افلاتون د واقعي پېژندنې لپاره د انسان د پوهېدلو او لاس رسۍ به باب ډېر شکاک و او په

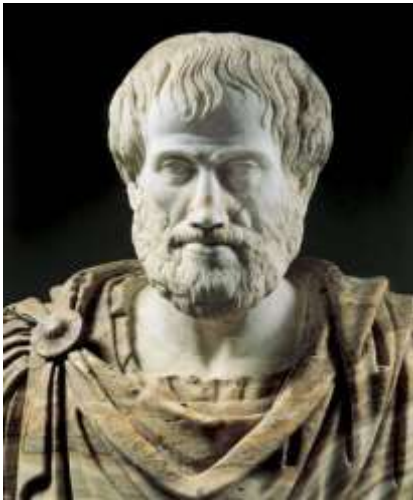
دې نظر و کوم څه چې د انسان ذهن يې درک کوي، ډېر ډاډمن نه دي. د افلاتون د ژوندانه په اړه د اثارو مطالعه، په خپله دده خپل اثار دي، دده ډېر مهم اثر هماغه د (جمهوريت) اثر دی. چې په ادبي ژبه ليکل شوی دی. ددې اثر له لارې مور کولای شو، دده د ادبي ذوق څرک هم ولگوو، په دې اثر کې پر بېلابېلو مسایلو لکه فلسفې، سياست، هنر، بنوونې او روزنې او د مابعد الطبیعت مسایلو په باب بحث شوی دی.

د افلاتون سياسي فلسفه نه يوازې د ولسواکۍ مخالفه فلسفه ده، بلکې تر طبيعت اخوا ميتافزيک (Metaphysics) مقوله هم ده. د الهيياتو (theologies) کلمه د لومړي ځل لپاره افلاتون وکاروله او په (نوموي Nomoi) کتاب کې يې د يو الهي نظم د طرحې بنسټ کېښود، چې په هغه کې دې مذهبي نړۍ ليد سره د هېڅ ډول نظريې د اختلاف بيان ته اجازه نه شته، د افلاتون دا پوښتنه نن هم د ژبو پر سرده چې کوم حکومت ډېر ښه او کوم نظام ډېر منصفانه دی؟

ارسطو

تر میلاد (۳۸۵-۳۲۲) کاله وړاندې

ارسطو نه یوازې د یونان ستر وروستی فیلسوف گڼل کېږي، بلکې په اروپا کې لومړنی ژوند پوه هم گڼل کېږي، ارسطو د اتن استوګن نه و، هغه تر

میلاد (۳۸۵) کاله وړاندې په (مقدونیه) کې زېږېدلی و او هغه وخت یې اکاډمۍ ته لاره پیدا کړه، چې (۱۷) کلن و، دا مهال افلاتون (۲۱) کلن و. پلار یې د مقدونیه د پاچا چې (امین تاز) نومېده، شخصي ډاکټر و، د هغه دندې د ارسطو پر فلسفي طرحو بشپړ اغېز درلود، ژوند او طبیعت د هغه لپاره ځانګړې اهمیت درلود، ارسطو د

سکندر) تر مړینې وروسته د کوچنۍ اسیا لویډیخ ته و تښتېد، څرنگه چې غرضي اشخاصو هغه پر کفر او الحاد تورن کړی و، نو کوچنۍ اسیا ته تر تښتې وړاندې هغه ویلي وو چې نه غواړي یو ځل بیا د (اتنیانو) لاسونه د (سقراط) په شان د یو بل فیلسوف پر وژنې ککړ شي.

د اوسنۍ ترکیې لویډیخ ته د هغه تر تښتې وروسته ارسطو د یوه سیمه ییزو واکمن، چې فلسفې سره یې لېوالتیا لرله، پر خدمت بوخت شو. د یونان د تاریخ لیکونکو له جملې څخه د یوه په وینا کله چې (هخانشیانو) هغه

سیمه بیز امیریا واکمن وواژه، ارسطو یو ځل بیا اړ شو چې اتن ته لاړ شي، ارسطو تر میلاد (۳۲۲) کاله وړاندې په اتن کې مړ شو. که څه هم افلاتون د شیانو په تلپاتې یا (مثل) شکلونو کې ډوب و او اصلاً یې د طبیعت بدلونونو ته پاملرنه نه کوله، خو ارسطو د خپل استاد پر خلاف، بدلونونو او یا په اوسنۍ نومونه د طبیعت لوړو ژورو ته زیات اهمیت ورکاوه.

که افلاتون د محسوساتو نړۍ ته په کمه سترګه کتل او هغه څه چې موږ یې په خپله چاپیریال کې گورو، هغو ته یې په سرسري نظر کتل، خو ارسطو بیا د افلاتون برعکس چلند کاوه، هغه طبیعت ته ځیر و او د طبیعي موجوداتو په باب یې څېړنه کوله.

د همدې دلیل له مخې ویلای شو چې افلاتون یوازې له عقل څخه کار اخیسته او ارسطو د عقل تر څنګ له حواسو هم ګټه پورته کوله، د استاد او شاگرد تر منځ په کار دود کې اختلاف پر همدې ځای پای ته نه رسي؛ د افلاتون لیکنې تر ډېره بریده شاعرانه او اساطیري جذبه لري، په داسې حال کې چې د ارسطو اثار وچ او مفصل دي، سم لکه د دایره المعارف په شان. د ارسطو یو زیات شمېر لیکنې د طبیعت ډېره ژوره څېړنه کوي.

هغه اثار چې له لرغونې دورې څخه پاتې دي، د ارسطو تریو سلو او یا و (۱۷۰) زیاتو اثارو ته نغوته کوي. خو له دې جملې څخه یې یوازې او ه څلور بڼت (۴۷) اثار پاتې دي، چې یو یې هم بشپړ نه دی، د ارسطو اکثره لیکنې هماغه یادښتونه دي چې هغه د وینا لپاره جمتو کړي وو، د ارسطو پر مهال هم فلسفې گړنۍ بڼه درلودله.

د اروپایي فرهنگ لپاره د ارسطو اهمیت یوازې په دې کې نه و چې هغه د لومړي ځل لپاره علمي ژبه رامنځته کړه او داسې اصطلاحات یې وپنځول

چې اوس پر بېلابېلو پوهنو کې کارول کېږي، بلکې هغه داسې يو بنسټ کېښود چې د هغه له امله بېلابېل علوم رامنځته او سره منظم شول. مور په خپلو مخنيو خبرو کې وويل چې افلاتون هم ترده وړاندې فلسفيانو په شان، هڅه کوله چې په ټولو بدلونونو کې تلپاتې او نه بدلېدونکي عامل پيدا کړي، په همدې خاطر يې په ورته (مثل) لاس پورې کړ او اعلان يې وکړ چې (مثل) د ټولو هغو ښکارندو بشپړې بېلگې دي چې د محسوساتو په نړۍ کې ليدل کېږي، سربېره پر دې افلاتون په دې نظر و چې دا مثالونه په طبيعت کې تر ټولو موجود و ښکارندو و ډېرو واقعي دي، د ساري په توگه لومړی (اس) راڅرگندېږي او وروسته د محسوساتو په نړۍ کې ټول موجود اسونه د هغه له مخې منځته راځي، ځکه نو د هغه په نظر (د چرگ مثال تر چرگ او هگۍ وړاندې رامنځته شوی دی)، ارسطو په دې نظر و چې افلاتون ټول شيان سرچپه ليدلي دي، هغه د خپل استاد په شان په دې نظر و چې هر اس ځانگړی (بدلون) کوي او هېڅ اس تلپاتې نه دی، ارسطو د خپل استاد دا نظر هم تائيد او ه چې د اس بڼه تلپاتې ده او د بدلون وړ نه ده، خو په دې نظر و چې د اس (مثال) هغه مفهوم دی چې انسان د بېلابېلو اسونو تر لرلو وروسته په خپل ذهن کې ټوکولی دی.

ځکه خو نو شونې نه ده چې د اس (مثال) يا (بڼه) د اس تر پېژندنې وړاندې موجوده وي، د ارسطو په نظر د اس (بڼه) کې هغه ځانگړنې شاملېږي چې اس يې لري او دا ځانگړنې بيا په ټوليز ډول اس رامنځته کوي، ارسطو باور نه درلود چې دا بڼې په طبيعت کې يوه له بلې څخه جلا دي. د هغه په نظر (بڼې) د شيانو ځانگړنې دي او دا ځانگړنې په هر شي کې نغښتې دي. ارسطو د افلاتون له دې نظر سره هم مخالف و چې د (چرگ) مثال په خپله تر چرگ وړاندې رامنځته شوی دی، هغه څه چې ارسطو يې د چرگ (بڼه) گڼي د چرگ ځانگړتيا پورې اړه پيدا کوي، د ساري په توگه دا ځانگړنه چې

چرگ هگی اچوي، خکه نو چرگ او د چرگ (بنه) يو له بله نه توپير پري، سم لکه د جسم او روح په شان.

په دې بحث کې مهم اصل دادی چې د فکري طريقي د بدلون تگلوري ته پام کېده، د افلاتون لپاره تر ټولو لوړ واقعیتونه د عقل په مرسته فکر کول وو او ارسطو بيا حواس د پوهې او واقعیت يوازينی سرچينه گڼله، افلاتون په دې نظر و هغه څه چې په طبيعت کې د ليدو وړ دي د مثلي نړۍ د واقعیتونو انعکاس دی چې د انسان په روح کې نغښتي دي، د ارسطو نظر بيا ددې برعکس و، د ارسطو په نظر هغه څه چې د انسان په روح کې موجود دي، په اصل کې په طبيعت کې د موجودو شيانو انعکاس دی.

د ارسطو په نظر افلاتون د اسطوره يي نړۍ د انځورونو په زندان کې ځان بند کړی و، چې تصورات يې د واقعیتونو په توگه څرگندول.

ارسطو پر دې ټکي ټينگار کاوه چې پېژندنه يوازې د ادراک له لارې ترلاسه کېدی شي، په دې باب افلاتون ضرور په دې نظر و چې تر هغه پورې هېڅ شی په طبيعت کې نه پيدا کېږي چې مخکې تر مخکې په ورته نړۍ کې موجود نه وي. د ارسطو په نظر افلاتون هر څه له همدې امله غبرگ کړي دي. دا پوښتنه راپيدا کېږي چې (د اس مثال) له کومه ځايه راغلی دی؟ شايد يو درېيم اس هم موجود وي، چې دا اس د هغه له مخې جوړ شوی دی؟

ارسطو په دې نظر و هغه څه چې موږ په فکر او نظر کې لرو زموږ د ليدلو او اورېدلو د طريقي له لارې يې عملي بنه خپله کړې ده، خو انسان خپل يو ډول ځانگړی شعور هم لري. په موږ کې داسې استعداد شته چې زموږ حسي اغېزې ډلبندي او سره منظمې يې کړي.

له همدې امله دي چې د (تيرې، بوټو، انسان او حيوان) مفاهيم رامنځته کېږي. په دې ډول نو ارسطو د انسان د ځانگړي شعور مخالف نه و، بلکې برعکس هغه شعور د انسان يوه ډېره مهمه ځانگړنه گڼله، خو په دې نظر و

چې دا شعور تر هغه وخت پورې چې دمحسوساتو له لارې د یو خیز په درک بریالی نه شي (خالي) شی گڼل کېږي، په دې ډول نو شونې نه ده چې (مثل) د انسان ځانگړنه وي.

ارسطو په پای کې پر خپلې طرحې لاس پورې کړ او د افلاتون د (مثل) نظر پر وړاندې یې خپل نظر څرگند کړ. د ارسطو په نظر واقعیتونه له مختلفو بنسکارندو څخه جوړ شوي دي، چې د (بنې یا صورت) او (مادې) ترمنځ د یووالي بنسکارندويي کوي، (ماده) په اصل کې د بنسکارندو د جوړښت زړی او جوهر دی او (بنه یا صورت) د بنسکارندو خاصې ځانگړتیاوې وي.

پورته نغوته وشوه چې ارسطو د طبیعت بدلونونو ته پاملرنه کوله، ماده په بالقوه ډول کولای شي خپله بنه ولري، په دې ډول کولای شو ووايو چې ماده هڅه او کوښښ کوي، له قوي څخه فعل ته راشي. د ارسطو د لیدلوري له مخې په اصل کې هر ډول بدلون له قوي څخه فعل ته د مادې د اوښتو زېږنده ده.

د ارسطو او افلاتون د سیاسي فلسفې اختلافات کولای شو په دې ډول ډلبندي کړو:

- افلاتون د یوه فرهنگي انقلاب غوښتونکی دی او ارسطو نه غواړي له اوسني فرهنگ سره خپل اړیکې غوڅ کړي.
- افلاتون پوه او متخصص کسان په پام کې نیسي او ارسطو ټول وگړي.
- افلاتون په سیاسي چارو کې تر طبیعت اخوا (میتافزیک) فلسفې باندې باورمند او ارسطو بیا دا باور نه درلود.
- افلاتون خپله فلسفي تیوري او ټولنیز چلند یو بل سره گډوي، خود ارسطو لپاره بیا عملي فلسفه (philosophy practical) معتبره ده.
- په یوه بله وینا افلاتون اسمان ته گوته نیسي او ارسطو ځمکې ته، ارسطو په وروستي تحلیل کې د نظم او ترتیب سرې و، هغه غوښتل د

خلکو په ذهن کې موجود مفاهیم راټول، جوړ او مرتب کړي، له همدې کبله یې د منطق علم مطرح کړ، وچ او ریاضي ډوله قواعد یې ددې علم لپاره په پام کې ونيول، هدف یې دا و چې د هغو په مرسته منطقي قضیې تعریف کړي، د ساري په توګه (لومړی نظر) ټول ساکنس مري، (دویم نظر) مور ټول ساکنس یو. له دې څخه دا پایله راوځي چې: (مور هم مرو). په دې مثال کې مور په څرګند ډول د ماناوو تر منځ اړیکي وینو.

ارسطو په طبیعت کې د موجود بنکارندو د ډلبندي پر مهال هغوی په لومړي پړاو کې پر دوو ډلو وېشي، لومړی ډله بې روحه ګڼي، لکه تیره، لرګی، د اوبو څاڅکي، د ځمکې لوړې ژورې او نور... د بنکارندو په دې ډله کې بدلون شونی نه دی او د ارسطو په نظریو ازې د بهرنیو عواملو به مرسته کولای شو په هغو کې بدلون راولو، دویمه ډله ساکنس نومېږي، چې د هغو په دننه کې بدلون شونی دی.

د ارسطو په نظر په طبیعت کې موجودې بنکارندې کولای شو په وروستي تحلیل کې د ساکنسو او بې روح له مخې سره ډلبندي کړو. تر بشپړې بې روحې ډلې وروسته، بوټو ته رسېږو چې د بې روحو په انډول ساکنس ګڼل کېږي او د ساکنسو په انډول بې ساه، ارسطو بیا ساکنس هم پر دوو ډلو: ځناورو او انسانانو ډلبندي کړي دي.

ارسطو تصور کاوه چې د ځمکې پر مخ هر ډول حرکت د ستورو او سیارو د حرکت له لارې هدایت کېږي، خو په هر ډول یو بل څه هم باید د اسماني شیانو د حرکت سبب شوی وای، هغه دا ځواک لومړنی محرک یا خدای باله، د ارسطو په اند لومړی محرک حرکت ته لري خو د اسماني شیانو د حرکت علت ګڼل کېږي، چې به خپله په طبیعت کې د حرکت سبب ګرځي.

ارسطو په دې نظر و چې د انسان (بڼه، شکل یا صورت) (د بوټو له روح)، (حيواني روح) او (منطقي روح) څخه برخمن دی، د هغه په نظر انسان هغه

وخت نېکمرغه کېدلای او ښه ژوند کولای شي چې له ټولو استعدادونو او امکاناتو څخه ګټه پورته کړي.

ارسطو پر درې ډوله نېکمرغیو باور درلود، هغه لومړی نېکمرغی، خوشاله او خندان ژوند ګاڼه. دویم ډول نېکمرغی یې دا ګڼله چې یو سړی باید ازاد او بامسئولیته ژوند ولري او درېیمه نېکمرغی یې بیا دا ګڼل چې نېکمرغی د هغه چا ژوند ته ورداخلېږي چې انډیال (متفکر) او فیلسوف وي.

ارسطو په دې نظر و چې دا درې ډوله نېکمرغی یوه له بلې سره تړلې دي، انسان د هغو په مرسته کولای شي په ژوند کې نېکمرغی ترلاسه کړي، له همدې کبله هغه د یو اړخیز ژوند مخالف و، که چېرې ارسطو او سمهال ژوندی وای، نو هغه څوک به یې چې یوازې سپورت کوي او د خپل بدن غړي غړوي او یا هغه څوک چې یوازې پر ذهن پالنې بوخت دی، یو اړخیز شخص بللای وای، ځکه د هغه په نظر دا افراط او تفریط پر نېکمرغی باندې یو لږ منفي اغېزې کوي.

ارسطو د فضیلت په باب په دې نظر و چې فضیلت د افراط او تفریط ترمنځ (منځن طلایي حد) دی، نه ډار په کار دی او نه هم نا منطقه زړورتیا هغه څه چې تر ډېره حده زموږ موخه ده، هغه شجاعت دی، تر شجاعته ټیټه حالت به ډار او تر هغه پورته حالت به زړورتیا وي؛ نه بخیلي په کار ده، نه اسراف او هغه څه چې ښه او منلي دي هغه سخاوت دی، تر سخاوت ټیټه حالت بخیلي ده او تر هغه پورته حالت اسراف ګڼل کېږي.

دا موضوع د خوراک په باب هم سمه ښکاري، کم خوراک او ډېر خوراک دواړه خطرناک دي، کوم څه چې افلاتون او ارسطو یې د اخلاقو په باب مطرح کوي، هغه د لرغوني یونان د طبابت پر بنسټ ولاړ دي، د هغه وخت د

طبابت په علم کې نظر دا و چې د اعتدال او تناسب په رعایت سره یو سړی کولای شي نېکمرغه او (متناسب) وي.

د ټولني په باب هم د ارسطو لیدلوری له افراط او تفریط سره د مخالفت بر بنسټ رامنځته شوی و، هغه انسان یو (سیاسي موجود) ګاڼه او په دې نظر و چې انسان له ټولني پرته بشپړ نه دی، د ارسطو د نظر پر بنسټ کورنۍ او کلی د خلکو لومړنۍ اړتیاوې لکه غذا، ګرمي، نښخه او اولادونه تامینوي، خو د ټولني وروستی بڼه کېدلای شي، یوازې دولت وي. ارسطو درې ډوله حکومتونه طرح کړي دي:

۱- سلطنتي حکومت: په دې ډول حکومت کې د ټولني لارښوونه د یوه فرد په لاس کې وي، ارسطو دا حکومت هغه مهال بڼه ګڼي چې (استبداد) ته مخه ونه کړي او دا په داسې حال کې ده چې مشري یوازې خپله ګټه په پام کې ونه نیسي.

۲- اشرافي حکومت: په اشرافي حکومتونو کې د خلکو لارښوونه یا مشري د یوې ډلې واکمنو پر غاړه ده، واکمنه ډله باید له سرزوری څخه کار وانه خلي او که دا کار وکړي، نو اشرافي حکومت پر یوه زورواکي (دیکتاتور) حکومت بدلېږي.

۳- ولسواک حکومت: دا حکومت هم ممکن خپل بڼه والی یا مطلوبیت له لاسه ورکړي او دا کار هغه وخت شونی دی، چې د حکومت مشري د لنډغرو لاس ته ورشي.

په انقلابي ژبه او یاد پخوانۍ وسلوالي مبارزې په ژبه کولای شو، ووايو چې ارسطو په (تاکتیک) کې (ماتریالیست) فیلسوف او په (ستراتیژی) کې (ریالېست) عالم و، یانې په دې مانا چې هغه په ورځني ژوند کې د دې نړۍ سړی و او په رښتیني ډول یې فکر او عمل کاوه. او په سمایي او وروستی نړۍ کې د خدای بنده او یو (ایډیالیست) انسان و، انا تردې

پورې چې د هغه مهال پر کلتور باندې د واکمنو خرافاتو تر بریده ور رسېدلی و. د اوسمهالو فلسفيانو په وينا ارسطو تر ډېره بریده پورې په خپله فلسفه کې (ماتريالستي) او (ايډيالستي) اصول سره ګډوله کړي وو، (انګلس) هغه د لرغونې دورې د فلسفيانو په ډله کې د نړۍ ستر فيلسوف ګڼي، که څه هم هغه د (افلاتون) خلاف چې د پايتخت (اتن) استوګن و، د ولسي فيلسوف په توګه ياد شو، ارسطو (۲۴۰) کاله وړاندې وليکل چې د فلسفې موخه بايد (پېژندنه) وي. فلسفه د ارسطو پر مهال يو پراخه علم و چې بېلابېل علوم په کې راټاله وو، چې هر ښاروال، والي، پوليس او ښوونکي بايد د هغه له اصولو سره اشنايي پيدا کړي وای. هغه لومړنی فيلسوف و چې فلسفه يې په سستماټيک ډول ډلبندي کړه، يانې دا چې هغه يې په يوه فکري چوکاټ کې شامله کړه، پر سيستماتيک ډول د هغه له خوا د فلسفې وېش پر دې بنسټ و چې په فلسفه کې د تيورۍ او عمل تر منځ توپير وشي. د هغه په نظر حقيقت دا مانا چې فکر له واقعيت سره سمون و خوري. هغه ادعا کوله چې پر فلسفي مسايلو لاس پورې کول د روح د روغتيا، خوشالۍ، رضائيت، انسانيت او شجاعت سبب ګرځي. هغه به ويل، انسان بايد هڅه وکړي چې ابدي شي او مرګ ونه کړای شي، چې هغه د هېرېدو ګنډې ته ورګوزار کړي.

د ارسطو په نظر يو څه شی په ښځو کې کم دی، په همدې خاطر هغه ښځه يو ((نيمګړی انسان)) ګانې، ارسطو په دې نظر و چې ښځې د مثل په توليد کې منفعلې او منونکي دي، په داسې حال کې چې زرينه فعال او مولد دي. په همدې خاطر ماشوم خپلې ځانګړنې له خپل پلاره رااخلي، ارسطو په دې نظر و چې د ماشوم ټولې ځانګړنې د نر په نطفه کې ښه غوره کوي او ښځه يوازې هغه ته هغه چاپېريال برابروي چې نطفه په کې وده کوي. په دې ډول نرد ماشوم (ښه يا صورت) تشکيلوي او ښځه د هغه (ماده) جوړوي.

دا موضوع چې د ارسطو په شان یو پوه او ځیرک عالم دې د جنسي اړیکو په باب تردې حده تېروتنه وکړي، د ژورې خواشینی خبره ده. خو دا موضوع دوو ټکو ته نغوته کوي: لومړی دا چې ارسطو د بنځو او ماشومانو د طبیعت په باب پوره تجربه یې اطلاعات نه درلودل او دویم دا چې کله هم نرینه یوازې خپل ځان ددې وړ وگڼي چې یوازې دوی کولای شي فیلسوف او څېړونکي شي. طبعاً به کار له نیمگړتیاوو سره مخ شي.

د بنځو په باب د ارسطو لیدلوری په خواشینی سره چې د منځنیو پېړیو په ټوله دوره کې تائید او د افلاتون نظر له یاده وایستل شو. د ارسطو نظر په کلیسا کې په پراخه کچه دود شو. لویدیخ څېړونکی د اغراق په بڼه د ارسطو د اثارو شمېر له (۴۰۰) څخه تر (۱۰۰۰) عنوانو پورې اټکلوي، د هغه یو ملگری ان ددې ادعا کوي چې د هغه ویل شوې جملې (یو نیم ملیون) جملو ته رسي. له ارسطو څخه راپاتې اثار، د منطق، طبیعت پوهنې، میتافزیک، لیکوالی، سیاست، د خبرو هنر، اخلاقو او حیوان پېژندنې په باب دي. هغه د بوټو پېژندنې، حیوان پېژندنې، منطق، ریاضیاتو او سیاست په شان د علومو پر تعریف او تغیر خپل اغېز پرېښود. ارسطو لومړنی عالم و چې د خپلې زمانې د بېلابېلو علومو ترمنځ توپیر ته قایل شو. هغه د (سیاست) په کتاب کې انسان د یو ټولنیز موجود په توګه معرفي کوي، که څه هم هغه د انسانانو ترمنځ طبیعي توپیر ته قایل و. د خامانو له غلامولو او په درباري خدماتو کې د هغوی له کارونې یې ملاتړ کاوه. په (میتافزیک) کتاب کې هغه د شیانو د بڼې او د مادې ترمنځ اړیکې څېړي. همدلته ده چې د میتافزیک یا هم تر طبیعت لوړ حالت لغت مور ته د شیانو دننه کلمه راپه یادوي. د منځنیو پېړیو په بهیر کې د ارسطو اثار د مدرسینو یا (اسکولاسټیک) ښوونځي لپاره د نورم او اصل په توګه

وکار بدل. هغه د منځنیو پېړیو پر (ایډیالستي) او (ماتریالستي) بهیرونو خپل ځانگړی اغېز پرېښود. د هغه فکري سیستم له پنځمې میلادي پېړۍ څخه بیا تراوسه پورې په اروپا کې له مسیحیت سره یوځای شو او (اسکولاستیک) مدرسینو د ښوونځي په مرسته یې د مسیحیت د فلسفې د رسمي ستنې بڼه غوره کړه. ارسطو له کيفي پلوه طبیعت د ودې په حال کې یو بهیر گڼي او گومان کوي چې د هر حرکت پیل الهي ځواک پورې تړلی دی. سره له دې چې د هغه له نظره پیلوونکی ځواک په مسیحیت کې له ازلي خالق سره ورتوالی نه لري. پېړۍ، پېړۍ، کپړي چې هغه د مسلمانو او عربي هېوادونو علم و فلسفه تر خپل اغېز لاندې راوستي دي. یوه بله ډله بیا ارسطو د تاریخ په ډگر کې د مسیحي ایډیالونو او الهیاتو یو صفا کوونکی واک یار لاره گڼي. د (پروتستانو) یو سمونپال (مارتین لوتر) په تحقیر سره ارسطو یو کیسه بیز شاعر او د زنگو هلو افکارو فیلسوف وباله.

مابې يوناني افکار

تر ميلاد وړاندې پر (۳۲۲) کال کله چې ارسطو مړ شو، نو يونان په هغو کلونو کې د نړۍ يو ستر ځواک و. دا ستر ځواک تر ميلاد (۳۵۲-۳۲۳) کلونه وړاندې د (سکندر) د لښکر کښيو او د هغه د فتوحاتو له امله رامنځته شوی و.

سکندر د (مقدونيې) پاچا و. ارسطو هم د مقدونيې او سپدونکې گڼل کېده او ان دا چې څه موده يې د سکندر پر روزنه هم تېره کړه، سکندر پر دې بريالی شو چې له (مصر) او (ايران) څخه راښوولې تر (ايرانا) يا اوسني افغانستان او (هنده) پورې خپلې لښکرې وځغوي، دا ټولې سيمې تر خپل واک لاندې راوولي او په هغو کې يوناني تمدن دود او پراخ کړي. په دې ډول نو د بشر د تاريخ يوه نوې دوره پيل شوه، نړيواله ټولنه رامنځته شوه چې يوناني ژبې او فرهنگ په هغې کې ټاکونکې نقش درلود. د تاريخ دا دوره چې (درې سوه) کاله وغځېدله، معمولاً د (هلنيزم) دورې په نامه يادېږي.

له (هلنيزم) څخه موخه واکمن يوناني کلتور دی چې د هغې زمانې پر څلورو لويو امپراتوريو؛ (هلني يانې مقدونيې، سوريې، مصر او اريانا) واکمن و. تر ميلاد (۵۰) کاله وړاندې (روم امپراتورۍ) سياسي او پوځي واکمني راخپله کړه، تر هغه وروسته دې نوي ځواک د (هلني) ټولې امپراتورۍ تر

خپل واک لاندې راوستې او بیا لاتیني ژبه او رومي کلتور له (اسپانيا) څخه نیولې د اسيا تر زړه پورې پراختیا وموندله او په دې ډول د روم د بنسټلار دوره پیل شوه. دا هماغه دوره ده چې د لرغونتیا د وروستۍ دورې په نامه مشهوره ده. په دې ځای کې باید دې ټکي ته پاملرنه وکړو او هغه دادی مخکې تر دې چې رومیان (هلني) نړۍ تر خپل واک لاندې راولي، روم د یوناني کلتور او طبعاً فلسفې تر اغېز لاندې خپل نقش ساتلی و او خپل ژوندانه ته یې دوام ورکړ.

د بېلابېلو هېوادونو او فرهنگونو د سرحدونو له ختمېدو سره (هلنیزم) وده وکړه، تر دې دورې وړاندې (یونانیانو، رومیانو، مصریانو، بابلیانو، اشوریانو، اریایانو یانې د ایران، ننني افغانستان او د امو دریا بډ شمال د ځینو برخو په ګډون) خلکو خپل ځانګړي مذهبي باورونه درلودل او د خپلو خدایانو عبادت یې کاوه، خو په دې دوره کې مختلف کلتورونه یو بل کې ننوتل او د هغې زمانې د دیني، فلسفي او علمي باورونو یوه ټولګه یې رامنځته کړه.

یوناني عقایدو د یونانیانو تر اغېز لاندې په ټوله سیمه کې پراختیا وموندله، د جنګ ډول د سوداګریزو بازارونو بڼې خپلې کړې. د شیانو او مالونو د را کړې وړ کړې تر څنګ د افکارو تبادلې هم په ډېر ځواک سره جریان پیدا کړ. له بلې خوا د نورو سیمو افکارو او عقایدو هم د نړۍ نورو سیمو ته لاره پیدا کړه او خپل اغېز یې ورساوه. د (مدیترانې) په ټوله حوزه کې د ختیځو خدایانو عبادت هم کېده او داسې ادیان هم رامنځته شول چې خدایانو او مذهبي عقایدو یې له زاړه کلتور څخه سرچینه اخیستې وه او په دې ډول د ادیانو یو ګډوله حالت یا دیني اختلاط رامنځته شو.

تردي دورې وړاندې خلکو خپل ځان په خپل ملت او خپل ولايت پورې تارپه، د هېوادونو د پولو تر ښکېدو او د افکارو تر ازادانه تبادلې وروسته، ډېری خلک د خپل نړۍ ليد په باب متردد شول. ددې دورې څرگنده ځانگړنه کولای شو، مذهبي تردیدونه، فرهنگي شلېدنې او بدليدونه وگڼو.

د (هلنيزم) فلسفه په حقيقت کې کوم نوی شی نه و. په دې دوره کې مورډ کوم نوي (سقراط، افلاتون او ارسطو) شاهدان نه يو، بلکې د (اتن) د دغو دريو سترو فلسفيانو ليدلوري د څو بېلابېلو متفاوتو فلسفي جريانونو د ټوکېدو لپاره بنسټه، سرچينې او د الهام سبب شول.

د (هلنيزم) په دوره کې علم هم د بېلابېلو فرهنگونو د گډوله حالت تر اغېز لاندې راغی. په (مصر) کې د (سکندريې) ښار د ختيځ او لويديځ د افکارو د تبادلې په برخه کې ستر نقش ولوباوه. په داسې حال کې چې اتن له (سقراط، افلاتون او ارسطو) څخه د راپاتې فلسفي بنسټونو په برکت د فلسفي مرکز گڼل کېده. سکندريه هم د علم مرکز شو، دا ښار د ستر کتابتون په لرلو سره، د رياضي، نجوم، ژوندپوهنې او طبيعي څېړنو مرکز شو.

نن هم د همغو وختونو په شان، د دين، فلسفې او د نوي او زاړه علم يوځای کېدو د نوي نړۍ ليد لپاره ښې لارې چارې برابرې کړې دي.

ددې (نوي پېژندنې) لويه برخه په اصل کې همغه پخواني افکار دي، دا افکار د (هلنيزم) په دوره کې او تر هغې وړاندې خپله ريښه لري، چې د

(سقراط، افلاتون او ارسطو) او ترهغو وړاندې فلسفيانو له خوا طرح شوي وو.

ددې وخت د فلسفياتو ترمنځ د داسې يوې ګډې وجې پيدا کول مهم و چې د انسان ژوند او مرګ د پوښتنې لپاره ځواب پيدا کړي. له همدې کبله ددې دورې د فلسفې تر ټولو مهم اختلاف او يا هم ددې نړيوالې ټولنې د فلسفيانو د پاملرنې وړ موضوع ګڼل کېږي. اصلي پوښتنه په دې کې وه چې رښتيني نېکمرغي په څه کې ده او څه ډول ترلاسه کېږي؟

ددې دوو مهمو پوښتنو د ځوابولو لپاره په دې دوره کې لږترلږه (څلور) فلسفي ښوونځي چې ترنوروزيات څرګند او مشخص وو د جګړې ډګر ته داخل شول. دا ښوونځي (کلبیان، رواقيون، اپیکوريان او نوي افلاتونيان) نومېدل.

کلیان

د (سقراط) یو چلند په حقیقت کې ددې فلسفې طریقې د ټوکېدو سبب شو، په دې ډول چې یوه ورځ د یوې هټۍ مخې ته ودرېد او په هټۍ کې موجودو شیانو ته څیر شو او بیا یې وویل: ((وگورئ انسان د خپل ژوند لپاره کومو کومو شیانو ته اړتیا لري.)) ددې خبرو له بیان څخه د سقراط موخه څه وه؟ په واقعیت کې سقراط غوښتل نور وپوهوي چې هغه دې شیانو ته اړتیا نه لري.

د سقراط دا وینا او چلند د کليي فلسفې د بنسټ حیثیت غوره کړ. دا فلسفه په (اتن) کې تر میلاد (۴۰۰) کاله وړاندې رامنځته شوه. بنسټگر یې انتیستینیس (Antisthenes) په نامه یو شخص و چې د سقراط د شاگردانو له جملې څخه و.

کلیان په دې نظر و چې رښتیني نېکمرغي په تېر ایستونکو ظواهر و لکه، لوړو زده کړو، سیاسي واک او یا روغتیا کې نغښتې ده. دا نېکمرغي هغه وخت ترلاسه کېږي چې انسان له ټولو هغو شیانو څخه چې اتفاقي او تېرېدونکي دي ځان ازاد او خلاص کړي. څرنگه چې رښتیني نېکمرغي لنډ مهاله او ناښاته ښکارنده نه ده، شونې ده چې د هر چا لپاره وي. کله چې رښتیني نېکمرغي یو ځل ترلاسه شي بیا له لاسه نه وځي.

د پر نامتو کليي دیوجانس (Diogenes) نومېده. هغه د (انتیستینیس) د شاگردانو له جملې څخه و. ویل کېږي چې هغه به شلېدلې جامې اغوستلې، امسا به یې گرځوله، توبره به یې تر شا وه او پر ځمکه به ویده کېده. په دې ډول نو له ده څخه ددې نېکمرغۍ اخیستل اسانه هم نه وو. یوه ورځ (مقدوني سکندر) د هغه لیدو ته ورغی چې له هغه څخه د هغه د غوښتنې یا هیلې پوښتنه وکړي او څه شی له ده څخه وغواړي، (دیوجانس) له (سکندر) څخه غوښتي وو چې څنډې ته شي او د لمر مخه بنده نه کړي. هغه په دې ډول غوښتل څرگنده کړي چې تر یو ستر ټولواکه ډېر بډای او ډېر نېکمرغه دی. ځکه څه شی چې غواړي هغه یې په واک کې دي.

رواقیون

کلیبانو د رواقی فلسفې لپاره چې تر میلاد (۲۰۰) کاله وړاندې په (اتن) کې راوتو کېده، ډېر زیات اهمیت درلود. (زنون) تر یوه چت لاندې خپلو شاگردانو ته وینا کوله له همدې کبله دوی د (رواقیونو) په نامه مشهور شول. دې لیدلوري بیا وروسته په رومي کلتور کې ډېر زیات اهمیت پیدا کړ. رواقیون هم د (هراکلیتوس) په شان په دې نظر وو چې ټول انسانان په یوه کچه له پوهې (لوگوس) څخه برخمن دي. (لوگوس) د هغه په رواقی مانا نه یوازې د ټولو شیانو د ټوکېدو ځای دی، بلکې د پېښو قانونمندی هم ده.

په یوه عمومي قانونمندی کې، نه یوازې شیان، بلکې د هغو پېژندونکي هم د ځایېدنې وړ دي. په دې ډول د مفهومي تفکر جوړښتونه او واقعیت یو بل سره سمون خوري. ځکه نو د (لوگوس) درک د کیهاني نظم د یوه اصل په توګه نه یوازې د پوهې په پېژندنه او میتافزیک کې مهم دي، بلکې دا درک تر هغه پورته دا امکان هم رامنځته کوي چې سپری د طبیعت پر بهیرنو باندې هم په ښه او هدفمن ډول پوه شي.

تر کومه ځایه چې غایې یا موخې خپل اثر ښندي، نورې موخې هم شته چې باید وڅېړل شي او دا بیا په دې مانا ده چې طبیعت د هدف پېژندنې له درک سره سم یو منظم نظم هم ګڼل کېږي. د طبیعت د رواقی مفهوم منظمه ځانګړنه د اخلاقو په فلسفه کې د هغې د چلند پر غور باندې ولاړه ده چې د خپل طبیعي حق ځانګړتیاوې لري.

د روایتونو په نظر (انسان) د (نړۍ) پر وړاندې د (یو کوچني موجود) حیثیت لري چې د یو (لوی موجود) انعکاس یا څرگندونه کوي. دا لیدلوری ددې سبب شو چې (رواقیون) په یو ډول پر ټولنیز حق یا په بله وینا پر طبیعي حق باورمند شي. دا طبیعي حق د انسان پر پوهې او کایناتو ولاړ دی، له همدې کبله په زمان او مکان کې بدلون نه مومي، ځکه نو ویلاى شو چې (رواقیون) د سقراط ترڅنگ او د سوفیستانو پر وړاندې ولاړ دي.

طبیعي حق په ټولو انسانانو پورې اړه لري او ان غلامان هم له دې حق څخه برخمن دي. روایتونه په دې نظر وو چې پر هر هېواد باندې واکمن قوانین له طبیعي حق څخه له نیمگړي تقلید پرته بل څه نه دي.

له کومه ځایه چې (رواقیونو) انسان د نړۍ انعکاس باله، نو ځکه خويي د دوی د دواړو ترمنځ توپیر نه مانه. هغوی دغه راز د (روح) او (جسم) ترمنځ هم توپیر نه لیده، ځکه هغوی په دې نظر وو چې طبیعت یوازې یو دی. په فلسفې کې دپته (یوازینې لیدلوری) وایي چې د افلاتون له لیدلوري سره چې واقعیتونه یې (دوه گونى) گڼل له هغو سره یې تقابل څرگند شي.

(رواقیون) د خپلې زمانې اصلي زامن وو، نړۍ یې خپل استوگنځى گانه، نو ځکه خويي د خپلو هم عصره (کلیبانو) په اندول خلاص ذهن درلود. هغوی د انسانانو ټولنې ته پاملرنه کوله، سیاست ته یې اهمیت ورکاوه او ځینې یې له هغې جملې څخه قیصر مارکو اورلیوس (Marcus Aurelias) تر میلاد (۱۸۰-۱۲۱) کاله وړاندې لوړو دولتي څوکیو ته هم ورسېدل.

رواقیون په تېره بیا کسیرون (Ciceron) چې خطیب، فیلسوف، سیاستوال او ددې ښوونځي پلوی و، هڅه کوله چې یوناني فلسفه او کلتور په روم کې پراخه کړي. سیسرو (Cicero) تر میلاد (۱۰۲-۴۳) کاله وړاندې د انسانپالنې (Humanisms) مفهوم د یوه نړۍ لید په توگه مطرح کړ چې

ددې فکر مرکزي زړه انسان و. خو کاله وروسته يانې تر ميلاد (۲۹-۴) کاله وړاندې د (سنکا) په نامه يو بل رواقي په خپلو ليکنو کې دا جمله ياده کړه چې: ((همدا انسان دی چې د انسانانو د سوکالی-سبب گرځي.)) دې عبارت د داسې يو شعار بڼه خپله کړه چې پېړۍ وروسته د انسانپالنې د يو ښوونځي د جوړېدو سبب شو.

سربېره پر دې رواقيون په دې باور وو چې د طبيعت ټولې لورې ژورې لکه ناروغي او مړينه، د طبيعت د نه بدلېدونکو قوانينو تابع دي. انسان بايد خپل برخليک ومني، ځکه چې هېڅ پېښه ناخاپي نه ده. هره پېښه د يوې اړتيا له مخې پېښېږي او دا هم ډېره سخته ده چې سړی پوه شي ددې پېښې اړتيا څه ده، انسان د هغو لويو نېکمرغيو پر وړاندې چې په برخه کېږي يې آرام او ټينگ وي. د رواقيونو د ليدلورۍ د کلييانو له ليدلوري څخه ډېر لرې نه دی. هغو ته هېڅ پېښې، څه ښه وه او څه بده، اهميت نه درلود، ان نن ورځ هم (د رواقي) اصطلاح د هغو اشخاصو لپاره کارول کېږي چې د هر څه پر وړاندې بې تفاوته وي.

اپیکوریان

په تېرو بحثونو کې دې ټکي ته ځیر شو چې د هغو مسایلو له جملې څخه چې سقراط پر هغو د پوهېدو هڅه کوله، یوه مسئله دا وه چې انسان څه ډول کولای شي ښه ژوند ته ورسېږي. په دې باب مورِد (رواقیونو) او (کلیانو) په نظر هم پوه شو. رواقیونو او کلیانو له مادي تجملاتو څخه د انسان تېښته د هغې پوښتنې ځواب او ښه ژوند ته د ورته‌ېدو لاره گڼله.

اریستیپوس (Aristippos) د (سقراط) یو بل شاگرد بیا د رواقیونو او کلیانو خلاف ژوند او ښه ژوند کول په دنیوي لذت کې گانډه د (اریستیپوس) په باور د ژوند بد حالت په درد او رنځ کې نغښتی دی او د ژوند ښه حالت بیا هغه دی چې له خوښۍ او لذت څخه خوند واخلي. له رواقیونو او کلیانو سره د اریستیپوس د لیدلوري توپیر په دې کې و چې رواقیونو هڅه کوله له انسان څخه درد او رنځ لرې کړي، خو اریستیپوس په ژوند کې د داسې یو تگلارې په لټه کې و چې د انسان درد او رنځ له منځه یوسي.

اپیکور (Epikur) تر میلاد (۳۴۱-۲۷۰) کاله وړاندې د (۳۰۰ م.ز) کال شاوخوا په اتن کې په خپل نامه یوه فلسفه یي مدرسه جوړه کړه. هغه د (اریستیپوس) لیدلوري ته پراختیا ورکړه او د (دموکریټوس) له نظریې او لیدلوري سره یې گډه کړله.

((ای غریبه دا ځای به تاته د خوښۍ سبب شي، ځکه چې په دې ځای کې خوښي تر ټولو ستره نېکي ده.)) دا جمله د هغه د بڼې د وره پر سر راڅوړنده وه چې اپیکوریانو به معمولاً په هغه کې غونډې کولې او خپل افکار به یې تبادلې کول.

(اپیکور) په دې نظر و چې د هرې خوښۍ ترڅنګ ناخوښي او نور عوارض هم وجود لري. د ساري په توګه خوږه که له ټولو ګټو سره سره زیاته و کارول شي، انسان د شکر پر ناروغۍ اخته کوي.

اپیکور پر دوه ډوله خوښیو باور درلود: لنډمهاله خوښي او اوږدمهاله خوښي. هغه غوښتل لنډمهاله خوښي له اوږدمهاله خوښۍ سره پرتله کړي، د ساري په توګه د خوږو شیانو اخیستل او خوړل یوه لنډمهاله خوښي ده، خو که د یوه کال په بهیر کې ددې ټولو خوږو پیسې زېرمه کړې، پر هغو یې ونه لګوي او بیا پرې خپل ځان ته یو بایسکل واخلي او بیا په هغه هر چېرته سفر وکړي، نو د هغه خوند به زیات او خوښي به یې اوږدمهاله وي. هغه په دې نظر و چې انسان د حیواناتو خلاف د پروګرام جوړونې وړ لري، انسان کولای شي د خپلې خوښۍ لپاره په خپله پرېکړه وکړي.

اپیکور پر دې خبرې ټینګار کاوه چې (خوښي) الزاماً له جسماني لذت لکه د خوږو له خوړلو سره یوشان نه ده. دوستي او د هنري اثر ننداره هم کولای شي د خوښۍ سبب شي. د لرغوني یونان لیدلوری چې عفت، اعتدال او وقار یې د خپلې خوښۍ بنسټ ګاڼه، یو د هغو شرایطو له جملې څخه و چې اپیکور د ښه ژوند لپاره په پام کې نیوه. هغه په دې نظر و چې د روحي آرامتیا د ترلاسه کولو او پر درد ورنځ باندې د برلاسی لپاره باید انسان خپلې جسماني او نفساني غوښتنې تر کنټرول لاندې وساتي.

مورمخکې وویل چې (دموکرتیوس) په دې نظر و چې تر مرګ وروسته ژوند نه شته، ځکه چې د انسان تر مړینې وروسته د روح الوتونه سره شلېږي. اپیکور د مذهب او خرافاتو د مقابلي لپاره د دموکرتیوس له اتومي لیدلوري ګټه پورته کوله. هغه په دې نظر و چې د ښه ژوند د ترلاسه کولو لپاره باید د مرګ وېره له ځانه لرې کړو. اپیکور به ویل: ((ولي باید له

مرگه وډار شو؟ تر هغه وخته چې موږ ژوندي يو مرگ نه شته او کله چې مرگ زموږ سرته راوړسېد بيا به نو موږ ژوندي نه يو.))

د اپيکور د ميتافزیک فلسفه په واقعيت کې د اتومونو د شتوالي او تشيال د اثبات لپاره يوه پيلامه ده. چې له دوو لاندې ټکو څخه پيلېږي:

۱- موږ د حرکت په حال کې جسمونه گورو.

۲- له نشتوالي څخه شتوالي ته څه شی نه تېرېږي.

يا په بله وينا له نشت څخه څه شی نه پيدا کېږي.

د اپيکور په نظر د سړي د ذهن، روان او فکر (mind) مسول د هغه د بدن غړي (brain) دي. طبيعتاً دا يوه مادي خبره ده او د اتومي نظريې له مخې چې ضرور مرگ او له منځه تگ هم لري، د توجيه وړ ده.

اپيکور د پېژندنې په پوهه کې پر تجربې ډېره ډډه لگوله او پر هر څه به يې ډېر شک نه کاوه. هغه په دې نظر و چې موږ ټول اطلاعات او معلومات د خپلو حواسو په واسطه ترلاسه کوو او که په سمه توگه ترې گټه واخيستل شي، نو زموږ حسي غړي د باور وړ دي. د هغه په نظر زموږ ذهن په داسې حال کې چې مادي جوړښت لري، د استدلال او پايلې لپاره هم اصول او زمينې يا امکانات لري چې دا په خپله د تکرار شويو تجربو پايلې گڼل کېږي.

اپيکور د شکپالنې پر وړاندې داسې دلايل وړاندې کول:

- که له هغو کسانو څخه چې په دې نظر دي چې نه شو کولای هېڅ شی وپېژنو، پوښتنه وکړو چې ايا هغه پر دې پوهېږي چې نه شو کولای هېڅ شی وپېژنو؟ هغه به په ځواب کې له لوی تناقص سره مخامخ شي، ځکه چې د منفي ځواب له مخې روښانه ده چې خپل لومړی باور يې نقص کړی دی او که چېرې يې ځواب مثبت وي، پر دې ټکي

اعتراف کوي چې ددې پوښتنې پر ځواب پوهېږي او پوه شوی، چې بیا هم د هغې خبرې نقض دی چې وایي نه شو کولای هېڅ شی وپېژنو.

- که یو شکپالی شخص ووايي یو شی نه شي کېدلای وپېژندل شي یا نه شي کېدی یو واقعیت تشخیص شي. پر دوی باندې کولای شو اعتراض وکړو، د بېلابېلو مفاهیمو لکه پوهې، واقعیت او نورو په باب یې اطلاعات او یا معلومات څنگه ترلاسه کړي دي؟ که چېرې پر حوادثو باندې په بشپړ ډول ناباوره یو، نو د هغو مفاهیمو پر کارولو هم نه بريالی کېږو چې ددې حوادثو په واسطه مو ترلاسه کړي دي.

اپیکور خپله فلسفه په څلورو جملو کې رالاندوي او هغه د څلورگونو ښودنو په نامه نوموي:

- له خدایانو باید ونه ډار شو.
  - نه شو کولای چې مرگ حس کړو.
  - کوم څه چې ښه دي کولای شو ترلاسه یې کړو.
  - کوم څه چې زموږ د وېرې سبب گرځي کولای شو له مخې یې لرې کړو.
- اپیکوریانو د واقعیتونو خلاف سیاست او ټولني ته ډېر اهمیت نه ورکاوه. (له جنجاله لرې ژوند) د اپیکور شعار و.
- تر اپیکور وروسته اپیکوریانو بیا یوازې نفساني لذت ته پاملرنه وکړه. ((دمگري غنیمت دی)) د هغوی د یوه شعار ښه خپله کړې وه. زموږ په زمانه کې هم هغو اشخاصو ته چې ((دمگري غنیمت)) گڼي (اپیکوریان) وایي.

نوي افلاتونيان

په مخکنیو بحثونو کې یادونه وشوه چې د رواقیونو، کلیبانو او اپیکوریانو درېواړو لیدلوري د سقراط د نظریاتو پر بنسټ ولاړ وو، او ان د (دموکرتیوس) او (هراکلیتوس) نظریاتو او لیدلورو ته یې هم سر وربنکاره کړی و او څه ناڅه اړیکې یې ورسره لرل، خو په دې بهیر کې بیا تر ټولو مهم یو بل فلسفي بهیر راوتوکېد چې د (افلاتون) لیدلوری یې پاله، نو ځکه خو دې فلسفي بهیر ته (نوی افلاتوني) بهیر وایي.

فلوتین (plotin) (۲۰۵-۲۷۰ م) د نوي افلاتوني بهیر تر ټولو مهم فیلسوف دی. هغه په (سکندریه) ښار کې چې پرله پسې پېړۍ د یوناني فلسفې او ختیز عرفان د یوځای کېدو او ټکرونو ځای و، خپلې فلسفي زده کړې پیل کړې او بیا روم ته لاړ. ده روم ته خپل لیدلوری یووړ او له هغه څه سره چې نن ورځ یې مسیحیت گڼي هغه ته د یوه جدي سیال په توگه تبدیل شو. البته (نوي افلاتوني) لیدلوري پر مسیحیت زیاتې اغېزې پرې ایښي دي.

نوي افلاتوني فلسفه له دې سره سره چې لرغونې فلسفې سره بنسټیز اختلافات لري، له هغې سره یو څه ورتوالی هم لري. چې له هغې جملې څخه یې کولای شو ځینو ته په لاندې ډول نغوته وکړو او هغه دا دي چې (فلوتین) خپله فلسفه په یوناني ژبه لیکي او د هغې د تشریح لپاره له یوناني اصطلاحاتو او مفاهیمو کار اخلي او د مسیحیت فلسفه بیا په داسې حال

کې چې له يوناني مفاهيمو څخه گټه پورته کوي، نور مفاهيم هم رامنځته کوي چې له يوناني فلسفي مفاهيمو سره هېڅ ډول ورتوالی نه لري. سربېره پر دې د (فلوتين) فلسفه پر عقل او استدلال ولاړه ده، ژمنه، ايمان، جزمي معتقدات او تر عقل پورته شيان هغه ته لاره نه پيدا کوي. په داسې حال کې چې مسيحي فلسفه نه شي کولای له هغو څخه سترگې پټې کړي.

هغه مهال چې افلاتوني فلسفه د اکاډمۍ د پلويانو د کمزورۍ له امله له خپلې اصلي لارې واوښته او د هغې اصلي څېره له يادونو ووتله، (فلوتين) د افلاتون د فلسفې د منځپانگې، مفاهيمو او مقولو په کارولو سره پر دې بريالی شو چې ياده فلسفه بېرته د خلکو په ذهنونو کې ژوندي کړي او هغه د نړۍ د يو ډېر پراخ، منظم، مهم او اغېزمن فکري نظام په توگه مطرح کړي او دې سره ټول نور ښوونځي ځنډې ته کړي او لږ تر لږه (څلور سوه) کاله د علم او تمدن پر اسمان خپل سيوری وغوروي. په دې ډول چې په لويديځ کې پېړۍ پېړۍ او په ختيزه نړۍ کې تراوسه هم څوک نه شي کولای هغه د افلاتون له فلسفې څخه توپير کړي.

د افلاتون د (مثل) نظريې د (ممثلې نړۍ) او (محسوساتو نړۍ) ترمنځ پر توپير باور درلود. دی د جسم او روح ترمنځ هم غوڅ توپير ته قايل و. په دې مانا چې انسان دوه اړخيز شخصيت يا دوگونی جوړښت لري: جسم او روح.

د افلاتون په نظر جسم چې د انسان د وجود يوه برخه جوړوي، له خاورې څخه جوړ شوی دی. لکه د هغو شيانو په شان چې په محسوساتو پورې اړه لري او د انسان د وجود بله برخه تلپاتې روح دی. په يونان کې د ايلدورۍ

تر افلاتون وړاندې هم ډېرو خلکو ته د منلو وړ و. (فلوتین) دې لیدلوري ته ورته نظر سره چې په اسیا کې دود و، پوره اشنایي درلودله.

(فلوتین) د نړۍ پر دوه قطبیتوب باور درلود. د هغه په نظر په یوه خوا یا قطب کې یې خدایي نور واقع و چې ده هغه (احد) باله، البته په ځینو برخو کې یې په دې هکله د (خدای) له اصطلاح څخه هم گټه پورته کوله. په بله خوا کې یې مطلقه تیاره خوره ده چې د (احد) وړانگې پرې نه لگېږي. د (فلوتین) په نظر په هغې تیاره کې څه نه شته، په هغه ځای کې یوازې د نور نشتوالی دی او بس. د (فلوتین) په نظر هغه رڼا چې له (احد) څخه پر تیاري لگېږي، هماغه روح دی، په داسې حال کې چې ماده یوه تیاره ده چې واقعي شتوالی نه لري. په طبیعت کې هر موجود د (احد) د وړانگې یو سرسري انعکاس دی.

(فلوتین) ادعا کوله چې د ژوند په اوږدو کې یې څو ځله دا احساس کړې ده چې روح یې له خدای سره گډ شوی دی. دې لیدلوري ته معمولاً (عرفان) وایي.

افکار او عرفان

عرفان د بشري معرفت یوه بڼه ده چې د دین، جادو، علم او فلسفې تر پیدایښت وروسته رامنځته شوی دی. به مخکینیو بحثونو کې مې یادونه وکړه چې دین د هغو خلکو د خبرتیاوو هماغه شکل دی چې په خمخو او ځنگلونو کې به اوسېدل، دې شکل بیا د شیانو له خوا کمن عبادتونه رانیولې ان د ارواوو تر عبادت پورې مسایل بیانول.

په دې معرفت کې اصلي ټکی ایمان؛ له کوم دلیل پرته عبادت او د سبب لټون و. خو فلسفه یې د بشر د پوهې یوه بڼه ده چې د منطق، شیانو او پدیدو د عواملو د لټون پر بنسټ ولاړه ده. معرفت د همدې تگلوري د څرنګوالي پر اوونه وهلي دي.

عرفان له خپل پاتنه بیزم (وحدت الوجود) سره د بشر د معرفت یوه بڼه ده، چې د دین او فلسفې ترمنځ واقع دی.

په عرفان کې حقیقت ته رسېدل، د حق ذات ته د رسېدو په مانا دی. دا رسېدنه د استدلال له لارې (چې علم او فلسفې پورې اړه لري) نه، بلکې له شریعت څخه تر تېرېدو وروسته د شهود او پلټنې (طریقت) له لارې او په وروستي پړاو کې د حق ذات سره د یو ځای کېدو له لارې بشپړېږي.

په څرګند ډول ویلای شو چې عرفان د نړۍ په ټولو لویو ادیانو کې په بېلابېلو کچو موجود و. کوم څه چې عارفانو د عرفان په باب لیکلي دي، له موجودو فرهنگي اختلافاتو سره سره یو بل سره ورتوالی هم څرګندوي. کله چې یو عارف هڅه کوي خپل عرفان د دین له لارې په یوې ځانګړې فلسفې سره څرګند کړي. د عرفان فرهنگي زمينه په ګوته کېږي. البته عرفان په خپل سر نه رامنځته کېږي. معمولاً عرفان باید یو پر بل پسې د خپلې تذکې پر اوونه ووهي چې په دې بریالی شي، خدای (ج) ته ورسېږي.

د تذکبې دا پړاوونه د ژوند اندود هم رانغاړي او هم فکري اړخ پورې اړه پیدا کوي. عارف ددې پړاوونو تر تېرولو وروسته یو ناخاپه خپل هدف ترلاسه کوي او فریاد کوي چې ((زه خدای یم)) یا ((زه ته یم)).

د خدای پېژندنې لپاره تر ځان پېژندنې پرته بله لار نه شته (بایزید بسطامي) وایي عرفان په اصل کې له خدای سره د یووالي او پیوستون په مانا دی. په دې پړاو ادیانو کې دې موضوع ته نغوته شوې ده، چې د خالق او د هغه د مخلوق ترمنځ یو پیوند شته، خو عارف ته دا پیوند څرگند نه دی. د عارف نقش د لوړو صعودي پړاوونو تر بشپړاوي وروسته له خدای سره وصلېږي. کوم څه چې په عرفان کې مطرح دي، په ټوله کې په دې بڼه د بیان وړ دي، هغه څه چې د (زه) په نامه یادېږي زما (اصلي زه) نه دی. موږ په دې یوه ډېره لنډه شېبه کې کولای شو له بل لوی (زه) سره یوځای شو. ځینې عارفان بیا دغه لوی (زه) خدای گڼي او ځینې نور بیا (یوازینی نور)، (د هستۍ مبداء) یا (مطلق وجود) خدای گڼي. لکه د اوبو د څاڅکي په شان کله چې په دریاب کې ولوېږي، له هغه سره یوځای شي او په هغه کې ورک شي.

یو هندي عارف په دې باب داسې ویلي دي: ((کله چې زه ومه نو خدای نه و، اوس چې خدای شته نو زه نه یم.))

هغه عرفان چې په یهودي، مسیحي او اسلامي ادیانو کې رېښه لري، په هغه کې عارف ادعا کوي چې خدای یې لیدلی دی. سره له دې چې خدای په هر ځای او د انسان په روح کې موجود دی، خو تردې نړۍ په پورته موجوداتو کې هم حاضر دی.

د ختیزي اسيا يانې د (بودايي ائين، هندي ائين او چيني مذاهبو) په عرفان کې بيا عارف ادعا کوي چې له خدای سره یوځای شوی دی. همدا حالت دی

چې عارف ادعا کوي چې ((زه خدای یم)). ځکه چې ددې مذهبونو له مخې خدای د انسان په وجود کې دی، نه له هغه څخه بهر.

تر (افلاتون) څو پېړۍ وړاندې په تېره بیا په هندوستان کې عرفان موجود و. (سوامی ویو کاناندا) چې په لويديځ کې د هندو ائين مبلغ و، داسې وييلې دي: ((لکه څنگه چې په ځينو مذهبونو کې هغه څوک مشرک گڼل کېږي چې د انسان له وجوده بهر پر خدای عقیده نه لري. موږ هم هغه څوک مشرک گڼو چې پر خپل ځان ايمان نه لري، موږ ته هم پر هغه روح چې زموږ په داخل کې دی، عقیده نه لرل شرک گڼل کېږي.))

هغه لاره، طریقه او پېژندنه چې د زړه د پاکوالي، تذکېې او علم ته د تسلیمۍ له لارې حاصلېږي، هغه ته معرفت وايي. تر ټولو مناسبه کلمه چې د تصوف ځانگړنه بيانوي، هغه عرفان دی چې له معرفت (پېژندنې) څخه مشتق شوی ده. معرفت د پېژندنې د يوې پورې د حاصلولو مانا ورکوي، په دې مانا چې تر څېړنې او پلټنې لاندې موضوع يانې د انسان پېژندنې يوه خوا هم پټه او ناپېژانده پاتې نه شي او په پای کې د خپل ځان د پېژندنې تر څنگ خپل پنځوونکي وپېژني، د مکان علم ترلاسه او د ژوند پر اسرارو پوه شي. د عرفاني بنوونځي بنوونکي ته (عارف) ويل کېږي. عارف د خپل وجود رښتینولي د خپل پنځوونکي په ذات کې د وړو وړو بېدو او د ژوندانه د حقیقت په ثبات کې پلټي. په واقعیت کې عرفان د بنوونې او رزونې یو نظام او یو سیستم دی چې د خپل ځان پېژندنه د خپل سفر د مسیر په توگه ټاکي. دا داسې یو سفر دی چې انسان د خپل شتوالي ثابت واقعیت او په پای کې د خپل معبود واقعیت پلټنې ته بیایي.

عرفان خپل سالک (د عرفان زده کوونکي) ته څلور سفره ټاکي:

۱- له پنځول شوي څخه پنځوونکي ته سفر (له خلق شوي څخه خالق ته سفر)

۲- په خپله پنځوونکي (خالق) کې سفر.

۳- له خالق څخه مخلوق ته سفر، خو له خپل خالق سره. په داسې حال کې

چې له خدای سره دی، دی د مخلوق پر لوري بېرته راگرځي.

۴- له حق سره د خلکو په منځ کې سفر او کتنه.

د عرفان لپاره شاید تر ټولو غوره تعریف دا وي چې ووايو: ((عرفان د ځان

پېژندنې یو بڼوونځی دی)) یا (د فرد د ذاتي حقيقت پلټنه). عرفان خپلو

زده کوونکو او سالکانو ته دا ورښيي چې په څه ډول د انسان ناپېژندل

شوي استعدادونه او وړتیاوې وپلټي او دا کار د دې سبب گرځي چې انسان

له فرضي تعلقاتو او بندیزونو څخه ازاد او په خپل ځان کې د روحي او نرم

سفر او کتنې د ترسره کولو جوگه شي.

منځنی پېړۍ او فلسفه

منځنی پېړۍ د هغې دورې نوم دی چې د تاریخ او د فلسفې د تاریخ د ډلبندی لپاره ترې گټه پورته کېږي. منځنی پېړۍ معمولاً په پنځمه میلادي پېړۍ کې د (روم) د امپراتورۍ له وروستیو بیا د (قسطنطینې) تر ړنګېدو او پر (۱۴۵۳م) کال د ختیځ روم یا (بیزانس) امپراتورۍ تر وروستیو پورې مهال ته ویل کېږي.

د منځنیو پېړیو په بهیر کې په فیوډالي ټولنه کې، اروپا د فلسفې، (نومینالیزم) او (ریالیزم) د فکري لیدلورو ترمنځ د جگړې ډگرو چې په واقعیت کې د (ماتریالیزم) او (ایدیالیزم) بېلابېلې بڼې گڼل کېږي. په هغه دوره کې د منځنیو پېړیو (سکولاستیک) فلسفه راوټوکېده او ددې ترڅنګ د کلیسا په زور واکمنو مذهبي عقایدو او (انګیزسیونو) یا (د عقایدو د څار جوړښت) د فلسفي افکارو د ټوکېدو او پراخېدو مخه ډب کړې وه. په هغه زمانه کې د فلسفې اساسي بحث یوازې پر ټولیزو او عامو مفاهیمو راڅرخېده. ځینو به ویل، دا مفاهیم او ویناوې په عقلي نړۍ کې ((واقعیت لري)) یانې پرته له دې چې ملموسه او محسوسه نړۍ په پام کې ونیسو، دا واقعیت په خپل سر موجود دی. له همدې کبله (ریالست) یانې واقعیت پلوي گڼل کېدل. ځینې نور بیا په دې نظر وو چې دا مفاهیم د محسوساتو په نړۍ کې واقعیت لري او یوازې له نومونو پرته نور څه نه دي، ځکه یې نو هغو ته د (نومینالیست) یا (نوم پلوی) نوم غوره کړ. ریالیستان د ایدئالیزم استازي وو ځکه چې ټولنیزو او عامو مفاهیمو یانې هغو شیانو ته چې د بشري ذهن محصول دي او په بهرنۍ نړۍ کې موجود نه دي د واقعیت او اصل په توګه قایل وو. د ساري په توګه (ونه)

چې په مشخص او څرگند ډول وجود لري ایا هغه ونه ده. (ونه په ټولیز ډول) په عینې نړۍ کې موجوده نه ده. د (ونې) ټولیز او عام مفهوم د یوه تجرید شوي مفهوم په توګه د بشر د فکر زېږنده ده. که څوک هغه واقعي وګڼي، نو د (ایډیالیزم) مفکوره یې خپله کړې ده. د نومپالو دویمه ډله د منځنیو پېړیو پر هغه مهال په واقعیت کې (د ماتریالیزم) استازي وو، ځکه چې دوی شیانو، ((ځانګړو او جزیی مفاهیمو)) ته د واقعیت په سترګه کتل او ویل به یې چې ټولیز مفاهیم له اورېدو څخه ترلاسه کېږي او خپلواک وجود نه لري.

منځنۍ پېړۍ په حقیقت کې هغه زمانه ده چې د هغو په بهیر کې د لویدیځ هويت په هغه مانا چې نن یې مورې پېژنو، بڼه غوره کړه. دا د لویدیځ د تفکر هغه وختونه دي چې په هغو کې مفکرو اشخاصو د دین، طبیعت، تر طبیعت پورته، انسان او ټولني په باب خپل خپل افکار څرګند کړل. مورخانو دا تاریخي دوره د یوناني-رومي دورې، چې پخوانۍ دوره ګڼل شوې او د نوې دورې ترمنځ یوه دوره ګڼلې ده. ځکه خو نورې دورې ته منځنۍ پېړۍ ویل کېږي. پیل یې پنځه میلادي پېړۍ ګڼي چې د (جرمنیانو) په لاس د لویدیځ روم امپراتوري ړنګه شوه او پای یې بیا د رنسانس راتوکېدل او په شپاړسمه پېړۍ کې د نوې دورې پیل ګڼي.

تر میلاد (۱۰۰) کاله وړاندې په لویدیځ تفکر کې د یونانیانو اصلي نقش له هر پلوه پایته رسېدلی و. فلسفي او هنر تر علم (دوه سوه) کاله وړاندې له اتن سره یوځای نزل کړی و، خو علم لاهم په سکندریه کې ځانګړي پرمختګونه کړي وو. ان تردې ځایه چې ټولو فکري بهیرونو له هره پلوه ډېرې زیاتې پرمختیاوې کړې وې او نور نو نویو فکرونو ته کوم ځای پاتې

نه و او هر علم ته به دې چې کتل د اوسنيو فکري لارو له پراختيا پرته د بشر له لاسه نور څه نه شول کېدلای. ستورپوهانو له کتنې پرته بل کار نه شو ترسره کولای. لمرپوهانو يا رنپوهانو سره لاهم يوازې د خپلې زمانې هماغه وسايل وو چې (کيمياوي) يې بلل، په سرو زرو د ځينو فلزاتو بدلول او يا هم د ځينو درملو جوړول وو. له بلې خوا اتومي بنوونځي، کيميا او فزيک ته نه پاملرنې دوی له پرمختگ څخه شاته پاتې کړي وو.

په داسې حال کې چې د يوناني علم د زوال اصلي عوامل داخلي عوامل وو. خو درې باندني لاملونه هم ډېر موثروو. دا لاملونه په دې ډول وو:

۱- د روم امپراتوري

۲- د منځنيو پېړيو مسيحييت

۳- د کليسا يې واکمنو د حکومت ائين

که څه هم دې لاملونو د ناروغۍ په زېږونې کې کوم نقش نه درلود، خو هغه يې ډېره سخته او درملنه يې ورته ناشونې کړه.

د روم امپراتوري

روميانو سياسي ازادي له منځه يوړه او د مديترانې په حوزه کې يې قومي پراختيا غوښتنه پايتنه ورسوله. پرته له دې چې پريوناني تمدن باندې يو محاسبه شوی يرغل ترسره کړي، په نامستقيم ډول يې پر هغه باندې نه رغېدونکي گوزارونه وکړل، د مديترانې د سمندرگي په حوزه کې يې اوسېدونکي قومونه له پښې و تړل او هېڅ يو هم هغه پاملرنه چې يونانيانو د منځني ختيځ علم ته لرله، دوی هغه د (سکندريې) پوهې ته څرگنده نه کړه. روميانو يوازې پر حکومتي چارو او د نورو هېوادنو پرايل کولو بوخت وو، علم او پوهې ته يې ډېره کمه پاملرنه هم نه کوله.

مسيحي تفکر هم د روميانو د چلند په کچه پر علم ناوړه اغېزه وکړه په مسيحي تفکر کې د بشر د ژوند موخه يوازې پر اخرت باندې پر پانگونې راټولېده. د رحمت ژمنه چې تر ټولو ستره اشاره گڼل کېدله، يوازې هغه کسان يې وړ او مستحق گڼل کېدل چې له کوم دليل او منطق پرته يې ايمان راوړ. پر معرفت بريد، پر مذهبي استازو او څارونکو بريد گڼل کېده، همدا مهال په يوه کتابگوټي کې پر مذهبي استازو نامستقيم خو يو ډېر ځيرکانه

بريد وشو. ((حکمه نو هېڅوک بايد پر انسان ونه وياړي)) دې ډول څرگندونو انسانپالنه چې د علم او هنر د پرمختگ بنسټه دی، مردوده کړه. د يوناني علم پراختيا د دوو بشپړو مخالفو لوريو ترمنځ کشمکش کې راجوتېږي. لومړی په (اتن) کې دوديزه طريقه وه چې د فلسفي طريقې په نامه يادېدله او د رياضي له برياليتوب څخه يې الهام اخيسته، د هغو ټوليزو اصولو له مخې چې پر اخلاقي بنسټونو ولاړ وو، د معرفت نتيجه يې را ايستله. دويمه طريقه چې يو څه ځواکمنه وه او په (سکندريه) کې يې اعتبار هم درلود، هغه (استقرايي) طريقه وه چې هغې کې بيا ټوليز اصول له کتنې يا مشاهدې څخه ترلاسه کېدل او وروسته بيا د قضيو د سريزو په توگه کارېدل. ددغو دوو طريقو ترمنځ له اختلافاتو سره سره ددې طريقو پلويانو د عقايدو په اصولو کې گډ نظر درلود او د انسان د تشخيص ځواک او عقل يې نه ردول، خو مسيحي وحيې بنسټونه يې د عقل له مخې ترسره کوله.

د کلیسا د اربابانو حکومت

د مسیحیانو داخلي یووالی یا هغه ډول چلند چې دوی د نورو مذهبونو پر وړاندې کاراوه او له اسانۍ او نرمښت سره مل نه و، په همدې ډول پراختیا وموندله او لاپسې ټینګ شو. مخکې تر دې چې مسیحیان خپله مذهبي ښوونه پیل کړي. د روم په امپراتورۍ کې په شرک ککړ مذهبونه له خپلو مذهبي خپلواکیو برخمن وو. هغوی یو د بل ترڅنګ په ازادانه ډول ژوند کاوه، پر له دې چې د یو بل په چارو کې لاسوهنه وکړي او یا یو پر بل بدګومانه شي، خو مسیحي ائین نور مذاهب باطل ګڼل او په دې نظر و چې د هغو مذهبونو موومان باید مسیحي ائین ومني. سره له دې چې د روم د امپراتورۍ په داخل کې ټول مذهبونه له خپلو ازادیو برخمن وو، خو دا کار بیا له امپراتوره سره د ژمنتیا یا وفادارۍ په اعلان پورې تړلی و. څرنګه چې مسیحیانو له دې کار څخه سرغړونه کوله، نو ځکه یې د امپراتور غوسه راو پاروله او حکومت ډول ډول هڅې کولې چې هغوی سره وځپي، خو حکومت ډېر ژر پر دې پوه شو چې ان د پوځ په داخل کې هم، چې امپراتوري پرې ډډه لگوله، نه شي کولای، د مسیحیت د پراختیا مخه ونیسي.

له همدې کبله (لوی قسطنطین) د قدرت پر سر خپلو مدعیانو ته، (مسیحیان) د یوه درز په توګه ښکاره کړل، ځکه چې هغه فکر کاوه مسیحیان کولای شي حالات دده پر ګټه راو څرخوي. ده خپله پلازمېنه د (قسطنطینې) په نامه یاده کړه او مسیحیت یې د روم د امپراتورۍ د رسمي دین په توګه اعلان کړ.

دې پېښو یو نوی واک چې همغه د کلیسا د اربابانو حکومت و، د خلکو پر ژوند واکمن کړ. واکمنو کلیساوو، خپل (کشیشان) له داسې مدني واک و ځواک څخه برخمن کړل او د قدرت، شهرت او ثروت داسې امکانات یې

ورته برابر کړل چې د تېرو خپلواکو کلیساوو په تاریخ کې یې ډېره کمه بېلگه لیدل شوې ده.

د پوځي او اداري پوستونو خلاف لوړو کلیسایي منصبونو ته په ټولیز ډول د ټولني د ټیټې طبقې د خلکو رسېدل شوني نه وو. د پیسه دوستو او بد اخلاقو کشیشانو ترمنځ د واک پر سرناولې جگړه ونښته، ان تر هغه ځایه چې هغوی د خپلو سیالانو د ځینې لپاره د کلیسا عواید د خپلو ډلو ټپلو او لنډغرو د گومارنې لپاره لگول. د کلیسا د اربابانو د حکومت سیاسي ځواکونو د علمي او دنیایي فلسفې په نړولو کې ډېراغېز درلود. کشیشان که څه هم د کلیسایي منصبونو د نیولو لپاره په خپل منځ کې سره جنگېدل، خو په یو شي کې ټول سره یوه خوله وو او هغه له خپلواک فکر څخه بېزاري وه. هغوی د خلکو افکارو ته کتل او د هغوی څار یې کاوه. له همدې امله د کلیسا مشران پر دې بریالي شول چې امپراتوران اړ کړي د آخرت د نېکمرغۍ د ترلاسه کولو لپاره یوناني علم (د شیطاني بنسټونو څخه د مرستیال) په توگه معرفي کړي. (قسطنطین) له همدې کبله اړ شو د نامتو فیلسوف (سوپاتور) د وژنې فرمان صادر کړي. د عوامو په نظر پر (سوپاتور) باندې لگېدلی تور د ملنډو وړو، خو عوامو کوم زور وځواک نه درلود. د دولت واک د کلیسا په منگولو کې داسې بند و چې امپراتوران د مدني امنیت د ترلاسه کولو لپاره هم ناچاره وو، د کلیسا فرمانونه ومني او تعقیب یې کړي. همغه مهال د سکندریې د کتابتون ډېر میراثونه د هغه وخت د لوی مفتي (تنوفلوس) په لارښوونه له منځه لاړل.

دا کړنه او د (هیپاتیا) وژنه چې د (سوپاتور) د سنتونو وروستی پاتې شونی گڼل کېده، د سکندریې د علم پر بې روحه وجود وروستی ځپونکي گوزارونه وو.

د منځنیو پېړیو فلسفیان

سنت اگوستین

(اگوستین) د منځنیو پېړیو لومړنی فیلسوف دی. د افریقا په شمال (تنی الجزایر) کې یې نړۍ ته سترگې وغړولې. په شپاړس کلنۍ کې (کارتاژ) ته

د زده کړو لپاره لاړ او هغه موده یې په (روم) او (میلان) کې هم ژوند وکړ او د عمر په وروستیو کلونو کې د (سقف) مذهبي پوړیو ته ورسېد. هغه ټول عمر مسیحي نه و، د هغه وخت د نړۍ موجود فلسفي او مذهبي

بهيرونه یې تجربه کول. (اگوستین) په پیل کې د (مانویت) د ائین پلوی و. دې ائین نیمه فلسفي او نیمه مذهبي بنسټونه درلودلې. (مانویانو) نړۍ پر رڼا او تورتم، ښه او بد، روح او مادې باندې وېشله. د هغوی په فکر انسان کولای شي، د خپل روح په ځواک سره له مادي نړۍ څخه پورته لاړ شي او د خپل روح د ژغورنې لپاره زمينه برابره کړي. خو په (مانویت) ائین کې د تور او سپین، خیر او شر ترمنځ غوڅ بېلتون او جزم پالنه پر دې بریالي نه شول چې د هغه ذهن د ارامتیا سبب شي. په پایله کې هغه د ورکړل شویو شیانو د سرچینې په لټه کې شو چې پر دې پوه شي شر څنگه رامنځته کېږي. (ارگوستین) په دې نظر و چې خدای نړۍ له هېڅ نه پیدا کړې ده. د هغه دې اعتقاد له (انجیل) څخه الهام اخیسته. هغه به ویل چې د دیني مسایلو د

عقلي شنني لپاره يو برید او پوله شته، په هر حال په مسیحي دین کې هم الهي رمز او راز موجود دی چې یوازې د ایمان له لارې د درک وړ دی. هغه د انسان په چلند کې خپلو اګي مردوده نه ګڼله د ((الهي مدینې)) په نامه په خپل کتاب کې لیکي: ((هغه څه چې په تاریخ کې تېرېږي د الهي مدینې یا د خدای د واکمنۍ او ددې نړۍ د حاکمیت ترمنځ جګړه ده. دوی یو بل سره د واک د نیولو لپاره پر جګړه اخته دي.)) هغه په دې ډول د لومړي ځل لپاره تاریخ خپلې فلسفې ته داخل کړ او هڅه یې وکړه د (افلاتون) د فلسفې ښودنه په داسې ډول مطرح کړي چې د مسیحیت له لیدلورو سره تضاد ونه لري.

د فکر، نظریا عقیدې تر بدلون وړاندې د (اګوستین) فکري زمينه (نوي افلاتوني فلسفه) ده. دغه راز همدا فلسفه وه چې دی یې دې بدلون ته تیار کړ. هغه ان د خپلې گروهې تر بدلون وروسته د یوه افلاتوني په توګه پاتې شو او د اساسي مسایلو د حل لپاره یې له افلاتوني مفاهیمو څخه ګټه پورته کوله، خو دا ډول تبعیت یوازې د یوه ساده او نا ازمویل شوي منبست زېږنده نه دی. د مسیحي تفکر د اړتیاوو په حدودو کې د افلاتوني ښوونځي تفسیر او شننې هم رانغاړي.

له مسیحیت سره د لرغوني تفکر په غاړه غړۍ کولو کې (اګوستین) تر (توماس اکویناس) وړاندې ځي، یوازې له هغه اړخه چې (توماس اکویناس) د دین لپاره د ارسطو تفکر د عقلاني بنسټ په توګه مطرح کړ، په داسې حال کې چې (اګوستین) همدا کار په افلاتوني اصولو ترسره کړ. د افلاتوني تفکر اساسي ټکی تر حس پورته نړۍ کې د نفس ګډون و.

(اگوستین) چې د خپلې فلسفې د جوړښت په بهیر کې یې د اکاډمی د غړو له شکپالنې سره ټکر کړی و، پر دې پوهېده چې د پېژندنې په مسله کې دوه ستونزې شته، یوه د پېژندنې د موضوع د وجود په باب چې دا حقیقت د اکاډمی د غړو له خوا ردېده او بله په خپله د پېژندنې د ټوکېدو د ځای په باب.

د لومړۍ پوښتنې په برخه کې (اگوستین) د شکپالنې پر فلسفې بریالی شو او د پېژندنې د وجود (امکان) مسله یې په مشهور استدلال تصدیق کړه چې ((زه شک کوم، نو ځکه یم.)) د دویمې مسلې یانې د پېژندنې د راټوکېدو د ځای په باب (اگوستین) د یو افلاتوني په توګه حسی ادراک ناخیزه ګڼي، ځکه چې هغه د عقلي معرفت بنسټ نه رامنځته کوي.

له همدې کبله دی په دې مهمه مسله کې اساساً له (ارسطو) او (اکویناس) سره اختلاف لري، ځکه نو باید وویل شي چې دا عقلي ادراک له کوم ځایه راپیدا کېږي؟ د اشراق له لارې لکه څنګه چې سترګې د محسوسو شیانو د لیدلو لپاره د لمر رڼا ته اړتیا لري، عقلي ځواک هم الهي رڼا ته اړتیا لري چې معقول موجودات وپېژني.

توماس اکویناس

د منځنیو پېړیو دویم او لوی فیلسوف (توماس اکویناس) دی. هغه په الهیاتو کې تخصص درلود. که څه هم دا مهال لا الهیات او نور ډېر علوم له

فلسفې څخه جلا شوي نه وو او د الهیاتو او فلسفې ترمنځ ځانگړې کرښه او برید نه وو رامنځته شوی. (اکویناس) د (ارسطو) افکار مسیحیت ته داخل کړل، لکه څنګه چې (اګوستین) دا کار د افلاتون په لیدلوري ترسره کړی و. ددې دواړو شخصیتونو موخه دا وه

چې د یونان د سترو فلسفیانو نظرونه په داسې ډول تعبیر او تفسیر کړي چې د مسیحیت له لارښوونو سره تضاد پیدا نه کړي. (اکویناس) به ویل: ((د فلسفې او د مسیحیت د لارښوونو ترمنځ ډېر زیات اختلاف نه شته او په ډېرو برخو کې فلسفه او دین دواړه یوه خبره کوي.))

ځکه نو موږ په خپل عقل او شعور همغو واقعیتونو ته رسېږو چې په (انجیل) کې راغلي دي. که چېرې ارسطو یو ټکي ته نغوته کړي وي او موږ د خپل عقل په واسطه هغه سم وپوښو، هغه ټکی نه شي کولای د مسیحیت له ښوونو سره په تضاد کې واقع شي. (توماس) به ویل: څرنگه چې موږ د

عقل په واسطه کولای شو پر دې پوه شو چې هر شی یوې ریښې یا منشا ته اړتیا لري، ځکه نو د ارسطو د فلسفې له لارې کولای شو د خدای شتوالی ثابت کړو. د (توماس اکویناس) له مرگه لا څو کاله نه وو تېر شوي چې په مسیحي فرهنگ کې د زر رامنځته شو. فلسفې او علوم ورو ورو ځان د کلیسا له واکمنۍ څخه راوویست او دا موضوع ددې سبب شوه چې دین ته هم له عقلاني لیدلوري وکتل شي. د دین او علم ترمنځ د دېوال ړنگېدل ددې سبب شول چې د دین په باب هم تازه صمیمیت راوټوکېږي او ان تردې چې په پای کې د پنځه لسمې او شپاړسمې میلادي پېړیو په بهیر کې مورډ رنسانس او سمونپالو دوو مهمو بدلونونو شاهدان یو.

تر مسیحي میلاد وړاندې په څلورمه پېړۍ کې (مقدوني سکندر) ظاهراً د یوناني فرهنگ د پراختیا په خیال د هغه مهال متمدنو سیمو ته لښکر کشي وکړه، د سکندر جنجالونه د نورو فاتحینو خلاف یوازې سیاسي پایله نه لرله، بلکې د لویدیځې نیمې وچې په فرهنگ کې د یوناني ډوله عصر په نامه د یو تازه عصر د ټوکېدو سبب هم شول. د قومي او ملي پولو د ړنگېدو او د واحد یوناني حکومت د جوړېدو له امله په نیول شویو سیمو کې یوناني عقلانیت د ځان څرگندولو لپاره بڼه فرصت پیدا کړ. له بلې خوا ختیزو ادیانو ددې عقلانیت په اړه او د هغې هېوادنۍ نړۍ په باب چې دې امپراتورۍ د واحدې یوناني ژبې په واسطه رامنځته کړې وه، هغه مهال بڼه پراختیا وموندله، یوناني او تر هغه وروسته یې رومي دینپالنې ته شرقي رنګ ورکړ. په دې ډول نو ځینو یوناني فلسفي بهیرونو دیني بڼه غوره کړه.

او یوناني او رومي ادیانو هم د ختیزو ادیانو روحانیت او له اسرارو ډک عرفاني تمایلات راخپل کړل.

د څوارلسمې میلادي پېړۍ په وروستیو کې، روم خپل سیاسي واک عملاً له لاسه ورکړی و، خو ډېر وخت لانه و تېر شوی چې ددې ښار مذهبي مفتي د (رومي کاتولیک کلیسا) مشري خپله کړه، هغه ته یې د پاپ (پلار) لقب ورکړ. په پای کې هغه د ځمکې پرمخ د عیسی استازی وگڼل شو. له همدې امله د منځنیو پېړیو په ټوله دوره کې، (روم) د کلیسا مرکز او د مسیحیت پلازمېنه گڼل کېده. تر دې وخته بیا راوړوسته نو ډېرو کمو خلکو جرئت کاوه چې د روم د نظر خلاف حرکت وکړي. ورو ورو سیمه ییزو ځواکونو خپل سیاسي او پوځي اغېز زیات کړ، پاچایان او والیان پر دې بریالي شول چې ملي حکومتونه رامنځته کړي. د هغوی واک دې برید ته ورسېد چې په یوازې ځان یې کولای شول د کلیسا پر وړاندې سرپورته کړي چې له دې جملې څخه یو یې هم (اسوري) نومېده او د (ناروې) پاچا و.

په منځنیو بحثونو کې مو یادونه کړې وه چې منځنۍ پېړۍ داسې یوه زمانه ده چې په هغې کې لویديځ تفکر خپله بڼه جوړه کړه. د منځنیو پېړیو فکر په اساسي ډول دیني فکر دی.

د دین د پراختیا څرنگوالی او د هغه ملاتړ په هغو پېړیو کې د لویديځو مفکرانو گرمې بوختیا وې. په منځنیو پېړیو کې دین د مسیحیت (پولوسي) انګېرنه او تفسیر وو. (پولوس) یو یوناني ډوله یهود و. په لومړیو میلادي پېړیو کې د هغه د خبرو له مخې د یوناني ډوله فکر او

ادیانو په چوکاټ کې د عیسی (ع) اعمال په نوي بڼه تفسیر شول. د مسیحیت دې ډول تفسیر، د لویديځ دیني نړۍ پیژندنه رامنځته کړه او دین پر دې لویه وچه واکمن شو.

د روم امپراتوري ورو ورو پر دريو فرهنگي حوزو و وپشل شوه: په لویديزه اروپا کې مسیحي او لاتیني ژبي کلتور رامنځته شو چې د روم ښاريي پلازمېنه وه. ختیزه اروپا له مسیحي او یوناني ژبي کلتور څخه برخمنه وه، ددې فرهنگي حوزې پلازمېنه (قسطنطینه) وه، د قسطنطینې بل نوم (بیزانس) و چې یوه یوناني کلمه ده. له همدې کبله گورو چې پر دې مهال د دوو منځنیو پېړیو یوه (د بیزانسي منځنۍ پېړۍ) او بله (د رومي کاتولیک منځنۍ پېړۍ) یادونه کېږي چې په دې توگه دا دواړه فرهنگي حوزې یوه له بلې جلا شي. خو د افریقا شمال او نږدې ختیځ هم په روم امپراتورۍ پورې تړلي وو، دا ځمکې په منځنیو پېړیو کې پر اسلامي او عربي ژبو فرهنگي حوزو بدلې شوې دي. تر منځني ختیځ وروسته، د نږدې ختیځ ځینې برخې او د افریقا شمال د اسلام تر واکمنۍ لاندې راغلل. څه موده وروسته (اسپانیا) هم د مسلمانانو تر واک لاندې راغله. (مکه، مدینه، اورشیلیم او بغداد) د مسلمانانو سپېڅلي ښارونه گڼل کېدل. د فرهنگي تاریخ له نظره باید پوه شو چې د (هلني) کلتور د سترو مرکزونو له جملې څخه یو مهم مرکز یانې (سکندریه) هم د مسلمانانو تر واک لاندې راغی. په دې ډول نو مسلمانانو د یوناني علم یوه درنه برخه د میراث په توگه راخپله کړه، عربو د منځنیو پېړیو د ټولې دورې پر مهال د علومو په

بېلابېلو برخو کې له هغې جملې څخه په رياضياتو، کيميا، نجوم او طب کې لومړۍ او وروستۍ خبره کوله. زمونږ د عددونو ليکل هم له عربو څخه را اخیستل شوي دي. له همدې کبله دي چې يو ډول عدد ليکنه (د عربي ويسي عدد) په نامه يادوي. په دې ډول نو عربي کلتور په ځينو برخو کې د مسيحيت تر کلتوره وړاندې لار.

د منځنيو پېړيو فلسفيانو مسيحيت يوروشانه واقعيت گانه، کومه پوښتنه چې له هغوی سره مطرح کېدله، هغه دا وه چې ايا يوازې بايد پر مسيحيت ايمان ولرو او يا هم کولای شو د عقل له لارې هم د هغه پر درک بريالي شو؟ د يونان د فلسفې او د (انجيل) د لارښوونو ترمنځ اړيکي څه دي؟ ايا د انجيل او عقل ترمنځ تضاد شته؟ يا کولای شو د عقل او ايمان ترمنځ يووالی رامنځته کړو؟ د منځنيو پېړيو د فلسفې پاملرنه تقريباً په بشپړ ډول د همدې پوښتنې پر څېړنې راټوله وه. (اگوستين) دا په ډاگه کړه چې د ديني مسايلو د شننې لپاره يو برید او پوله شته. په هر حال په مسيحيت کې هم الهي رمزونو او رازونو موجود دي چې يوازې د ايمان له لارې د پوهېدو وړ دي، خو که چېرې پر مسيحيت ايمان ولرو، نو خدای به مو روح له ظلمه وژغوري او دا نو هغه مهال دی چې موږ به د خدای پر وړاندې خارق العاده درک ته رسېدلي يو. (اگوستين) په دې نظر و چې فلسفه نه شي کولای ناپېژاندو لايتههاهي شيانو ته ورسېږي. پر مسيحيت باندې تر گروهبېدو وروسته د هغه روح آرام شو. هغه په دې باب داسې ليکلي دي: ((زما زړه تر هغه نارام دی تر څو چې په تا کې ارامتيا

پیدا کړي)) او گوستین عقیده لرله چې خدای نړۍ له هېڅ څخه پیدا کړې ده. دا اعتقاد له انجیل څخه سرچینه اخلي خو یونانیانو زیاتره پر دې عقیده لرله چې نړۍ تل موجوده وه. او گوستین معتقد و چې د نړۍ تر پېښونې وړاندې د خدای په ذهن کې د هغې (مثل) موجود و. هغه (مثل) ته الهی بڼه ورکړه او په دې ډول یې له تلپاتې (مثل) څخه د افلاتوني تصور لپاره یوځای پیدا کړ.

دی په دې نظر و چې د خدای او د ژوند د نړۍ ترمنځ ناپایه اړیکې شته. هغه د مسیحیت د اعتقادي اصولو او د (فلوتین) د لارښوونو پر بنسټ په دې نظر و چې ټول شیان بېرته خدای ته ګرځي. خو (اګوستین) دې ټکي ته هم نغوته کړې چې انسان یو مانیز موجود دی، مادي جسم لري چې په مادي جوړښت پورې اړه لري او فنا کېدونکی دی، خو انسان یو روح لري چې کولای شي خدای ته ځان ورسوي. د (اګوستین) په باور د انسان جسم تر مړینې وروسته د هغو ګناه ګانو له امله چې ده ترسره کړي دي، له منځه ځي، خو د خدای (ج) په غوښتنه ځینې انسانان له بشپړې نابودۍ څخه ژغورل کېږي.

(اګوستین) د لومړي ځل لپاره تاریخ خپلې فلسفې ته داخل کړ. د (خیر) او (شر) ترمنځ پر جګړې باندې اعتقاد کوم نوی شی نه و، کوم څه چې نوي یا تازه ښکارېدل، پر دې ټکي د هغه اعتقاد و چې دا جګړه به د زمانې په بهیر کې سرته ورسېږي. د (اګوستین) په دې نظر کې ډېر کم کولای شو افلاتوني اغېزې وګورو هغه په دې برخه کې معتقد و چې خدای ټول تاریخ ته اړتیا

لري چې د خپلې ((الهي مدينې)) بنسټ کېږدي. ځکه خو نو تاريخ له دې پلوه لازم و چې انسانان د هغه په اوږدو کې پرمختگ وکړي او شر او بدې له منځه يوسي.

که چېرې (اگوستين) د افلاتون ليدلوری مسيحيت ته ورداخل کړ، په مقابل کې بيا د منځنيو پېړيو ډېر لوی او مهم فيلسوف (توماس اکويناس) د ارسطو ليدلوری مسيحيت ته ورننويست. ده هڅه وکړه د مسيحيت او فلسفې ترمنځ يووالی رامنځته کړي، دی پر دې بريالی شو چې د علم او ايمان ترمنځ پيوند ټينگ کړي. ده له (انجيل) سره د (ارسطو) فلسفه همغږې کړه.

(توماس) معتقد و چې ((د الهي-طبيعي واقعاتو)) يوه مجموعه هم موجوده ده چې د مسيحيت د لارښوونو د ذاتي يا (طبيعي) عقل دواړو په مرسته په يوه بڼه د درک وړ ده، د دې واقعاتو له جملې څخه يوه داده. لکه خدای وجود لري. د خدای د وجود اثبات هم د ايمان او هم د ديني لارښوونو له لارې ډېر ډاډ وړ دی. ځکه چې که يوازې له عقل څخه کار واخلو، کېدی شي تېروتنه وکړو. دې سره سره (توماس) په دې نظر و چې د مسيحيت د لارښوونو او د ارسطو په شان د يوه فيلسوف د ليدلورو ترمنځ تضاد نه شته.

لنډه دا چې د يوناني فلسفې دريو څانگو: په لويديځ کې نوې افلاتوني فلسفې، په ختيځ کې افلاتوني فلسفې، په سويل او د عربو په منځ کې ارسطويي فلسفې خپل ژوند ته دوام ورکړ. دا درې څانگې د منځنيو پېړيو

په وروستيو کې د (ايتاليا) په شمال کې يوه له بلې سره يوځای شوې او يو ستر درياب يې رامنځته کړ. عربو په (اسپانيا) کې خپل کلتور پراخ کړ او يوناني کلتور هم په (يونان) او (بيزانس) کې واکمن و. پر همدې مهال (رنسانس) پيل شو او د لرغوني کلتور (د نوې ټوکېدنې) عصر د اروپا څېره بدله کړه. په دې ډول کولای شو ووايو د لرغونې دورې کلتور د منځنيو پېړيو په ټولې اوږدې دورې کې خپل ژوند ته دوام ورکړی دی.

موږ په منځنيو بحثونو کې وويل چې يوناني فلسفې په دريو څانگو: په لويديځ کې نوې افلاتوني فلسفې، په ختيځ کې افلاتوني فلسفې په سويل او د عربو په منځ کې ارسطويي فلسفې خپل ژوند ته ادامه ورکړه. دا درې واړه څانگې د منځنيو پېړيو په وروستيو کې د ايتاليا په شمال کې سره يوځای شوې او يو ستر درياب يې رامنځته کړ، عربو په (اسپانيا) کې خپل کلتور پراخ کړ او يوناني کلتور هم په يونان او (بيزانس) کې واکمن و. پر همدې وخت (رنسانس) پيل شو او د لرغوني کلتور د نوې ټوکېدنې عصر د اروپا بڼه بدله کړه. له رنسانس څخه موږ د اروپا د کلتوري غورځونې د دورې (بيا راژوندي کول) دي. چې په څوارلسمه ميلادي پېړۍ کې د ايتاليا په شمال کې پيل شوه او په ډېرې چټکۍ سره يې د اروپا شمالي څنډو ته پراختيا ومونده.

د منځنيو پېړيو تر اوږدې دورې وروسته چې د انسان ژوند يې په الهي انوارو کې رالڼد او، يو ځل بيا هغه وخت راورسېد چې انسان د ژوند په

مرکز کې واقع شي. د دې دوران د سر خبره (مبدا یا بنسټ ته ورگرځېدنه)) وه او مبدا هم د لرغونې دورې له انسانپالنې پرته بله خبره نه وه.

رنسانس یانې هغه دوران چې د لرغونې دورې کلتور او هنر په کې یوځل بیا راژوندی کېږي. په دې دوره کې تر خروارو خاورو لاندې د زرگونو مجسمو او لیکلو اثارو را ایستل، یو ډول ورزش یا تفریح گڼل کېدله. ان د خلکو په منځ کې د یوناني ژبې زده کړه هم دود شوې وه او دا کار د دې سبب شو چې یوځل بیا د یوناني کلتور پر څېړنې لاس پورې شي.

د یوناني انسانپالنې مطالعې روزنیزه موخه هم درلودله، د بېلابېلو انساني علومو د څانگو څېړنه او مطالعه د دې سبب شوه چې خلک یو ډول کلاسیکه روزنه ترلاسه کړي او په دې ډول تر نورو موجوداتو د انسان مقام لوړ وانگېږي.

په حقیقت کې درې غټې اختراعات (قطب نما، باروت او د چاپ صنعت) د نوي عصر د څرگندېدو تر ټولو غټ لاملونه وو چې هغه د (رنسانس) په نامه یادوي. د (قطب نما) اختراع پر سیندونو ورگرځېدنه اسانه کړه او د څېړنیزو او پلټنیزو سفرونو لپاره یوه مهمه وسیله شوه. د باروتو لپاره هم همدا موضوع مطرح وه. نویو وسلو د اروپا لپاره د دې امکان برابر کړ چې پر امریکایي، آسیایي، افریقایي او استرالیایي کلتور خپل واک وچلوي. دا خبره باید هېره نه شي چې باروتو د اروپا په داخل کې هم مهم نقش درلود. د چاپ صنعت د رنسانس د دورې د روښنفرانو د افکارو په خپرولو کې ځانگړی اهمیت درلود.

د چاپ صنعت ددې سبب شو چې کلیسا د علومو د خپراوي په برخه کې خپل انحصاري واک له لاسه ورکړي. څه موده وروسته پر دې لومړنیو وسیلو یوه بله وسیله هم ورزیاته شوه، ددې وسیلو له جملې څخه یوه هم (تلسکوپ) و چې د نجوم په برخه کې یې یو انقلاب رامنځته کړ.

د مهمو بدلونونو له جملې څخه پر مالي اقتصاد باندې د طبیعي اقتصاد بدلول و. د منځنیو پېړیو په وروستیو کې اروپایي ښارونو کې صنعت ډېره ځلا ومونده. اقتصاد د سوداګرۍ پر ستونو ودرېد او ان بانکي موسسې رامنځته شوې. په دې ډول نو جنس پر جنس راکړې ورکړې له منځه لاړې، په دې مانا چې طبیعي اقتصاد خپل ځای پر پیسو باندې د اجناسو بدلونونو ته پرېښود. دا کار د دې سبب شو چې په اقتصادي چارو کې خلاقیت، استعداد او پلان جوړونه رامنځته شي، مالي اقتصاد د ټولني د وګړو لپاره د ودې نوې لارې چارې برابرې کړې.

لکه څنګه چې د لرغوني یونان فلسفيان پر دې بريالي شول د کرنیز کلتور له اساطیري اعتقاداتو ځان خلاص کړي، په رنسانس دوره کې هم خلکو کوښښ وکړ له همدې لارې د مالکانو او د کلیسا د اربابانو له واکه خپل ځانونه وژغوري. پر همدې وخت په اسپانیا کې له (عربي) او په ختیځ کې له (بیزانسي) کلتور سره نږدې اړیکې ددې سبب شول چې یوناني کلتور یو ځل بیا وپېژندل شي.

ډېره مهمه مساله چې په رنسانس دوره کې تر سترګو کېږي، د انسان هغه نوی انځور و چې په دې دوره کې مطرح شو. په رنسانس دوره کې انسانپالو

د انسان او د هغه د ارزښتونو په باب یو نوی اعتقاد یا باور وړاندې کړي. دې باور د منځنیو پېړیو له لیدلورو سره په ټینګه تضاد درلود. په منځنیو پېړیو کې یوازې د انسان ګناه کاره طبیعت ته پاملرنه کېدله، خو په رنسانس دوره کې انسان ډېر لوړ مقام او ارزښت درلود. د رنسانس د دورې له ډېرو مهمو شخصیتونو څخه یو هم (مارسیلیو فیسیچینو) نومېده. هغه چیغه پورته کړه چې: ((د انسان په پوټکي کې ای خدایي موجوده خپل ځان وپېژنه!!)) له دې ډلې څخه یو بل تن (جووان پیکودلامیراندولا) و چې ((د انسان د شوکت په باب)) یې یوه ستاینه ولیکله. په منځنیو پېړیو کې دې ته ورته شیان د تصور وړ نه وو. په یادو پېړیو کې هر څه په خدای کې رالڼدېدل، خو په رنسانس دوره کې بیا د هر شي مرکزیت انسان و.

په رنسانس دوره کې د لرغونې دورې په انډول فرد پالنې ته زیات اهمیت ورکول کېده، ځکه چې ددې دورې متفکران په دې نظر وو چې مور یوازې انسانان نه یو، بلکې زموږ هر یو په خپله یو ځانګړی فرد هم دی. شونې وه چې دا باور انسان له کوم دقت پرته د ځان غوښتنې خواته بوځي، خو د هغه مطلوب برید هغه څه و چې د رنسانس دورې انسان ته په برخه شوی و. د رنسانس دورې له انسان څخه مقصد هغه انسان دی چې د ژوند د ټولو اړخونو، هنر او علم په لټه کې وي. د رنسانس انسان د لرغونې دورې د انسان په شان نه یوازې د طبیعي مسایلو په خاطر د اناتومی، جسد پېژندنې او جسد څیړنې څېړنه کوله، بلکې د هنري پنځونو لپاره یې هم کار کاوه. په هنري اثارو کې د انسان د لوڅ بدن نندارې ته وړاندې کول یو دود

گرځېدلی و. گورو چې تريويې اوږدې دورې وروسته په خلکو کې شرم و
حيا له منځه تللي وو او انسان هڅه کوله يو ځله بيا لکه څنگه چې دی بايد
هماغه شان اوسي او لکه څنگه چې دی له هغه څخه ونه شرمېږي.

د منځنيو پېړيو اروپا کې هنر تر ډېره بريده، د کليسا او د هر هېواد د
واکمنو به خدمت کې و. په واقعيت کې عادي خلکو خپله ځانگړې موسيقي
درلودله چې له هغې څخه ډېر معلومات اوس په لاس کې نه شته. د رنسانس
په پيل کې اروپايانو د کليسا د غوڅ واک د دورې تر پايته رسېدو
وروسته، مذهب او ترمرگ وروسته ژوندانه ته کمه پاملرنه کوله او تر ډېره
ددې نړۍ ژوندانه ته متوجه شول. هغوی د بوټو، ځناورو د څېړنې او
همدارنگه د نجوم او فزيک د مطالعې په لټه کې شول. موخه يې دا وه چې د
خپلې نړۍ په باب د ډېرو شيانو پر زده کړه بريالي شي په دې پړاو کې د
خپل ځان په باب د انسانانو د فکر کولو طريقې هم بدلون وکړ. له بډايه
خلکو پرته يو زيات شمېر نورو خلکو ته هم د زده کړې چارې برابرې شوې،
ټولنيز توپيرونه تر ډېره بريده له منځه لاړل او ثروتمندو خلکو د هنرمندانو
ملا تړ وکړ چې په بېلابېلو هنري ډولونو کې لوړو پوړيو ته ورسېږي.

دربار يا کليسا نور غوڅ واک نه درلود او يوازې ملاتړی نقش يې درلود. په
داسې يوه هنري فضا او په داسې يوه ټولنيز چاپېريال کې هنرمندانو ددې
توان درلود چې د منځنيو پېړيو له خنډونو او بنديزونو پرته، تر هرې کچې
چې کولای شول، وده وکړي. د خلکو او د خپلو ملاتړو له خوا يې هم زيات

درناوی کېده او پاملرنه ورته کېده. هغوی به د اروپا گوټ گوټ ته سفرونه کول او خپلو ټولو لیدونکو او اورېدونکو ته به یې خوښي وربښله.

د رنسانس دورې په پیل کې مطرح سبکونه یو د (هلند) او (بلژیک) د سیمو سبک و چې د فلمیش (Flemish) په نامه یې شهرت درلود او بل فرانسوي سبک و. خود (۱۵۵۰م) کال په شاوخوا کې نورو هېوادونو هم په دې برخه کې پرې پرو هڅو لاس پورې کړ. په دې دوره کې انگلستان پر داسې کورنیو جگړو اخته و چې تر (۱۴۸۵م) کال پورې یې موسیقي هغه پخواني مهارتونه په همغه یوه بڼه وساتل.

په پای کې د انسان په باب نوی تصور په یو ډول د ژوند پر یوې نوې پېژندنې بدل شو، نور نو انسان یوازې د خدای په غوښتنه نه و پڼځول شوی، بلکې په دې پڼځونه کې د انسان غوښتنه هم مطرح وه، ځکه نو انسان کولای شول په دې نړۍ کې د خپل شتوالي په برکت خوشاله ژوند وکړي. د ازادۍ دا احساس ددې سبب شو چې نامحدوده امکانات د انسان پر وړاندې ودرېږي. تردې وروسته نو انسان د پولو د نړولو او له ټولو تېرو بندیزونو څخه د تېرېدلو په لټه کې شو. ځکه نو مورگورو چې د رنسانس دورې انسانپالنه د لرغونې دورې له انسانپالنې سره ډېر توپيرونه لري. یانې دا چې د لرغونې دورې انسانپالنې د انسان پرواک، اعتدال او ارامۍ ټینګار کاوه.

د رنسانس په اړه مهمه مسئله دا ده چې د طبیعت د نوې پېژندنې سبب شو. انسان هغه مهال احساس کړه چې دا مادي نړۍ دده استوګنځای دی او په

دې نړۍ کې د هغه ژوند یوازې ددې لپاره نه دی چې خپل ځان د آخرت سفر ته تیار کړي. دا احساس ددې سبب شو چې انسان ته ددې مادې نړۍ په باب یو فکر پیدا شي. طبیعت د انسان لپاره یو مثبت اړخ پیدا کړی و. ان دا چې ډېر خلک معتقد وو چې خدای د خپلو مخلوقاتو په منځ کې دی. نو ځکه خو نه شو کولای د خدای لپاره وروستی برید وټاکو. د همدې دلیل پر بنسټ هغه په هرځای کې حاضر دی. دا ډول لیدلوري یې د (خدایي ائین) په نامه یادول. د منځنیو پېړیو فلسفیانو تل د انسان او خدای ترمنځ پر نه انکار بدونکو اړیکو ټینګار کاوه، خو د رنسانس په دوره کې طبیعت یوه الهي بنسټکارنده ګڼل کېدله او ان ((خدایي شکایت)) ګڼل کېده. البته کلیسا دا ټولې نوې بنسټګرانې نه خوښولې. هغه څه چې د (جوردانو برونو) پر سر راغلل، ددې ادعا لپاره ښه دلیل ګڼل کېږي.

هغه یوازې پر دې معتقد و چې خدای په طبیعت کې حاضر دی. ددې ترڅنګ هغه په دې نظر و چې فضا لایتناهي ده. هغه له همدې کبله پر سختې سزا محکوم شو. هغه یې پر (۱۶۰۰) میلادي کال د روم ښار د ګلانو په ډګر کې وسوزاوه. دلته نو باید دې ټکي ته پاملرنه وکړو چې د انسانپالنې ترڅنګ انسانغندنه اوس هم شته او انگازې کوي.

د رنسانس زمانې پوهانو د طبیعت د څېړنې لپاره هڅه کوله چې له خپلو حواسو ګټه پورته کړي، د حقیقت ریښې پیدا کړي په پټو سترګو د کلیسا د ښوونو او د ارسطو د فلسفې ملاتړ ونه کړي، د هغوی او د تېرو اشخاصو د نظریاتو چې د څوارلسمې پېړۍ له هماغه پیله اورېدل کېدل، مخالفت

و کړي. يانې د رنسانس دورې پوهانو يوازې د مغز له تفکر څخه ترلاسه شوي پایله مردوده گڼله. هغه طريقه چې د منځنيو پېړيو په ټوله دوره کې د تائيد وړ وه، خو په رنسانس دوره کې ازمېښت او تجربې (د تجربه يي څېړنې طريقې) ځانگړی مقام ترلاسه کړ. طبيعت بايد د ازمايښت د طريقې له لارې خپرل شوی او ارزول شوی وای. ددې خبرې يادونه هم په کار ده چې په منځنيو پېړيو کې هم له تجربه يي طريقې څخه گټه پورته شوې ده، خو په نامستقيم ډول. په رنسانس دوره کې تجربه يي طريقې او ازمېښتونو ته ځانگړی نظم ورو بښل شو.

په رنسانس دوره کې هڅه وشوه چې علمي څېړنې او مطالعې د رياضياتو پر بنسټ ودروي او کوم څه چې د اندازه کولو وړ وو، بايد په دقيق ډول اندازه شوي وای، د اندازه کولو لپاره طريقې کشف شوې. د رنسانس دورې انسان په دې لټه کې و چې خپل ځان او نور د طبيعت له بنديزونو څخه ازاد کړي. يانې دا چې انسان نور د طبيعت يوه برخه نه ده، بلکې نور نو دا طبيعت و چې د انسان لپاره بايد گټه او کار ترې اخیستل شوی وای.

(گاليلو گاليله) د اولسمې پېړۍ يو مهم پوهاند په دې نظر و چې د طبيعت کتاب د رياضي په ژبه ليکل شوی دی. بيا غورېدنه (Renaissance) مهم فرهنگي غورځنگ و چې په اروپا کې د علمي انقلابونو، مذهبي سمونونو او هنري بدلونونو پيلامه شو. د بيا غورېدنې زمانه له منځنيو پېړيو څخه نوي پړاو ته د تېرېدو مرحله ده. د غورېدو پړاو پيل معمولاً د (ايتاليا) په

شمال کې په خوار لسمه پېړۍ کې گڼل کېږي. دې غورځنگ په پنځه لسمه پېړۍ کې د اروپا له شمال څخه هم خپله لمن راتاوه کړه.

د پنځه لسمې او شپاړسمې پېړۍ په بهير کې علم او هنر په ايتاليا کې ستر پرمختگونو ته رامنځته کړل. دا فرهنگي بيا غورېدنه پر بيا غورېدني (رنسانس) مشهوره شوه.

داسې پوهان، سندرغاړي او فلسفيان راوتوکېدل چې د روم او يونان له اصيل ميراث څخه يې الهام اخيسته او نړۍ ته يې له يونوي او تازه ليدلوري څخه کتل. انځورانو به د انسان جسد مطالعه کاوه او د انسان د بدن غړي به يې په رښتيني ډول انځورول. واکمنو به د سترو ودانيو او لويو هنري کارونو سپارښتنه کوله. دا ډول عقايد ډېر ژر ټولې اروپا ته وغځېدل. درې فکري انقلابونه د رنسانس دورې اساسي ستنې جوړوي:

۱- د کوپرنیک فکري انقلاب

۲- د گاليله فکري انقلاب

۳- د دکارت فکري انقلاب

د کوپرنیک فکري انقلاب

کوپرنیک د ځمکې د مرکزیت نظریه مردوده وگڼله او د ځمکې پرځای یې د

لمرد محوریت یا مرکزیت

نظریه وړاندې کړه. ددې

نظریې له مخې نو ځمکه نوره

د نړۍ مرکز او انسان هم

اشرف المخلوقات نه و. دا د

لویدیځ انسان د وجدان

لومړنی بحران و، ځکه چې

انسان د کیهان په ناپایه څپو

کې یو موجود و.

د لمرد محوریت یا مرکزیت

نظریه یو لوی فکري انقلاب و

ځکه چې هم د (بطلیموسي)

نجوم د منل شویو اصولو او هم د سپیڅلي کتاب د نصوصو پر وړاندې

ولاړو.

د کوپرنیک لنډه لیکنه له زیات هرکلي سره مخامخ شوه او هغه یې د

اروپایي پوهانو په منځ کې زیات نومیالی کړ. خو کوپرنیک لا هم په علمي

ټولنه کې خپله نظریه نیمگړې نه گڼله، خو کلونه یې پر ژورو علمي څېړنو

او د شواهدو او مدارکو پر راتلولو لو تېر کړل چې خپلې نظریې ته زیات

اعتبار وروښيي.

پر (۱۵۳۳م) کال د (کوپرنیک) شهرت داسې یو مقام ته رسېدلی و چې

(البرت ویدمانتشتات) (د اووم پاپ کلمنت) منشي په (واتیکان) کې پاپ

او د (کاردينالانو) یوې ډلې ته د هغه د نظریو په باب یو لړ ویناوې ترتیب

کړې. پر (۱۵۳۲م) کال چې د (کوپرنیک) څېړنې بشپړې شوي نور نو په اروپا کې داسې عالم پاتې نه و چې د هغه د انقلابي نظرياتو په باب يې څه نه وي اورېدلي او ډېر يې په دې وچه کې د هغو د څېړېدو غوښتونکي وو. هغه ان په کلیسا کې ځواکمن ملاتړي درلودل؛ (کاردينال نيکلاس فون شونبرگ) کوپرنیک ته د خپل يو لیک په ترڅ کې وليکل: ((... ای عالم سره! هيله ده زما غوښتنه بې ځايه و نه گڼې، خو گوره په ټينگار سره له تا غوښتنه کوم چې د کایناتو په باب خپل کشف د نړۍ نورو پوهانو ته د بحث لپاره وړاندې کړې او په لومړي گام کې خپله شرح له جدول او هر هغه څه سره چې په هغو پورې اړه لري، ماته راو لېږي...))

دا هڅوونکی لیک که څه هم (کوپرنیک) ته ډېر ارزښتمن و، خو داسې بشپړ نه و چې هغه د خپلې انقلابي نظريې څېړېدو ته رامت کړي. ده همدارنگه د خپلو څېړنو بشپړاوي ته تر (۱۵۳۹م) کال پورې ادامه ورکړه چې (د گنورگ يواخيم رتيکوس) په نامه له يوه رياضي پوه سره اشنا شو او هغه يې د خپل شاگرد په توگه ومانه. دوی دواړو يوه نظريه وڅېړله. تر دوو کلونو وروسته (رتيکوس) د کوپرنیک له تيورۍ څخه په گټې اخیستلو سره د ځمکې د حرکت په باب د (ناراتيو پيرما) په نامه يو کتاب وليکه او پر (۱۵۴۲م) کال يې د کوپرنیک په نامه د هغه د څېړنو ځينې برخې په مثلثاتو کې خپرې کړې. د (رتيکوس) د ډېر ټينگار له امله په پای کې (کوپرنیک) ومنله چې د خپلې نظريې لپاره بشپړه شرحه تياره کړي او هغه (نورنبرگ) ته واستوي چې د هغه له نظرياتو سره بې خپره کړي. په پای کې کتاب پر (۱۵۴۳م) کال خپور شو.

د گالیله فکري انقلاب

په رنسانس دوره کې گالیله دویم فکري انقلاب رامنځته کړ، فزیک یې له الهیاتو څخه خپلواک کړ. د رنسانس دورې تر ټولو ځانګړې مفکر همدا

گالیله دی. گالیله د حقیقت یانې طبیعت تازه مفهوم اعلان کړ چې د کلیسا د بنوونو بنسټونه یې ولړزول. گالیله به ویل: د طبیعت حقیقت زموږ د سترګو پر وړاندې پروت دی. دا حقیقت داسې نه دی چې یو ځل اسرائیلي انبیاوو او حضرت

مسیح ته وحې شوې وي. د طبیعت حقیقت تل زموږ د سترګو پر وړاندې پروت دی. خو پر دې حقیقت د پوهېدو لپاره باید د ریاضي په ژبه پوه شو. د دې حقیقت ژبه هندسي شکلونه یانې دایره، بیضوي او مثلث او داسې نور دي، چې په سپېڅلي کتاب کې د ریاضي او هندسي په باب څه نه دي ویل شوي. گالیله د فزیک علم ته (سیکولاره) بڼه ورکړه او هغه یې له الهیاتو څخه خپلواک وګاڼه، تر هغه وروسته د (فزیک) علم د انسان پر عقل ډډه لګوله.

گالیله (داونګ قانون) کشف کړ، د گالیله د اونګ قانون نن هم په بېلابېلو برخو کې کارول کېږي، د ساري په توګه د ستوري د حرکت د اندازه کولو او یا هم د ګرې د کار د بهیر د مهارولو لپاره له همدې قانون څخه ګټه پورته

کېږي. د اونگ په باب د هغه ازموينې د نوي ډيناميک فزيک پيل و. هغه غبرگون چې د حرکت قوانين يې رامنځته کوي او هغه څو اکونه چې د حرکت سبب گرځي، دا رانغاړي.

گاليله پر (۱۵۸۸م) کال په (پيزا) پوهنتون کې دوکتورا (استادي) ترلاسه کړه او همالته د رياضياتو د تدريس لپاره پاتې شو.

گاليلنو گاليله په (۲۵) کلنۍ کې خپل دويم لوی علمي کشف ترسره کړ. دا داسې يو کشف چې د دوو زرو کلونو په بهير کې د يوې پرځای پاتې نظريې د له منځه تللو سبب شو. دې کار هغه ته زيات د بنمنان پيدا کړل، د (گاليله) په دوران کې د علومو يوه زياته برخه د ستر يوناني فيلسوف (ارسطو) چې تر ميلاد وړاندې په څلورمه پېړۍ کې يې ژوند کاوه، پر نظرياتو ولاړه وه.

د هغه اثار د ټولو علومو د يوې مرجعې او سرچينې په توگه گڼل کېدل. هر چا چې د ارسطو د قوانينو له جملې څخه پر يوه شک کاوه، بشپړ او عاقل انسان نه گڼل کېده. د هغو قواعدو له جملې څخه چې ارسطو بيان کړي وو، يو دا و چې درانه جسمونه تر سپکو جسمونو ژر سقوط کوي. گاليله ادعا کوله چې دا قاعده اشتباه ده، لکه څنگه چې وايي هغه د دې خطا د اثبات لپاره د خپل پوهنتون استادانو ته هم بلنه ورکړه چې له ده سره د (پيزا) د مايل برج تر ټولو لوړې طبقې ته لاړ شي. گاليله د توپ دوه گولۍ يوه د (۵) کيلو په وزن او يوه بله د (نيم) کيلو په وزن له ځان سره يوړلې او د پيزا برج له لوړې برخې يې دواړه گولۍ پر يوه وخت لاندې راخوشې کړې، په ډېرې ژورتيا سره په صحنه کې ټولو شاهدانو وليدل چې دواړه گولۍ پر يوه وخت ځمکې ته ورسېدلې. گاليله په دې ډول د فزيک يو مهم قانون (د اجسامو د سقوط سرعت د هغو له وزن سره اړيکې نه لري) کشف کړ.

وروسته بیا کله چې دا اصل (د ازاد سقوط) یا د (هم ارزي حل) د قانون په توگه وپېژندل شو، د نوي فزيک بنسټ يې کېښود. (البرت انشتين) خپله ډېره مشهوره تيوري ((عام نسبیت)) د همدې اصل پر بنسټ ودرولې وه.

گاليله همدا راز د يو لرليد (دوربين) پر جوړولو بريالی شو، خو دې ماشين زيات ځواک نه درلود، خو مهم مطلب دا و چې اصلي اختراع کشف شوې وه او د يوه ځواکمن لرليد جوړول يوازې يو فني کار و.

دا لرليد د (وينز) حکومت مشرتابه وړاندې شو او د (سن مارک) ترڅنگ کېښودل شو. سناتوران او ثروتمند سوداگر د دې لرليد شاته ودرېدل او ټول له يو ډول هيښتيا او حيرانۍ سره مخامخ شول، ځکه چې له گاونډيو کليساوو څخه يې د مومنانو ايستل او هغه کشيشان چې د افق پر لرې پرتو برخو کې يې حرکت کاوه، وليدل. خو گاليله سم له لاسه لرليد د اسمان خواته واړاوه، د هغو منظرو جوړښت ته متوجه شو چې تردې وخته هېڅ سترگه د هغو د ليدلو پر نندارې بريالۍ شوې نه وه. په (گاليله) کې يې شور او ځوږ راپيدا کړ. گاليله وليدل چې (سپورمي) د ارسطو د نظرياتو خلاف چې هغه يوه صفا او صيقل شوې کره گڼله، پر غرونو او واورو پوښل شوې ده. چې د لمر رڼا يې د هغې ځانگړتياوې په گوته کوي.

سربېره پر دې هغه وکتل چې د (مشتري) د سياري پر شاوخوا څلور ورې سپورمي د حرکت په حال کې دي او په پای کې يې د لمر داغونه په خپلو سترگو وليدل. دې لوی عالم پر (۱۶۱۰م) کال دا ټولې پايلې د (اسمان قاصد) په نامه د يوه کتاب په بېلابېلو برخو کې خپرې کړې چې د ډېرې ستاينې او قدر دانۍ وروگرځېدې. خو د (اسمان قاصد) کتاب يوازې له قدر دانۍ او

ستاینو سره مل نه و ، بلکې یو شمېر خلکو یې پر لیکوال نیوکه هم وکړه چې ولې یې سیارې (۷) گڼلې نه دي ، په داسې حال کې چې فلزات (۷) دي ، د عبادت ځایونو رڼا ځایونه (۷) څانگې لري او د انسان په سر کې (۷) سوري موجود دي ، گاليله بیا ددې ټولو پوښتنو په ځواب کې وویل: په خپلو سترگو په لرلید کې وگورئ چې اشتباه مو رفع شي.

د (گاليله) څېړنو او کتنو هغه ته ددې لارې لارښوونه وکړه ، هغه علمي فرضيې چې د هغو پر بنسټ ځمکه ددې نړۍ (محور) دی ، لمر او ستوري د هغې پر چورلیز راڅرخي ، مردودې وگڼلې. تردې نږدې نیمه پېړۍ وړاندې (کوپرنیک) د خپل ستر اثر په ترڅ کې دا ثابتہ کړې وه چې لمر د ستورود جوړښت په منځ کې واقع دی ، ځمکه او ستوري د هغه پر چورلیز راڅرخي. کوپرنیک خپله دا مفکوره د عوامو ذهنونو ته وررسولې وه.

د دکارت فکري انقلاب

درېیم فکري انقلاب د (دکارت) په واسطه پیل شو. دکارت د سپېڅلي

کتاب، پاپ، کلیسا او واکمنو
د سنتونو، پرځای د بشر عقل
ته ترجیح ورکړه او په دې کار
سره یې یوه نوې موضوع
وپنځوله.

د دکارت فلسفې په لويديځې
اروپا کې خرافات له منځه یوړل
او (د روښانه او نویو فکرونو)
زمانه پیل شوه. تر دې وروسته
نو هر څه د عقل له مخې تلل

کېدل، ان د (انجیل) د سپېڅلي کتاب محتویاتو او د ایمان زمانې خپل
ځای د عقل زمانې ته پرېښود. د طبیعت د څېړنې لپاره د دکارت طریقه یوه
داسې طریقه وه چې پر قیاس او نتیجه یې ولاړه وه.

(نیوتن) د گالیله د بریاو د وارث په توګه او (کپلر) رامیدان ته شول. د
گالیله قانون په تېره بیا د اجسامو د ازاد سقوط په برخه کې او د عمومي
جاذبې په باب د کپلر قوانین د پر مشخص شول. د (نیوتن) طریقه بیا یوه
شننیزه او استقرارې طریقه وه.

د (دکارت) په دوران کې د عام ولس د فکر کولو پر وړاندې تر ټولو ستر خنډ هغه خرافات وو چې د کلیسا له خوا پر خلکو تپل شوي وو؛ که چېرې د منځنیو پېړیو د فلسفو ټول مخونه دې نه وي زده کړي، نه شي کولای د فلسفې پوښتنو په باب فکر وکړي. په پایله کې خلکو اړتیا لرله مخکې تر دې چې نوې فلسفه پیل کړي، دا زده کړې چې د جهالت ددې ستوننو په باب شک وکړي.

دا همغه هدف و چې د لومړنۍ فلسفې په باب دکارت (د فکرونو غور) کتاب کې د خپل ځان لپاره ټاکلی و.

شکر په شک او تردید مشهور وو او ټول پر دې پوهېدل چې د هغوی فکر و خیال نه شي کولای د یوه (ډاډمن) ژوند لپاره یوه مثبت فلسفه رامنځته کړي. له بلې خوا د باور لپاره د هغوی هڅه د کلیسا د منظمو اصولو او د هغې د فلسفې یانې (اسکولاستیک) فلسفې له منلو سره مترادفه وه، ځکه نو دکارت (د باور لپاره شک) چې د خلکو لپاره زړه راکنونکی و، دود او د هغه په پایله کې د متخصصو روحانیانو او د ټولنې د یوه عادي فرد ترمنځ رامنځته شوي یا ډلبندي شوي بنسټونه لږ زېدل. هغه لیکي:

((په دې خاطر نه چې زه شکر چې شک په خپله د شک لپاره ترسره کوي، او تل غواړي چې بې پرېکړې پاتې شي، څارم، برعکس زما هدف دا و چې باور ترلاسه کړم. او خپل باور تر هغه بریده ورسوم چې زه پرې پوره ډاډه شم.))

ځکه نو د (دکارت) د شک ډول ددې ځواک دودول و چې د شکګرو د شک په انډول چې اساساً ځینو روښنفکرانو ته یې کولای شول جذابیت ولري، ډېره عمومي بڼه خپله کړي. دکارت ډېر احتیاط کاوه، مخکې تر دې چې عملي او اخلاقي چلند تر علمي ځیرنې لاندې ونيول شي، یو (لانيک) سرې ته ددې ډول فلسفي لارې د بشپړولو لپاره ټولې لازمي لارښوونې مهمې دي چې له سرگرداني څخه وژغورل شي.

ددې لومړنیو شرایطو په پام کې نیولو سره په کتاب کې بحث پر هغه پوهانو دی چې دی یې د لومړنۍ فلسفې په باب په (پوهنیز غور) کتاب کې یادونه کوي.

په (پوهنیز غور) اثر کې دی لومړی پر حواسو شک کوي، خودده مهم حرکت په دویم (Meditation) کې دی چې پر خدای شک کول دي. ((ایا خدای شته؟)) او ان دا چې شک کوي چې ایا خدای تېروستونکی دی. کله چې لیکي: ((مور باید دا وازمویو چې ایا خدای شته که نه؟ که چېرې وي، نو ایا کولای شي تېرايستونکی وي یا نه وي؟))

هغه زمانه چې دکارت په کې ژوند کاوه، دا یوه لویه ګناه ګڼل کېدل چې څوک دې د خدای پر وجود شک وکړي، دا خولا پرېږده چې څوک دې د تېرايستونکي په توګه د خدای په باب فکر وکړي. (فرانسيس بيکن) د (امپريسيزم) پلار او د دکارت هممهالی ګڼل کېده، خپل ځان ته کار اسانه کړی و، په دې وینا چې فلسفه باید یوازې پر استدلال ډډه ولګوي. په داسې حال کې چې الهیات د اعتقاد له لارې د پېژندنې وړ دي، په دې ډول نو

(بيکن) له کليسا سره له مخامخېدنې ځان لرې کړی دی. له بلې خوا (بيکن) د (دکارت) په پرتله له خپل هدف سره په ډېر دقیق ډول د خپلې ټولنې تر ډېرو ممنوعو شکونو او وړي، يانې په ټولنه کې د عوامو لپاره په ډېرې روښانتيا سره خپلواک فکر وړاندې کوي. يوزيات شمېر کره کتونکي د اعتقاد په باب د دکارت خدای پالې نتيجه اخیستنې او همدارنگه د علم او کليسا د پخلاينې په برخه کې دده چلند، هڅو او کوښښونو ته نغوته کوي او دوی دا پورته حرکت د دليل په توگه راوړي چې (دکارت) د خدای پر وجود باندې د شک په برخه کې رښتیني نه و، کره کتونکي سمه خبره کوي که ناسمه او يا هم هغه بحث چې په خپله دکارت مطرح کړی، د هغه په باب که د دکارت وروستی نتیجه اخیستنه هم په پام کې ونه نیول شي او يا دا چې د دکارت درک په خپله اساساً ډېر ځانساتی دی.

که دا ټول يوې خواته کړو، له دې واقعیت څخه سترگې نه شو پټولای چې د شک په باب د دکارت چلند او د يوه فرېکاره په توگه خدای ته د هغه کتنه د خپلې زمانې مذهبي اعتقادات په جدي ډول وگوانښل او ويې لړزول. کله چې عام خلک له خدای سره داسې چلند جايز وگڼي، دا حرکت عملاً کولای شي کفر ته ورسي. له دې پرته چې د لومړي بحث د مقابل لوري ځوابونه هر څومره هم د قناعت وړ وي. په واقعیت کې همدا فکري طرحه په دقیق ډول د دکارت د انقلاب زړی و. سره له دې چې دا بدلون شاید د يوه ځانساتي له خوا بېل شوی وي، يانې په خپله د دکارت له خوا، خو په ټولنه کې د واکمنو اعتقاداتو په باب د شک جرئت، د خپلواکو فکرونو د هڅولو لپاره

هماغومره لازم و حڪه چې په انسانانو کې د استدلالونو د ظرفيت برابري په رسميت وپېژندل شي.

مورد په تېرو بحثونو کې يادونه وکړه چې د رنسانس د زمانې پوهانو طبيعت د ازموينې او تجربې له لارې تر څيرنې او ارزونې لاندې نيوه، دا طريقه يې د تجربه يي څېړنې په نامه يادوله. پوهان د همدغو ازموينو او اندازه کولو له لارې پر دې بريالي شول چې لويو موندنو ته ورسې.

دې پوهنيزې طريقې د صنعتي انقلاب ټوکېدو ته لاره اواره کړه. همدغه صنعتي بدلون بيا ټولو نويو اکتشافاتو ته زمينه برابره کړه، لنډه دا چې په دې دوره کې خلکو هڅه کوله چې خپل ځان د طبيعت له خنډونو او بنديزونو ازاد کړي، يانې دا چې انسان نور د طبيعت يوه برخه نه وه، بلکې دا طبيعت و چې د انسان د گټې وټې وړ گرځېده. انگليسي فيلسوف (فرانسيس بيکن) په دې نظر و چې ((پوهه ځواک دی)) له (پوهې) څخه د هغه مقصد هغه پېژندنه وه چې له تجربې څخه ترلاسه کېده.

مورد (کوپرنیک) او د هغه د هغې ادعا په باب چې لمر د ځمکې پر محور نه راڅرخي، بلکې ځمکه ده چې د لمر پر چورليز راڅرخي، يادونه وکړه، ومو ويل چې دا د کوپرنیک مهم نظر و، نو کوپرنیک لمر د نړۍ، عالم يا کایناتو مرکز باله، په داسې حال کې چې نن ورځ مورد پوهېږو لمر د کهکشان د ملياردونو ستورو له جملې څخه دی او نوې خبره لا دا چې دغه کهکشان چې زموږ دا المريزه منظومه په کې واقع ده، د ملياردونو کهکشانونو له جملې څخه يو کهکشان دی چې موجود دي.

سربېره پر دې (کوپرنیک) په دې نظر و چې ځمکه او نورې سیارې په دایروي ډول د لمر پر محور راڅرخي. خو (یوهانس کپلر) الماني منجم د اوه لسمې میلادي پېړۍ په پیل کې تر کلونو کلونو څېړنې او پلټنې وروسته پر دې بریالی شو، ثابته کړي چې د لمر پر محور د کرو څرخېدنه بیضوي بڼه لري او څومره چې له لمر څخه په لرې واټن راڅرخي، د ګرځېدو چټکتیا یې هم کمېږي. همدا د (کپلر) زمانه چې ثابتې یې کړه چې ځمکه هم تر نورو سیارو زیات کوم بل شی نه دی. هغه په دې نظر و چې د مشخصو فزیکي قوانینو یوه ټولګه پر ټول عالم واکمنه ده.

تر (ګاليله) وروسته ددې دورې بل لوی عالم چې په تېرو بحثونو کې مو د هغه نظریات بیان کړل، انګلیس فزیک پوه (اسحاق نیوتن) (۱۶۴۲-۱۷۲۷م) و. پر کوم څه چې د شمسي منظومې او د سیارو د ګرځېدو په باب پوهېږو هغه ټول دده د هڅو برکت دی. (نیوتن) نه یوازې دا ثابتې کړه چې د شمسي منظومې سیارې ولې د لمر پر محور راڅرخي، بلکې ددې تاوېدو دلیل یې هم څرګند کړ. ده دا کار د ګاليله د نظریاتو پر بنسټ ترسره کړ.

نیوتن د عمومي جاذبې قانون مطرح کړ. د عمومي جاذبې د قانون هدف دادی چې په نړۍ کې د مادې دواړه ذرې یوه بله جذبوي او ددې جذب تېزوالی د هغوی له جزر سره متناسب دی او د مجزور د عکس نسبت د هغه په واټن پورې اړه لري.

نیوتن ثابتې کړه چې سیارې د بیضوي مدارونو په بڼه د لمر پر شاوخوا راڅرخي او دوه ډوله حرکت کوي، یو د لمریزې منظومې له نورو سیارو

خځه د وارد شوي ځواک تر اغېزې لاندې پر خپل محور چې موږ هغه ته وضعي حرکت وايو او بل هم د لمر د جاذب ځواک تر اغېز لاندې د لمر پر محور راڅرخېدنه، چې دې ته انتقالي حرکت وايو. (نيوټن) په واقعيت کې پر دې بريالی شو ثابتنه کړي چې دا قوانين په ټول کهکشان کې د ټولو اجسامو له حرکت سره سمون خوري.

هغه له دې لارې بريالی شو هغه تصور چې په منځنيو پېړيو کې ډېر معتبر گڼل کېده، رد کړي. په منځنيو پېړيو کې خلک په دې باور وو چې ځمکني قوانين له اسماني قوانينو سره توپير لري، د لمر د مرکزيت ليدلوری ثابت شوی و او قاطعيت يې درلود.

رنسانس د خدای پېژندنې يو نوی انځور وړاندې کړ. له الهياتو خځه د علم او فلسفې جلاوالي ورو ورو په مسيحي نړۍ ليد کې هم يو لږ بدلونونه رامنځته کړل. رنسانس د انسان پېژندنې يو نوی تصوير وړاندې کړ او همدا نوی انځور ددې سبب شو چې د خلکو د عبادتونو په ډول کې بدلونونه رامنځته کړي. د کليسا له لارې له خدای سره د اړيکو په انډول په خپله د هر سړي او خدای اړيکوزيات اهميت پيدا کړ.

مارتين لوتر (۱۴۸۳-۱۵۴۲م) د پروتستانيزم) بنسټگر، الماني ژبې ته د انجيل ژباړن، په شپاړسمه ميلادي پېړۍ کې په اروپا کې د ديني اصلاحاتو ډېره مشخصه څېره، هغه څوک دی چې پر دې بريالی شو، د لومړي ځل لپاره له خدای سره د ژور فردي ايمان اهميت څرگند کړي او د منځنيو پېړيو په پایته رسونه کې مهم رول ادا کړي.

(لوتر) چې په خپله يو کشيش و له کليسا خځه جلا شو ځکه چې نه يې غوښتل د خپل روح د بنسټ يا آرامۍ لپاره کليسا ته پيسې ورکړي، هغه په دې نظر و کوم څه چې په سپېڅلي کتاب کې راغلي همغه د منلو وړ دي نه

نور څه (لوتر) له دې لارې هڅه کوله چې د مسيحيت سرچينې ته بېرته وگرځي. سم لکه په رنسانس دوره کې چې انساني پالې د لرغونې دورې د هنر او کلتور په سرچينې پسې گرځېدل. هغه (تورات) او (انجيل) الماني ژبې ته وژباړل، هدف يې دا و چې هر څوک سپېڅلی کتاب لولي په خپله ترې کشيش جوړ شي. (لوتر) د ټولني د وگړو پراوړو باندې ستر مسوليت کېښود چې له خدای سره فردي اړيکي ټينگ کړي. د (لوتر) دا کار په واقعيت کې د رنسانس دورې له مروجو ليدلورو سره همغاړی و. د پوهانو له جملې څخه يوه يې ويلي وو: ((لوتر مذهب ازاد کړ، نه انسان)). په دې پړاو کې د خپل ځان په باب هم د انسان اندود بدلون وکړ. پر بډايه خلکو سربېره د ټولني يوزيات شمېر خلکو ته د زده کړې زمينه برابره شوه، ټولنيز توپير تر ډېره بريده له منځه لاړ او پانگوالو خلکو د هنرمندانو ملاتړ وکړ، چې د هنر په بېلابېلو ډولونو کې لوړو پوړيو ته ورسېږي. نور نو دربار او کليسا ټولواکه واکمني نه درلودله او يوازې ملاتړي نقش يې درلود. په داسې يوه فضا کې او د داسې يو ټولنيز بستر په شتوالي سره هنرمندانو د دې ځواک درلود چې د منځنيو پېړيو له ځنډونو او بنديزونو څخه خلاص شي، په ازادانه ډول څومره چې کولای شي، وده وکړي او د خلکو او خپلو ملاتړو له خوا ډېر درناوی او پاملرنه راجلب کړي. هغوی د اروپا گوت گوت ته سفرونه کول او خپلو ټولو اورېدونکو او ليدونکو ته به يې خوشالي وربښله.

رئسانس او لومړنی بناري دولت

تاریخ شاهدي ورکوي چې د اروپا د مذهبي فرهنگي استبداد پرمهال د ایټالیا په (فلورانس) کې د زرگونو کلونو په بهیر کې د خاورو او ایرو تر ډېرې لاندې د لومړي ځل لپاره د اومانیزم ((عقلانیت)) غورځنگ شغلي پورته شوي. په (فلورانس) کې د لومړي ځل لپاره د منځنۍ طبقې په اوږدو د فلورانس بنار د دولت بڼه خپله کړه. وروسته د دولت او ملت فکر د پوهنې او هنر د حرکت سبب شو. د هغې دورې د متفکرانو له جملې څخه یو هم (لیوناردو داوینچی) (۱۴۵۲م د اپریل ۱۵مه د ۱۵۱۹م د مې ۲مه) د ایټالیا نامتو هنرمند و. ده د خپلو اثارو په واسطه په ایټالوي ملت او په تېره بیا په فلورانس بناریانو کې نوې ساه پوه کړه. هغه څومره بڼه ویلي دي: ((معرفت تېرې زمانې او د عقل جغرافیا ته ښکلا وربښي او هغه روزي.)) (اوینچی) یې د ((رئسانسي سپري)) لپاره د لارې مشال ګانه، هغه د ډېر زیات خلاق او ژور لید خاوند و. د هغه ډېر شهرت د (وروستي ماښام) او (مونالیزا) د انځورګرۍ له امله و.

د دې دورې بل مفکر نو بیا له (ماکیاولي) پرته بل څوک نه دی، ماکیاولي د (بناري) په نامه په خپل تلپاتې اثر کې په ډېره هدفمنه او ډولې بڼه بشریت ته د دولت او ملت تیوری وړاندې کړې. چې په پای کې یې په خپله د فلورانس بنار د دولت فکري تکامل د فرانسې پر ملت او دولت تبدیل کړ. وروسته بیا (لویاتان) چې د دولت یو څرګندویه نښه ګڼل کېږي، دویم اثر د نامتو انګلیسي فیلسوف (توماسو هابز) له خوا په (۱۵۸۸-۱۶۷۹م) کلونو کې په انګلیسي ژبه لیکل شوی دی. ده په خپله سیاسي فلسفي تیورۍ کې دولت د (لویاتان) په نامه یاد کړ. (لویاتان) په دې مانا چې د (تورات) په سپېڅلي کتاب کې یو ډېر خطرناک ښامار ته نغوته شوې وه چې هغه د قدرت نښه ګڼل کېږي. (هابز) د قدرت یا واک دا نښه له تورات څخه

راواخيسته، خوويې غوښتل دا ووايي چې يو واحد قدرت بايد رامنځته شي چې د يو ملت او ټولني پر کنترول بريالی شي چې دا د ملت او دولت هماغه مفکوره راژوندی کوي. په دې مانا چې ملت خپله بڼه نه وي خپله کړې او د خپل بشپړاوي پړاو ته نه وي رسېدلی، نو د ټولني مخکښان بايد وړاندې شي او د ملتونو لپاره دولت جوړ کړي.

(هابز) د متمرکز او ځواکمن دولت د جوړېدو پلوی و، دده په نظر انسانان ذاتاً خپلسري او انارشيسټان دي او تاريخ تل ددې ښکارندويي کوي چې زورور پر کمزوري واکمني کوي، ځکه بايد د ځواکمنو خلکو له خوا يو ټينگ دولت جوړ شي چې کمزوری او خپلسری ولس د زور او انضباط په کارونې سره پر خپل ځای کېږي. اصلي خبره داده چې (هابز) د ملي او متمرکز دولت د تيوری او د ښاريتوب د تيوری بنسټ کېښود او همدا تيوری وې چې د ملت د ودې په بهير کې يې اوسني دولتونه رامنځته کړل. تر (هابز) وروسته بل انگليسي فيلسوف (جان لاک) په (۱۷۳۳-۱۷۰۴م) کلونو کې د مدني ټولني نظريه مطرح او هغې ته يې تيوري جوړه کړه. (جان لاک) مدني ټولنه د دولت دويم قطب گڼي او په دې نظر و چې دولتونه د مدني ټولني له شتوالي پرته د استبداد خواته ځي او د بنسټيزو ازاديو لکه د عقيدې او بيان د ازادۍ د تامين لپاره په کار ده چې ملتونه له يوې خوا د خپلو مدني بنسټونو په وسيله خپلې ازادۍ خوندي کړي او له بلې خوا د دولت د عملونو څارنه وکړي. د (لاک) افکارو د فرانسې، امريکا او المان پر انقلابونو ژور اغېز وکړ او په اروپا کې يې صنعتي بورژوازي پر مدني ټولني واړوله. لکه څنگه چې د فرانسې د لوی انقلاب په اعلاميه کې د (جان لاک) افکار په څرگند ډول ليدل کېږي او د اعلاميې د موادو يوه برخه جوړوي.

(لاک) د (هابز) برعکس په دې نظر و چې دولت باید له ملت څخه خپل مشروعیت ترلاسه کړي، مدني وي او د قانون له مخې ټول اتباع زورور او کمزوري سره مساوي او برابر حقوق ولري. د جان لاک همدا عقايد وو چې (تاريخي نیشنلزم) خپل ځای (مدني نیشنلزم) ته پرېښود، يانې د ازاد ملت، دولت او ازادو اتباعو مفکوره رامنځته شوه.

که چېرې موږ د ارسطو نظريات رايا د کړو، هغه په دې نظر و چې انسان او څاروی يو بل سره ډېرې ورته ځانگړنې لري، خو يوه مهمه ځانگړنه هغوی له يو بل سره توپيروي او هغه د تفکر ځواک دی.

(دموکرتيوس) د انسان او څاروي ترمنځ ډېر زيات توپير ته قايل نه و، هغه په دې نظر و چې ټول شيان د (اتوم) په نامه له وړو ذرو څخه جوړ شوي دي. هغه په دې نظر نه و چې انسان او يا څاروی دې تلپاتې روح ولري.

دموکرتيوس روح هم د همدې اتومونو په شان گانډه او په دې نظر و چې تر مړينې وروسته د هغه اتومونه په مختلفو برخو کې سره پاشل کېږي، ځکه ديموکرتيوس تفکر له روح څخه جلا نه گانډه او س او ه لسمې ميلادي پېړۍ ته گورو چې دا دوره د (پاروک) په نامه يادوي، يو مفکر انسان څه ډول فکر کوي؟

(باروک) اصلاً د کلمو هغه بدله شوې بڼه ده چې ((د نامنظمو مرغلرو)) په مانا کارول کېږي. د باروک دورې غټه ځانگړنه دا ده چې د بېلابېلو شکلونو له ډېروالي او په سرليک کې له تضاد څخه گټه پورته کوي، يانې د رنسانس دورې د هنر خلاف چې سرتريايه يې له همغږۍ څخه کار اخيسته. دا نه پخلا کېدونکي تضادونه بايد د او ه لسمې پېړۍ ځانگړنې وگڼل شي. يوه خوا رنسانس له خپل ځانگړي نړۍ ليد او هغه ارزښت سره چې د انسان او ژوند لپاره يې درلود، ولاړ و او بله خوا له هغه سره په تضاد کې د دنيوي ژوند نفې او مذهبي ارتجاع ولاړه وه.

مور په دې دوره کې څه په هنري برخو او څه د خلکو په ورځني ژوند کې د بېلابېلو نړۍ ليدونو کتونکي يو. پر همدې مهال داسې بنسټونه تاسيس شول او داسې راهبانو هغو ته لاره وکړه چې ويل به يې خپل ځان بايد له ژوند څخه ځنډې ته کړو.

د باروک د دورې د شعارونو له جملې څخه يو هم (دم غنيمت) (Carpe diem) و. په مقابل کې يې په همدې لاتيني ژبه يو شعار ((مرگ بايد هېر نه کړو)) (Memento mori) هم کارېده.

د انځورگرۍ په برخه کې هم په نړۍ ليد کې همدا دوه گونې حالت تر سترگو کېده. انځورگر له شور او خوږه ډکه يوه غونډه انځوروله او د همدې انځور په لاندینۍ برخه کې به يې يو اسکلپت رسموه. له همدې کبله کولای شو د باروک دوره له يوې خوا د غرور او لېونتوب دوره وگڼو او له بلې خوا يې داسې يوه دوره وگڼو چې په هغې کې د ژوند بې ثباته او لړزانده حالت ته پاملرنه وشوه. د باروک عصر له سياسي ليدلوري هم د تضاد دوره وه. د پرله پسې جگړو له امله اروپا د يوې نيمه دښتې بڼه غوره کړه. ډېر بد وختونه يې هغه دېرش کلنې جگړې وې چې له (۱۶۱۸م) څخه تر (۱۶۴۸م) کلونو پورې يې دوام وکړ. دې جگړې ټوله اروپا راوغاړله او ټول ځايونه يې له خاورو سره برابر کړل، البته دا دېرش کلنې جگړې د څو جگړو يوه ټولگه ده. په دې جگړو کې المان تر هر بل هېواده زيات زيان وليد او په پايله کې يې فرانسه ورو ورو د اروپا پر يوه لوی ځواک بدله شوه. دا جگړه په اصل کې د (پروتستانو) او (کاتوليکانو) ترمنځ وه، خود سياسي قدرت مسله هم مطرح وه. سربېره پر دې او له لسمه پېړۍ د ټولني د بېلابېلو پوريو ترمنځ د ټينگ اختلاف بنکارندوی هم ده. له فرانسوي اشرافيت او د مانيو له

خاوندانو پرته عام ولس له فقر او بدمرغۍ سره لاس او گړپوان و. په هر حال جلال او شکایت دواړه د قدرت نښې گڼل کېدې.

ځینې ادعا کوي چې د باروک دورې سیاسي شرایط ددې دورې په هنر او معماری کې د درک وړ دي. ځکه نو د باروک دوره د هغې زمانې د سیاست د مداخلې له بېلابېلو اړخونو، فتنو، دسیسو او وژنو څخه ډکه ده. په باروک دوره کې تیاتر تر یوه ساده هنر لور مفهوم درلود. تیاتر د باروک دورې یوه څرگنده ځانگړنه ده، تیاتر په باروک دوره کې د انسان د ژوند یوه بېلگه وه. خلکو کولای شول د تیاتر له لارې دې نتیجې ته ورسېږي چې غرور د ماتې سبب گرځي، تیاتر کولای شول د انسان د کمزورتیا او ضعفه یو بې رحمانه انځور وړاندې کړي. یانې هغه څه چې موږ اوس په یو ویشتمه پېړۍ کې هم هغو ته اړتیا لرو.

باروک دوره او فلسفه

د (ایډیالیزم) او (ماتریالیزم) دوه مخالف او متقابل لیدلوري په باروک دوره کې هم پراخ حضور لري. په دې دوره کې هم فلسفي تضادونه له ورايه څرگندېږي. مخکې مویادونه وکړه چې ځینې فلسفيان په دې نظر وو کوم څه چې مانيز او د ذهن زېږنده دي هغه بنسټونځي ته (ایډیالیزم) وايي، د هغو پر وړاندې یو شمېر نورو فلسفيانو بیا یوازې مادي نړۍ ته پاملرنه کوله. هغوی د (ماتریالیزم) د بنسټونځي پلوي کوله او په دې نظر وو چې ټول حقيقي شيان له ملموسو مادي موادو څخه ترلاسه کېږي.

ماتریالیزم هم په اوه لسمې میلادي پېړۍ کې زیات پلویان درلودل. په دې برخه کې کولای شو ووايو چې انگلیسي فیلسوف (توماس هابز) تربیل هر فیلسوفه په دې دوره کې د ماتریالیزم پر بنسټونځي زیات اغېز درلود. هغه په دې نظر و چې ټولې بنسټونځي ان انسان او څاروی د مادي عناصرو له مجموعې څخه جوړ شوي دي. ان د انسان له خوا د بهرنۍ نړۍ درک هم په مغزو کې د همدغو ټولو عناصرو له فعالیت سره اړیکي لري. ځکه نو هغه پر داسې یو شي معتقد و چې دوه زره کاله وړاندې (دیمو کرتیوس) مطرح کړی و. ایډیالیزم او ماتریالیزم د فلسفې د ټول تاریخ په بهیر کې مطرح وو، خو دا ډېره کمه پېښېدلې چې د (باروک) د دورې په شان دې دا دواړه فکري

نبوونځي يو د بل ترڅنگ واقع شي. ماترياليزم په دايمي ډول د طبيعت په وسيله پياوړې كېده. (نيوتن) اعلان كړي و چې د حركت قوانين عمومي دي او سمون يې دايمي دي. هغه په دې نظر و چې د جاذبې قوانين او د اجسامو حركت په ټولو طبيعي بدلونونو كې معتبر دي، كه دا بدلونونه ځمكې په كره كې پېښ شي او يا په ټولو كایناتو كې. ځكه نو هرڅه چې موجود دي له ميخانيكي پوهې سره د نه بدلېدونكو قوانينو تابع دي چې كولاى شو هغه د رياضي په ژورتياوو سره توضیح كړو. په دې ډول نو (نيوتن) ميخانيك نړۍ ليد بشپړ كړ. د (ميخانيك) كلمه له يوناني رينې څخه اخيستل شوې چې د (ماشين) مانا ورکوي، خو دې خبرې ته مو بايد پام وي چې (هايز) او (نيوتن) د ايمان او ميخانيكي نړۍ ليد ترمنځ هېڅ ډول تضاد نه ليد.

دا موضوع د اوه لسمې او اته لسمې پېړۍ، اکثرو ماترياليزستانو سره هم مطرح نه وه. د اته لسمې ميلادي پېړۍ په نيمايي كې فرانسوي طبيب او فيلسوف (لامتری) د (ماشين- انسان) په نامه يو کتاب وليکه هغه په خپل کتاب كې دې موضوع ته نغوته و كړه چې انسان لكه څنگه چې پر لاره د خپل تگ لپاره له خپلو غړو څخه گټه پورته كوي، د خپل فكر لپاره هم غړي لري. څه موده وروسته فرانسې يې رياضي پوه په خپل فكر په بشپړ ډول يو ميخانيكي ليدلوری دود كړ. هغه په دې نظر و چې كه چېرې د انسان هوش و كولاى شي په يوه خاصه زمانه كې د يوې مادې د ټولو برخو موقعيت تشخيص كړي، اټكل له منځه ځي او راتلونكى د تېر په شان په غوڅ ډول زموږ سترگو ته ودرېږي. په دې ډول نو كه څه شى ممكن وي پېښ شي، مخكې تر مخكې به مشخص وي. دا نړۍ ليد د (د ترمينيزم) په نامه يادېږي.

په دې شرایطو کې به هر څه د میخانیکي بهیر زېږنده وي. ان فکر کول او خوب لیدل په نولسمه پېړۍ کې الماني ماتریالیستان په دې نظر وو چې په مغز کې د فکر تولید په (پښتورگي) کې د (ادرار) یا په ځیگر کې د (صفرا) تولید ته ورته یو شی دی.

د نولسمې پېړۍ د فلسفيانو له ډلې یو فیلسوف (لابینیس) دې ټکي ته نغوته کوي د هغو شیانو، چې مادي پورې اړه لري او هغو شیانو چې ذهن پورې اړه لري، ترمنځ مهم توپیر په دې کې دی چې مادي ښکارندې پرډېرو کوچنیو عناصرو وپشل کېږي، خو ذهني ښکارندې بیا یوه ټولیزه بڼه خپلوي او پرډېرو کوچنیو عناصرو د وپش وړنه دي او نه شو کولای غوڅې یا پرې یې کړو.

باروک، هنر او ادبیات

ادبي او هنري رنسانس تر صنعتي رنسانس او د نوي عصر تر فلسفې (۲۰۰) کاله وړاندې خپله بڼه غوره کړه. یانې مخکې تر دې چې علمي او فلسفي ادلون بدلون رامنځته شي او د (فرانسیس بیکن) او (رنه کارت) په شان پوهان راوتو کېږي، د (د کارت) (سوپرکتیو سیستې) او (راسیونالیستې) افکار او د (بیکن) علمي او تجربه یي میتودولوژي په علمي نړۍ کې پلي شي. د هنر په ډگر کې ژور هنري بدلونونه رامنځته شوي وو، په دې ډول چې د هنر په ډگر کې نوی رنسانس او پرمختللی رنسانس له (گوتیک) سبک سره په تضاد کې راڅرگند شو او د (رافایل، مازانچو، میکلائو، تیسین، جوتو، داوینیچی او دوناتلو) په شان لویان د انځورگری او د مجسمه جوړونې په برخو کې او (برونلستکي) او (برامانته) په شان شخصیتونو د معمارۍ په برخه کې پر هنري نوښتونو لاس پورې کړ او په بېلابېلو هنري حوزو کې پامور بدلونونه رامنځته شول، په دې ډول چې هنر د تاریخ له خپل تېر حالت څخه توپیر وکړ او د رنسانس او نويوالي دورې ته داخل شو. وروسته تر هغې چې په څوارلسمه او پنځه لسمه میلادي پېړۍ کې په انځورگری، مجسمه جوړونې، معمارۍ، ادبیاتو او نورو برخو کې هنري بدلونونه رامنځته شول، په هنري لارو او سبکونو کې داسې پامور بدلونونه رامنځته شول چې تر پرمختللي رنسانس وروسته تر (۲۰۰) کلونو پورې د انځورگری او مجسمه جوړونې په برخه کې نه یوازې دا ډول مخ پر ودې بدلونونه رامنځته نه شول، بلکې د ډېرو مورخانو په وینا (التقاطي) هنر له کوم نوښت پرته ارتجاعی بڼه خپله کړه چې له هغې جملې څخه کولای شو د طریقې یي (منریزم) او (روکو کو) سبکونو ته نغوته وکړو.

د هنر په تاریخ کې (باروک سبک) د هغو سبکونو له جملې څخه دی چې د شپاړسمې پېړۍ په پای او د اتلسمې پېړۍ تر وروستیو پورې په اروپا کې د دوو سبکونو طریقه یې (منریزم) او (روکوکو) ترمنځ راټوکېدلې دی. د باروک بدلونونه د نورو ډېرو هنري بهیرونو او بدلونونو په شان لومړی په (ایتالیا) کې رامنځته شول، وروسته بیا ډېرو اروپایي هېوادونو ته وغځول شول او په ځینو هېوادونو لکه فرانسه، انګلیس، هالنډ، فنلنډ او نورو کې یې سیمه ییزې ځانګړنې هم راخپلې کړې. په انځورګرۍ او معمارۍ کې طریقه یې سبک چې پر تقلیدي، تصنعی او التقاطي چلند ولاړ و، د رنسانس او باروک ترمنځ د بېلتون کړنښه شوه، په دې ډول چې ځینو دا سبک د هغې ودې او پرمختګ له امله چې په رنسانس دوره کې یې کړی و، یو ارتجاعی او منحط سبک او ښوونځی باله چې د رنسانس هنر په انډول یو ډول شاګرز ګڼل کېده، له همدې کبله د شپاړسمې پېړۍ په وروستیو کې د (کاراوادجو) په شان هنرمندانو د طریقه یې سبک د تخیلي چلند پر وړاندې واقعي چلند او اصولو ته په ژمنتیا سره او یا هم په بل تعبیر د طریقه یې سبک د التقاطي او تصنعی عناصرو پر وړاندې د روم او یونان د کلاسیکو اصولو له مخې پاڅون وکړ، هغه سبک یې ځنډې ته کړ او ورو ورو یې د باروک سبک بنسټ کېښود.

د اوه لسمې پېړۍ ډېر مهم فلسفيان (دکارت) او (سپینوزا) دي، په کار ده چې دا دواړه فلسفيان هم په ژور ډول وپېژنو:

د کارت

د کارت (۱۵۹۲-۱۲۵۰م) هم د سقراط په شان په دې نظر و چې حقیقت ته یوازې د عقل او پوهې په واسطه ورسېدی شو. هغه په دې باور و کوم څه

چې په زړو کتابونو کې راغلي، هغه د باور وړ نه دي او ان هغه څه چې د حواسو له لارې درک کېږي، نه شو کولای په بشپړ ډول پرې باور وکړو. افلاتون هم پر همدې اصل باور درلود هغه هم اعتقاد درلود چې ډاډمنه یا باوري پېژندنه یوازې د عقل له لارې ترلاسه کېدی شي. په حقیقت کې یوه

مستقیمه کرښه (سقراط، افلاتون، اگوستین) او په پای کې (د کارت) یو بل سره نښلوي. له همدې امله مور هغوی ته (پوهنپالې) وایو. هغوی عقل او پوهه، پېژندنې ته در سېدو لپاره یوازینی او ډاډمنه سرچینه گڼله. د کارت تر کلونو مطالعې وروسته دې پایلې ته ورسېد چې نه شو کولای د منځنیو پېړیو په افکارو خپل زړه خوشاله وساتو. په دې برخه کې کولای شو هغه له سقراط سره پرتله کړو، هغه هم په دې نظر و چې د اتن د بازار او کوڅې متداول لیدلوري د باور وړ نه دي.

د دکارت افکار و دده تر مړینې وروسته هم په فلسفه کې خپل غټ نقش ولوباوه. له هر ډول اغراق او مبالغې پرته کولای شو ووايو چې دکارت د نوې فلسفې بنسټګر و. په رنسانس دوره کې د انسان او طبيعت په باب د لويو پلټنو تر پېښېدو وروسته د معاصر تفکر د منظمې طرحې اړتيا احساسېدله. مفکرانو دا احساس کاوه چې بايد منظم فلسفي نظام رامنځته کړي. ددې فلسفي نظام بنسټ د لومړي ځل لپاره دکارت کېښود او په هغه پسې (سپينوزا)، (لايبنتيس)، (لاک) (بارکلي) (هوم) او (کانت) ددې ډول نظام په جوړښت کې لاس درلود.

ددې وخت رارسېدلی و، داسې نوې فلسفه رامنځته شي چې وکولای شي ټولو مهمو فلسفي مسایلو ته ځواب ووايي. په لرغونې دوره کې ددې نظام بنسټګران (افلاتون) او (ارسطو) وو. منځنیو پېړيو د (توماس اکويناس) په شان فیلسوف درلود چې غوښتل یې د ارسطو د فلسفې او د مسیحي الهیاتو ترمنځ د پله حیثیت خپل کړي. وروسته د طبیعت، علم، خدای او انسان په باب له ټولو اوازو او انگازو سره د رنسانس دورې ته وار ورورسېد او بیا په اوه لسمه پېړۍ کې فلسفې هڅه وکړه چې نوي تفکرات په یوه کوټلي نظام کې سره راټول کړي. لومړی سړی چې دا کار یې ترسره کړ، هغه دکارت و. هغه وروستي بنسټ ته لاره اواره کړه چې د نوې دورې فلسفي طرحه مشخصه شي.

لومړنۍ مسله چې د دکارت ذهن یې خپل ځان سره مشغول کړ، باوري معرفت و، دویمه مسله د روح او جسم ترمنځ په اړیکې پورې اړه پیدا کوي.

دې دوو مسلو ته د ځواب پيدا كولو لپاره كولاى شو ووايو چې دا د (يو سل او پنځوسو) كلونو په بهير كې د فلسفي بحثونو يوه ځانگړتيا وه. يا په بله وينا (يو نيم سل) كاله پر دې دوو مسلو، فلسفي بحثونه شوي دي.

(رنه د كارت) د تاريخ په اوږدو كې د ډېرو مهمو فلسفيانو او رياضي پوهانو له جملې څخه و. هغه د فرانسې په (لاسه) كې نړۍ ته سترگې وغړولې، هغه د يوه خان زوى و خو ډېر ثروت يې نه درلود. په (۸) كلنۍ كې يې په يوه ښوونځي كې خپلې زده كړې پيل كړې. تر پنځه كلنې زده كړې وروسته يې درې كاله يې په رياضياتو او نويو علمي نظرياتو كې نورې زده كړې وكړې. هغه نوى علمي باور چې د علم يوه ازمېښت كوونكي ته وركول كېده، د زيات درناوي سبب گرځېده. له پخوانيو زده كړو سره د نويو تجربه يي طريقو توپير د دې سبب شو چې د كارت پر خپلو پخوانيو زده كړو شك وكړي. دا شكاكيت او ترديد د هغه د وروستۍ فلسفي د بنسټ بڼه غوره كړه.

د كارت سفر سره مينه درلوده، له همدې كبله يې پر (۱۲۱۲م) كال د هلنډي (برنس موريس) له پوځ سره يوځاى شو. تر هغه وروسته به يې په هر دوبي كې سفرونه كول او په هر ژمي كې به يې په هغو ښارونو كې ژوند كاوه چې دده خوښېدل پر (۱۲۲۹م) كال د خلاصې او ازادې روښنفكرې فضا له امله يو ځل بيا په هلنډ كې استوگن شو.

د كارت پ هلنډ كې د لومړي ځل لپاره پر (۱۲۲۹م) كال د (ذهن د كارونې قواعد) تر عنوان لاندې يو كتاب پيل كړ. چې د ژوند په بهير كې يې خور

شو. پر (۱۲۳۳م) کال یې د (نړۍ) په نامه د یوه بل کتاب پر لیکلو پیل وکړ، خو کله چې له (کوپرنیک) سره د کلیسا له مخالفتونو خبر شو، د خپل کتاب د لیکلو بهیر یې ودراره. دده درېیم کتاب د (لارې یا طریقي) په باب وینا ده چې خپرېدل یې ډېر موثر و. دې اثر د کارت په نوې فلسفه کې د یوه وزن لرونکي شخص په توګه تثبیت کړ. په دې اثر کې هغه د پوهې پر ماهیت او د نویو اطلاعاتو د یادولو پر بهیر بحث کړی دی. د هغه یوه مشهوره جمله (فکر کوو، نو ځکه خو یو)، د خدای د وجود تر څنګ د خپل وجود څرګندولو لپاره ویل شوې ده. دکارت (د طریقي په باب وینا) تر کتاب وروسته د خپلو علمي مطالعاتو د موضوعګانو په باب درې مهمې لیکنې خپرې کړې دي. د هغه د مطالعاتو یوه برخه د لمر یا (نور) د وړانګو د اساسي قانون په باب ده چې دکارت هغه کشف کړی دی. ددې قانون له مخې هغه زاویه چې پر عمودي لیکې باندي د لمر د وړانګو له راغورځېدو څخه رامنځته کېږي له هغې زاویې سره برابره ده چې بېرته د همدې وړانګو له ګرځېدو یا انعکاس څخه رامنځته کېږي.

د طریقي د وینا په باب دده درېیمې ضمیمه یې لیکنې پوهانو ته ډېر زیات اهمیت درلود. ځکه چې دکارت په دې ضمیمه کې تحلیلي هندسه چې خپله یې رامنځته کړې وه، شرح کړې ده. تحلیلي هندسه د (هندسي او جبر) له یوځای کېدو څخه جوړه شوې ده. په دې علمي څانګه کې هندسي شکلونه د (x) او (y) د مختصاتو د محورونو له مخې شل کېږي.

په دې جوړښت کې د یو هندسي شکل هره نقطه کولای شو د مختصاتو له محور څخه د هغې د واټن له مخې، هغه مشخصه او پیدا کړو. دا جوړښت د دې زمينه برابروي چې هندسي شکلونه د اعدادو په بڼه بیان شي. دکارت د مجهولو اعدادو د څرگندولو لپاره د الفباله وروستيو تورو او نماگانو څخه د هغو د توان د معلومولو لپاره د گټې اخیستنې فکر پیدا کړ.

پر (۱۶۴۹م) کال د (سونډ) ملکې (کریستینا) چې دا مهال (۲۳) کلنه وه، دکارت یې د خپل خصوصي ښوونکي په توگه خپل دربار ته راوباله. د دې بلنې تر منلو وروسته دکارت متوجه شو چې ملکه له تگلارې سره سم خپله زده کړه د سهار پر (۵) بجو پیلوي. په خواشینۍ سره چې دکارت د (ستهکولم) ژمي ته ځان ټینگ نه کړ او (سونډ) ته تر ورنگ څلور میاشتي وروسته د تورې ټوڅلې د ناروغۍ له امله ومړ.

دا خبره مو په یاد ده چې دکارت د فلسفي تفکراتو لپاره د (ریاضي طریقې) له اصطلاح څخه گټه پورته کوله، د هغه موخه هغه تفکر و چې د استدلال پر بنسټ ولاړ وي. (سپینوزا) هم د عقلپالنې د همدغه دود تابع و. هغه د خپلو اخلاقو په علم کې هڅه کوله دا څرگنده کړي چې د انسان ژوند د طبیعت د قوانینو تابع دی. هغه په دې نظر و چې موږ باید خپل ځان د ولولو او تصوراتو له بند څخه ازاد کړو چې وکولای شو ارامۍ او ښکمرغۍ ته ورسېږو.

موږ ته معلومه شوه؛ دکارت په دې نظر و چې واقعیت له دوو جلا جوهرونو څخه چې یو له بل سره بشپړ توپیر لري، یانې نفس او جسم څخه جوړ شوی

دی. خو (سپینوزا) بیا د نفس او جسم ترمنځ توپیر ته قایل نه و. هغه یوازې پر یوه جوهر اعتقاد درلود او معتقد و چې ټول شیان به همدې یوه جوهر ته بېرته گرځي. هغه په خپلو بحثونو کې د (جوهر) له اصطلاح څخه ګټه پورته کوله، خو په ځینو برخو کې د هغه پرځای د (خدای) او (طبیعت) له کلمو څخه هم ګټه اخلي. په دې ډول (سپینوزا) د (دکارت) پر خلاف نظر درلود او پر مشنویت یا دوه ګوني حالت هم معتقد نه و. هغه د وحدت د لیدلوري له نظره د یووالي پلوی و. یانې په دې نظر و چې ټول ژوند او طبیعت یو واحد جوهر ته بېرته گرځي.

دکارت هم باور درلود چې د خدای وجود پر خپل ذات ولاړ دی. د (سپینوزا) نظر هغه وخت د دکارت له نظر سره توپیر پیدا کړ چې خدای او طبیعت، خالق او مخلوق یې یوشی وګڼل. البته د سپینوزا دا نظر د مسیحیت او یهودي دین له لیدلورو سره هم توپیر درلود.

په ډېره ساده ژبه په دې مانا چې (سپینوزا) خدای یا طبیعي قوانین د پېښو داخلي علت ګڼي، خدای باندینی علت نه دی، ځکه چې هغه یوازې د طبیعي قوانینو له لارې راڅرګندېږي.

له خپلو بحثونو څخه دې پایلې ته رسېږو چې (دکارت) او (سپینوزا) دواړه پوهنپالان وو. پوهنپال همغه څوک دی چې د عقل پر اهمیت ټینګار کوي. یانې پوهنپال، عقل د معرفت ریښه او سرچینه ګڼي.

پوهنپالی تفکر د اوه لسمې پېړۍ د فلسفې ځانگړنه وه. دا فکري بسوونځی په منځنیو پېړیو کې هم دود و او ان د افلاتون او سقراط په نظریاتو کې هم لیدل کېده. په شپاړسمه پېړۍ کې پر پوهنپالنې سختې نیو کې وشوې.

په دې پېړۍ کې یو زیات شمېر فلسفيان پر دې باور وو چې معرفت یوازې د تجربې له لارې ترلاسه کېږي او تر هغه وخته چې تجربه په منع کې نه وي، معرفت نه رامنځته کېږي. دې لیدلوري ته تجربه پالی لیدلوری وايي.

دېر مهم تجربه پالی فلسفيان درې انگلیسي فلسفيان (لاک)، (بارکلي) او (هیوم) دي. په داسې حال کې چې په اوه لسمه پېړۍ کې دېر مهم پوهنپالی فرانسه یي (دکارت)، هالنډي (سپینوزا) او الماني (لایبنتیس) وو. تجربه پلوي په دې نظر وو چې له خپل چاپېریال څخه د انسان پېژندنه یوازې د هغه د حواسو په مرسته حاصلېدی شي. د تجربه پالنې کلاسیکه بڼه مورېد ارسطو په تفکراتو کې وینو، هغه په دې نظر و چې د هر څیز خبرتیا هغه وخت ترلاسه کېږي چې د حواسو په مرسته درک شي.

ارسطو په خپل دې نظر د افلاتون پر لیدلوري نیوکه وکړه، ځکه افلاتون په دې نظر و چې انسان د (مثل) له نړۍ څخه په فطري ډول (مثل) له خپل ځان سره راوړي. (لاک) د (ارسطو) نظر تائید کړ او دا لیدلوری یې د (دکارت) د نظر د ردولو لپاره وکاراوه.

داسې یو تصور و چې مورېد نړۍ هېڅ ډول پېژندنه او فطري تصور نه لرو، انسان د یوې داسې بنسکارندې تر درک وړاندې له هغې بنسکارندې سره

نابلده دی. هغه تصور چې د تجربې له لارې او د حسی واقعاتونو پر بنسټ نه وي موندل شوی، یو غلط تصور گڼل کېږي.

کله چې موږ د (خدای)، (ابدیت) یا (جوهر) په شان کلمې کاروو، زموږ عقل او شعور په خالي فضا کې لاس و پښې وهي ځکه چې هېچا هم تراوسه پورې د (خدای) او (ابدیت) په شان ښکارندې یا هغه څه چې فلسفيانو د (جوهر) په نامه یاد کړي، د تجربې له مخې نه دي پیدا کړي.

همدا وجه ده چې مفکرانو داسې نظریې وړاندې کړي چې نوي پېژندنه یا نوی معرفت یې نه دي رامنځته کړي. دا فلسفي نظریات شاید په زړه پورې ښکاره شي، خو دا یو ډول فقر او خیال پلودی او بس. اوس ددې خبرې وخت او وار راسپدلی دی چې تېرو میراثونو ته ژوره کتنه وشي او ټول هغه شیان چې ذهني بڼه لري او له تجربې څخه لرې دي، ځنډې ته شي، یانې باید ووینځل شي او چاڼ شي. یانې دا چې سره زر له خاورو او شگو جلا شي.

څه شي چې انگلیسي تجربه پالو ته اهمیت درلود، هغه د انسان د ټولو تصوراتو څېړنه وه، هدف دا و چې په ډاگه شي کومه پېژندنه او کوم فکر د تجربې له لارې د تائید وړ دی. په کار ده چې دلته ددغو دريو تجربه پالو فلسفيانو په باب وغږېږو:

تجربه پالي

جان لاک (۱۶۳۲-۱۷۰۴م) کلونه

جان لاک د انگلستان هېواد داسې يو فيلسوف و چې د پاچايانو د الهي

حق، د مذهب د تلباتېوالي

(مطلق حقيقت) او د کليسا د

تعصباتو او نورو... پر

وړاندې يې اعتراض وکړ.

هغه به ويل: ((هېڅ انسان تر

بل انسان زيات حقوق نه

لري، ځکه چې موږ برابر يو

او موږ هم هغه ځانگړنې او

شرایط لرو چې نور يې لري.

ټول سره برابر يو او ټول د

طبیعت له مېوو څخه د خوند

اخيستلو مساويانه حق

لرو.))

ددې انگليسي تجربه پالي فيلسوف ډېر مهم اثر (د انساني پوهاوي د

ځواک په باب څېړنه) ده چې پر (۱۶۹۰م) کال خپور شوی دی. جان لاک په

دې کتاب کې هڅه کړې چې دوو پوښتنو ته ځواب ورکړي: لومړی دا چې:

انسان له کومو لارو چارو خپلو تصوراتو او تفکراتو ته رسېدی شي او دویم دا چې: کوم څه چې د حواسو په واسطه درک کېږي، کولای شو پر هغو باور وکړو که نه؟

لاک په دې نظر و چې زموږ ټول تفکرات او ادراکات د هغو تجربو انعکاس دی چې د حواسو په واسطه ترلاسه شوي دي. د تجربې له ترلاسه کولو څخه وړاندې زموږ ذهن له یوې سپینې لوحې پرته چې هېڅ شی پرې نه دي لیکل شوي، بل څه نه دی. هغه په دې باور و چې موږ د خپلې نړۍ یا خپل چاپېریال شاوخوا وینو، بویو یې، لسمو یې او اورو یې، زموږ دا کار د وړکتوب پرمهال د پرسیات دی. له دې لارې ساده حسي تصورات راڅرگندېږي، خو د انسان ذهن دا بهرنۍ تجربې او اطلاعات په منفعل ډول نه زېرمه کوي او ډېری ترې نه جوړوي، بلکې د فکر، اعتقاد او تردید په مرسته یوځل بیا د هغو څېړنه کوي او له دې لارې د تصوراتو یوه بله ټولګه ترلاسه کوي. جان لاک د تصوراتو دا ډله د انعکاسي تصوراتو په نامه سره یادوي. په دې ډول نو لاک د ادراک او تفکر ترمنځ توپیر ته قایلېږي هغه په دې نظر دی چې د انسان ذهن یو منفعلي میندونکی نه دی، بلکې د تجربو د جوړښت څېړنه کوي. لاک د دوو ډولونو حسي کیفیتونو ترمنځ توپیر ته قایل و. ده دا دوه کیفیتونه یو لومړنی کیفیت او بل یې دویمي کیفیت باله او په دې ډول یې خپل لیدلوری ترده دمخه د دکارت په شان د نورو فلسفيانو له لیدلوري سره نږدې کړي.

له لومړنیو کیفیتونو څخه د (لاک) هدف، اړخ، وزن، شکل، حرکت او شمېر دی. دا کیفیتونه د شیانو واقعي ځانګړنې دي. خو د دې ترڅنګ په شیانو کې نور کیفیتونه هم شته، د ساري په توګه کله چې موږ وایو، دا شی خوږ یا ترېخ دی، شین یا سور دی، ګرم یا یخ دی. لاک دا ځانګړي دویمي کیفیتونه ګڼي. دویمي کیفیتونه لکه، رنگ، بوی، مزه یا غږ داسې څه نه

دي چې رښتيا هم په شيانو کې وي، بلکې دا هغه کيفيتونه دي چې د لومړنيو کيفيتونو په واسطه په مور کې احساس راپيدا کوي. د لومړنيو کيفيتونو په باب د نظر هېڅ ډول اختلاف نه شته، ځکه چې دا کيفيتونه په خپله په شيانو کې موجود دي. خو د ثانوي کيفيتونو په باب لکه رنگ يا مزه، له يوه څاروي څخه بل څاروي ته او له يوه انسان څخه بل انسان ته د نظر اختلافات شته. دا کار ددې له امله دی چې دا کيفيتونه په خپله په دې شيانو کې نه شته او د فردي حواسو له لارې رامنځته کېږي، ځکه نو د افرادو د حسي تصوراتو له ډول سره تړاو لري.

(لاک) د جسم د حالت په باب له (دکارت) سره هم عقیده و، يانې هغه په دې نظر و چې جسمونه داسې ځانگړنې لري چې د عقل له لارې د درک وړ دي. لاک د ذاتي يا خدايي ادراکاتو د ځينو برخو په باب هم له دکارت سره هم عقیده و. د ساري په ډول هغه په انسان کې ځينې بنسټيز اخلاقي قواعد فطري گڼل او په دې برخه کې يې د (طبيعي حق) له اصطلاح څخه گټه پورته کوله.

دې ليدلوري هغه د عقل پالنې خواته بيوه، د عقل پالنې خواته د هغه د نظرياتو لېوالتيا دده په دې نظر کې نغښتې ده چې د خداي پر وجود باندې اعتقاد د انسان په عقل کې نغښتی دی.

خو د (جان لاک) لپاره د خداي پر وجود اعتقاد يو مذهبي باور نه و، هغه معتقد و چې د خداي پېژندنه د انسان له عقل سره سمون لري. لاک د عقيدې پر ازادۍ او د نورو د نظرياتو پر زغملو اعتقاد درلود. سربېره پر دې هغه د بنسټي او نرد حقوقو د تساوي لپاره تبليغ کاوه او په دې نظر و چې د بنسټو او نرو مساوي حق ته قايلېدل د انسان په لاس ترسره شوي، له همدې کبله کېدی شي بدلون ومومي.

جان لاک د نوې دورې له لومړنيو فلسفيانو څخه دی، چې د بنسټي او نرد تساوي مسلې ته يې پام وکړ، کوم څه چې لاک په دې اړه مطرح کړل، د (جان ستورات) لپاره د مهمې سرچينې په توگه بدل شول. چې هغه هم د بنسټي او نرد حقوقو د تساوي ملاتړ ته راودانگي. لاک په فرانسه کې د روښنفکرۍ تر زمانې وړاندې ازادي غوښتونکي مسله څېړلې وه. د بېلگې په توگه هغه لومړنی سړی و چې په دولت کې يې د درې گونو قواوو پر توپير ټينگار وکړ.

د واک د وېش درې گونې (مقننه، قضايي او اجرايي قوې) ډلبندي د لومړي ځل لپاره فرانسه يې (مونټسکيو) چې د روښنفکرۍ د دورې د فلسفيانو له جملې څخه و، مطرح کړه. لاک تر ډېره بريده د دوو مجريه او اجرايه قواوو يا ځواکونو پر توپير ټينگار کاوه، ځکه هغه په دې نظر و چې دا توپير او خپلواکي کولای شي د استبداد د له منځه وړلو سبب شي. لاک د فرانسي د مستبد پاچا (څوارلسم لويې) د واکمنۍ پر مهال ژوند کاوه. د تجربه پالي (امپريسيست) جان لاک د منطق ډېر په زړه پورې اړخ دا و چې له اټکلونو (احتمالاتو) يې گټه پورته کوله، چې په ورته وخت کې دده د فلسفي ليبراليزم علت هم گڼل کېږي.

سره له دې چې (لايبنټيس) په خپلو څېړو شويو اثارو کې ارسطويي منطق رد کړی دی، خودی په خپلو اثارو کې يو بشپړ منطقي ثبات لري چې د رياضي له منطق سره نږدې دی. په عوض کې د جان لاک لپاره د منطق اصل يوازې د احتمالاتو مفهوم و چې هغه مهال يوه پرمختللي تيوري نه گڼل کېدله او د (لاک) په فلسفه کې د تناقض سبب گرځېدله خود (لاک) منطق په سياست کې د هغه اگاهانه چلند و، هغه مورثي سلطنتي رژيمونه او

مطلقه رژیمونه رد کرل او له ولسواکۍ سره مینه یې وپالله او پایله دا شوه چې د خپلو افکارو په خاطر له انگلستانه پښې سپکې کړې.

جان لاک د پېژندنې په تیورۍ کې تجربه تر ټولو معتبره ګڼله او د افلاتون، دکارت او لایبنتیس له انتزاعي نظریاتو سره یې مخالفت کاوه. دا له پوهنپالو څخه د تجربه پالو لومړنی جلاوالی دی. (فرانسیس بیکن) په واقعیت کې د همدې پوهنپالنې له لارې (امپریسیزم) ته رسېدلی و. خو (جان لاک) بیا د تجربه پالنې د خونديتابه لپاره پوهنپالنې ته شا کړه. دا کار د دودیز منطق د مطلق خصلت په خاطر تر سره شوی و. د احتمالاتو د منطق نوې تیوریانې د خاپوړو په پړاو کې وې. نامونوتونیک منطق (Logic nonmonotonic) او د منطق نور سیستمونه لاتردې دمه نه وو زېرېدلي. په پایله کې د هر ډول (انتزاعي افکارو) ردول د جان لاک له خوا د تجربه پالنې د پیاوړتیا لپاره ډېر کاري نه تمامېدل.

جورج بارکلی

(۱۶۸۵-۱۷۵۳م) کلونه

(جورج بارکلی) یو ایرلندی (دینپوه) او فیلسوف او د تجربه پالنې د مخکښانو له جملې څخه دی، هغه په دې نظر دی چې فلسفې او علم د هغه په زمانه کې د مسیحیت نړۍ گوانسله هغه په خپلو سترگو لیدل چې ماده پالنه ورځ پروخ وده کوي او د مسیحیت هغه اعتقاد یې چې خدای طبیعت پنځولی او هغه ته

یې ژوند وربښلی دی، رداوه. دی په دې معتقد و هغه څه چې په دې نړۍ کې موجود دي، همغه شکلونه دي چې مورې یې تجربه کوو، خو نه شو کولای هغه د کوم څیز، یا (مادې) په نامه یاد کړو.

(بارکلی) د انسان له ذهن څخه د بهرنۍ نړۍ شتوالی نه مانه او په دې نظر و چې د خدای له لوري د مادي څیزونو ظاهري وجود څرگندېږي. د هغه شهرت له دې امله و چې ((د ذهن د تصور اصالت)) په نامه یې یو کتاب ټولنې ته وړاندې کړ.

دا خبره مو هېره نه ده چې (لاک) ویلي وو: لومړني کیفیتونه لکه وزن رښتیا هم زموږ د چاپېریال په واقعیتونو پورې اړه لري. نو کولای شو ووايو چې

بهرني واقعيتونه يو ډول فزيکي (جوهر) لري. (لاک) د (د کارت) او (سپینوزا) په شان فزيکي نړۍ يو واقعيت گانه.

(بارکلي) پر همدې باب ترديد وکړ او دا ترديد يې د يو ډول تجربه پالنې خواته راکاږه. هغه معتقد و کوم څه چې موجود دي، هماغه څه دي چې درک کېږي، خو زموږ درک مادي درک نه دی کوم څه چې موږ يې له څيزونو درک کوو، په خپله شی يا څيز نه دی.

(بارکلي) په دې نظر و هغه څه چې زموږ پر حواسو اغېز کوي الهي ځواک يا روح دی، سربېره پر دې هغه معتقد و چې زموږ ټول تصورات زموږ له ذهنه دباندې د بهرني علت زېږنده دي او دا مادي علت نه دی، بلکې معنوي دی. له دې روح څخه د بارکلي موخه خداى دی. هغه معتقد و موږ کولای شو ادعا وکړو چې د بل هر انسان د وجود د درک په انډول د خداى په باب زموږ درک خو ځله روښانه او څرگند دی.

د بارکلي په باور هر څه چې موږ گورو يا يې احساسوو د الهي ځواک معلول دی. ځکه چې زموږ د ذهن په داخل کې خداى حاضر دی او زموږ پر ټولو احساساتو او تصوراتو اغېز کوي.

هر څه چې په طبيعت کې شته له هغې جملې څخه زموږ ژوند، د الهي ځواک معلول دی. خداى د ټولو شيانو د شتوالي علت دی. بارکلي يوازې د مادي واقعيتونو په باب ترديد، ونه کړ. هغه ان د زمان او مکان د مطلق وجود په باب هم درد نظر درلود. هغه په دې نظر و چې له زمان او مکان څخه زموږ تجربه تېرېږي. بل دليل نه شته چې پر خداى به هم همداسان تېرېږي.

ډیویډ هیوم

(۱۷۱۱-۱۷۷۲م) کلونه

David Hume

زموږ په یاد دي چې (جان لاک) په دې نظر و چې انسان ازاد دی چې په خپل ځانگړي ډول د خدای په باب فکر کوي، نه د دغه او یا هغه مذهب د سپارښتنې پر اساس. دا خبره د یو تندر په شان وه چې د مسیحي کشیشانو او د هغو د امام انگلیسي (جورج بارکلي) پر سر راپرېوته. ده هڅه وکړه د (لاک) نظریات رد کړي، خو بریالی نه شو، د (لاک) د عقایدو د ملاتړ لپاره یو بل فیلسوف سر

راپورته کړ دا انگلیسي فیلسوف (ډیویډ هیوم) نومېده.

(ډیویډ هیوم) هم د دوو نورو لویو فرانسه یي مفکرینو (ولتر) او (ژان ژاک روسو) په شان د روښنفرکۍ عصر په منځ کې ژوند کاوه. (هیوم) خپل مهم اثر چې د انسان د طبیعت په باب دی، د خپل عمر په (۲۸) کلنۍ کې ولیکه او خپله مدعي دی چې ددې اثر مطالب یې په (۱۵) کلنۍ په ذهن کې څرځېدل راڅرځېدل.

(هیوم) هڅه کوله د نړۍ په باب د انسان د پېژندنې سرچینې ته ځان ورسوي. هغه معتقد و چې شونې نه ده هېڅ داسې یوه تجربه یي فلسفه مطرح کړي یا داسې قواعد رامنځته کړي چې له ژوند څخه زموږ له ورځنیو تجربو سره مغایرت ولري.

هیوم په لومړي گام کې د تاثراتو او تصوراتو ترمنځ توپیر ته قایل شو. له تاثراتو څخه موخه هغه ادراکات دي چې له کومې واسطې پرته په مستقیم ډول د بهرنۍ نړۍ له واقعیتونو څخه ترلاسه کېږي. تصورات هم په خپل وار سره له هغو تجربو څخه سرچینه اخلي چې له تاثراتو پیدا کېږي. د ساري په توگه: که چېرې زموږ لاس له یوې گرمې بخارۍ سره ولگېږي او وسوزي، پر موږ له کومې واسطې پرته مستقیم تاثیر کوي. څه موده وروسته مویاد ته راځي چې هغه ورځ مو لاس په بخارۍ ولگېد او وسوځېده. دغه دویم حالت د (هیوم) له نظره تصوری دی. د تصوراتو او تاثراتو ترمنځ توپیر په دې کې دی چې تصورات له ذهن سره د ځواک او شدت د چلند له پلوه کمزوري دي. ځکه نو کولای شو تاثرات اصل او تصورات د هغو بدله نسخه وگڼو. ځکه چې تاثرات په مستقیم ډول احساسېږي او تصورات د تاثراتو یوه خاطر ده چې په ذهن کې پاتې کېږي.

هیوم تاثر او تصور پر دوو ډولونو: بسیط او ترکیبي باندې د وېش وړ بولي. هغه معتقد و چې انسان کولای شي کله کله پر داسې ترکیبي تصوراتو بریالی شي چې په واقعیت کې موجود نه وي. یانې دا چې د ترکیبي تاثراتو پر بنسټ نه وي رامنځته شوي. په دې ډول داسې یو تصور رامنځته کوي چې غلط دی او په طبیعت کې یې بېلگه نه شته. هیوم هڅه کوله چې د انسان ټول ترکیبي تصورات وڅېړي او هغه تصورات چې له بهرنۍ نړۍ سره سمون نه خوري، مشخص کړي. هغه خپل کار له دې پوښتنې څخه پیلوه چې دا تصور له کوم تاثر یا تاثراتو څخه راټوکېدلی دی؟ هیوم باید

په لومړي ګام کې مشخصه کړې وای چې یو مفهوم له کومو بسیطو تصوراتو څخه رامنځته شوی دی. هیوم له دې لارې پر داسې یوې طریقې بریالی شو چې د انسان تصورات پرې تحلیل کړي، سم او ناسم پرې یو له بله جلا کړي.

هیوم غوښتل ټول هغه افکار او تصورات چې حسي بڼه یې نه درلودله، څنډې ته کړي. هغه ویلي وو چې غواړي ټولې نامفهومه بابیزه خبرې چې له ماورالطبیعي تفکر پرته بل بنسټ نه لري، یوې خواته وغورځوي. خو موږ په خپل ورځني ژوندانه کې له داسې ځانګړو ترکیبي تصوراتو څخه ګټه پورته کوو، چې پر ایمان باندې یې ټینګ باور نه شته.

هیوم په دې نظر و چې د انسان ذهن له ساده والي او بشپړ هویت څخه برخمن نه دی، بلکې د داسې بېلابېلو او سره تړلو ځانګړو یوه ټولګه ده چې ځي او راځي. د انسان د ذهن او د ځان ثابتې نفس د دې حالت د ډول په باب د هیوم دا شننه، تر هغه (۲۵۰۰) کاله وړاندې (بودا) مطرح کړې وه.

بودا د انسان ژوند له مادي او معنوي بهیرونو څخه راپیدا شوې رشته ګڼله چې هره شېبه د انسان د بدلېدلو سبب ګرځي. یو شیدې روی ماشوم له یو نوي ځوان سره یو شان نه دی او زه هم هغه څوک نه یم چې پرون وم. بودا به ویل چې نه شم ویلای ووايم څه شی په ما پورې اړه لري او نه شم کولای ووايم چې څه یم. ځکه نو نه (زه) موجود یم او نه د مذهب د نفس اصالت بدلون نه منونکی دی. (بودا) تر خپلې مړینې وروسته خپلو شاګردانو ته ویلي وو:

((هر مرکب شی په پای کې تجزیه کېږي.))

هیوم د تلپاتې روح او د خدای د وجود د اثبات لپاره هر ډول هڅه مردوده ګڼله. دا خبره د دې مانا نه لري چې هغه د روح او یا خدای وجود رداوه، بلکې معتقد و چې د عقل له لارې د مذهبي باورونو اثبات د پوهنپالو د

لېونتوب يو ډول دی. هغه يوازې پر هغه واقعيت باور درلود چې د حواسو له خوا تائيد شوی وي. د نورو امکاناتو په انډول يې په ترديد له هغه سره چلند کاوه.

هيوم په دې نظر و چې يو ماشوم نړۍ هغه شان گوري لکه څنگه چې ده او څه شی پر هغې نه زياتوي، ځکه چې مخکې تر مخکې د ټاکل شويو عقايدو تابع نه دی. دا اصل د فلسفې لومړنی فضيلت دی. هيوم په انسان کې د عادت د قوې په باب تر بحث وروسته د عليت قانون ته پاملرنه کوي، د (عليت قانون) وايي چې هره پېښه بايد يو علت ولري.

(ډيويد هيوم) ان په اخلاقياتو کې هم له پوهنپالنې سره خپل مخالفت وښود. پوهنپالانو ادعا کوله چې له ناحق څخه د حق او له ناسم څخه د سم تشخيص په انسان کې فطري بڼه لري، د طبيعي حق مسله له (سقراطه) نيولې تر (لاکه) پورې ټولو فلسفيانو سره مطرح وه، خو هيوم بيا د انسان په وينا او عمل کې د عقل له لارښوونې منکرو.

د هيوم په نظر ټول انسانان د نورو د ښو او بدو پروړاندې يو احساس لري. د خواخوږۍ احساس ددې ټوليز احساس له جملې څخه دی، خو دا احساس له عقل سره څه اړيکي نه لري. مورډ (هيوم) له دې بحث څخه دې نتيجې ته رسېږو چې زموږ عقل زموږ پر ټولو راشو درشو واکمن نه دی. د نورو پر وړاندې د خپل مسوليت منل د عقل تابع نه دي، بلکې د احساس پر بنسټ دي چې مورډ نورو پر وړاندې مسوليت احساسوو، هيوم معتقد و چې مورډ نه شو کولای يو څوک د گوتې د گرولو په پلمه نړۍ ته اور واچوي او مورډ يې ناعقلانه وگڼي.

د روښانتيا عصر

تاريخپوهان اتلسمه پېړۍ د روښانتيا عصر گڼي، په دې عصر کې عقل هڅه کوي خپل ځان له ټولو بندیزونو ازاد کړي. دا داسې يو عصر دی چې فلسفيانو په جدي ډول د معرفت پېژندنې مسله په پام کې ونيوله او له وجود څخه معرفت ته د فلسفې تگلوري بدلون وکړ. د مطلق حقيقت کشف له منځه لاړ او نسبیت يې پرځای کېناست. د روښانتيا عصر په دې نظر دی چې د هر شي اصل بايد له هغه څخه بهر ونه پلټو.

په وينستيا يا روښانتيا عصر کې د عقلاني فعاليتونو نقش ډېر حساس او زيات څرگند و. د روښانتيا عصر لپاره د پيل او پای نېټې ټاکل اسانه کار نه دی، خو په احتياط سره کېدی شي ووايو چې د (اوه لسمې) پېړۍ له وروستيو درې لسيزو رانيولې د (نولسمې) پېړۍ تر پيل پورې مهال په دې دورې پورې اړوند گڼل کېږي. په دې عصر کې تر ټولو ښه مسله د (معرفت) مسله ده، چې له هر اړخه څېړل کېږي. ځينې پوهان د معرفت پر عقلي عنصر ټينگار کوي او ځينې نور بيا وايي کوم څه چې د حس له لارې راټول شوي، هغه مهم دي. طبيعي علوم او ټولنيز علوم دواړه په يوه نوي ليد او مدرنو مسایلو ته په پاملرنې سره څېړل کېږي او تاريخي تغير، د انسان وده، د دولت بڼه، د ښوونې او روزنې نظريه په تېره بيا اقتصاد او داسې نورې موضوعگانې په جدي ډول څېړل کېږي. په دې دوره کې دين له بېلابېلو خواوو تر څيړنې لاندې نيول کېږي.

د روښانتيا عصر له لويديځ څخه ختيځ ته يو ډول حرکت لري يانې دا چې انگلستان د اته لسمې پېړۍ په لومړۍ نيمايي کې د اروپا فلسفي مرکز

گڼل کېده. دې مرکزیت د اته لسمې پېړۍ په نیمایي کې فرانسې پورې اړه پیدا کړه او د همدې پېړۍ په وروستیو کې المان پر دې بریالی شو چې دا مرکزیت له نورو راخپل کړي. د روښانتیا عصر فلسفيان په دې نظر وو چې هر سړی باید د ټولو شتو پوښتنو لپاره خپل ځانگړي ځوابونه ترلاسه کړي. ځکه نو گورو چې د فرانسې د هغه مهال فلسفيان د (د کارت) فلسفې د دود تر اغېزې لاندې وو. څرنگه چې د کارت هم غوښتل هر څه له اوله جوړ کړي.

د روښنفکرانو لپاره لومړنۍ مسله د خپلسرۍ پر وړاندې پاڅون و چې تر ټولو دمخه کلیسا، پاچا او دربار په کې شاملېدل. په فرانسه کې په اتلسمه پېړۍ کې کلیسا، پاچا او دربار د انگلستان په انډول څو ځله زیات ځواکمن وو او د پر مستبدانه عمل یې کاوه. د فرانسې انقلاب د همدې اندود او چلند زېږنده و.

د روښانتیا د عصر مخکښان په دې نظر وو چې د خلکو ذهن باید د مسایلو پر وړاندې ((روښانه)) شي. ځکه چې هغه مهال، د خلکو په منځ کې جهالت او خرافات اوج ته رسېدلي وو، نو په کار وه چې د ښوونې او روزنې پر پراختیا ټینگار وشي. که څه هم ښوونځي په منځنیو پېړیو کې جوړ شوي وو، خو په حقیقت کې ښوونه او روزنه په روښانتیایي عصر کې پیل شوه.

د روښانتیا د عصر فلسفيانو د لرغونې دورې د انسانپالو له هغې جملې څخه د (سقراط) او (رواقیونو) په شان پر عقل او پوهې ژوره عقیده درلوده. دا اعتقاد د دې سبب شو چې یو زیات شمېر خلک د فرانسې روښانتیایي پړاو د (پوهنپالنې) پړاو وبولي. د طبیعي علومو په برخه کې چې کومې نوې څېړنې ترسره شوې وې، دا یې ثابتې کړه چې طبیعت په

پوهنيزه بڼه او ډول شوی يا منظم شوی دی. په دې ترڅ کې د روښانتيا عصر فلسفيان هم په دې لټه کې وو چې د اخلاقياتو او دين لپاره هم داسې بنسټونه په پام کې ونيسي چې وکولای شي د انسان له پوهې سره سمون ولري. دا ټکي موږ د روښانتيايي دورې د تفکراتو څېړنې ته راکاږي.

په ټوليز ډول روښانتيا د ښکارندو د اهميت او مفاهيمو په باب پوښنه کوي، روښانتيا غواړي په دې پوه شي چې حقيقت څه شی دی؟ ازادي څه ده؟ او عدالت څه ته وايي؟ روښانتيا د شيانو د ماهيت په باب د پوښتنې په برخه کې هېڅ ډول بنديزونه نه مني، ځکه نو روښانتيايي پوښتنې ټولې فلسفي پوښتنې دي چې په هممهالي ډول مسلم حقايق او ثابت اصول، نوښتونه او ان په خپله فلسفه ټول له تنگنو سره مخامخوي. په کار ده چې نويو پوښتنو ته د سمو ځوابونو د پيدا کولو لپاره هڅه او هاند وشي، نه دا چې د کينې او غوسې په بڼه پر پوښتونکو ودانگل شي چې ولې فکر کوئ او ولې پوښتنه کوئ!

په اتلسمه پېړۍ کې الماني فيلسوف (امانويل کانت) چې تر (هيوم) وروسته د فلسفي نظام له لويو څرگندويانو څخه گڼل کېږي. د روښانتيا يو ډېر پراخ او هراړخيز تعريف وړاندې کړی دی. ((روښانتيا د فکري بلوغ لپاره د ژوند له تيارو څخه د انسانانو را ايستل دي)).

کانت بيا نابالغي په دې ډول مانا کوله:

((نابالغي د بل چا له لارښوونې پرته د خپل فهم د کارونې په برخه کې کمزورۍ ته وايي)). او له خپله لاسه د بشر خپله گناه داسې توضيح کوله، ((په يوه کار کې د نورو له لارښوونې پرته، فکري نابالغي نه ده چې د پوهې

له کمښت څخه رامنځته کېږي، بلکې د ازادۍ او زړورتوب نشتوالی
(دی.))

د کانت په نظر ((ځاني تفکر)) د روښانتيا بنسټيز اصل دی. د کانت له
تعريف څخه دا څرگندېږي چې هغه خپلواک او غورېدلی تفکر د روښانتيا
بنسټ گانه ازاد او غورېدلی تفکر د فکر په ازادۍ پورې تړلی دی، له دې
کبله نو د روښانتيا په باب د کانت تعريف له ازادۍ سره مانا پيدا کوي.
انسان له روښانتيا څخه د کانت د تعريف پر بنسټ يو خپلواک او هوښيار
موجود دی چې د تفکر پر ځمکه د منزل په وسيله کولای شي د نابالغۍ له
کړلېچونو راووخې.

د روښانتيا پوهان د دې مفهوم پر وړاندې هېڅ ډول برید او پوله مني،
هغوی په دې نظر دي چې ټول شيان بايد د روښانتيا په لمن کې وگورو او
ويي پېژنو.

د روښانتيا ډېر لوی نوميالي: (مونټسکيو، لاک، نيوتن، ولټر، روسو،
ډيدرو، دالامير، هولباخ او کانت) چې په اتلسمه پېړۍ کې په تدريجي بڼه
په گټوره او موثره توگه راڅرگند شول او په غټه کچه يې له فرانسې،
انگلستان او المان څخه سر راپورته کړ. د روښانتيا د زياتو هڅوونکو په
ډله کې هم ډېر مخور فلسفيان شامل وو، هم الهي او ديني پوهان، هم
شاعران او هم طبيبان. د روښانتيا په بهير کې د کتنې او تجربې پر بنسټ د
انسان پر مقام او حقوقو، عقل، ځاني تفکر، نقد، تجربه يي پوهې او د دوو
بنسټونو: (دين او سياست) پر خپلواکۍ او يوله بله د هغو پر جلاوالي

ټينگار وشو. خو داسې فکر بايد ونه شي، چې په فرانسه، انگلستان او المان کې د روښانتيا منځپانگه او د ودې بهير يو شان و.

په فرانسه کې روښانتيا، څو اکنه وه، له شور او ځوږ سره ملگرې وه او انقلابي بڼه يې درلوده. د واک څښتنانو د حکومت او کليسا په جوړښت کې يو بل ته سره لاسونه ورکړي وو، ديني او سياسي نوښتگر به يې ټکول. ځکه روښنفکران په دې نظر وو چې سياست بايد د عالمانه نقد په تله وتلل شي او سياسي بنسټونه بايد د پوهې پر ستونو ودرېږي. نو يو ديني او سياسي مفکرينو د دين او اخلاقو په برخه کې هم پر شکاکيت او پوښتنو ټينگار کاوه.

په انگلستان کې روښانتيا پر دوو بنسټونو: د (لاک) پر تجربه يي پوهې او (نيوټن) پر فزيک ولاړه وه، له ژور پرمختگ، غوړېدونکې او رغوونکې چلند څخه برخمنه شوه. (لاک) د معرفت پوهنې د پراختيا او د هغې د بريدونو د اندازه کولو په برخه کې ستر گامونه پورته کړل چې تر هغه وروسته بيا (کانت) د معرفت د بريدونو په ټاکنه کې له هغو څخه گټه پورته کړه. هغه د خلکو د رضایت پر بنسټ د مدني حکومت د جوړونې په باب څو کتابونه وليکل، هغه د فلسفي مسایلو په بيانولو کې له نرمښت او اسانتيا څخه کار اخیست. په دې پړاو کې انگلستان په نسبي ډول څه ناڅه له سياسي او ټولنيزو ازاديو څخه برخمن و.

له شک پرته په انگلستان کې د مدني ازاديو تر سيوري لاندې د روښانتيا دورې د مفکرينو هڅې ددې سبب شوې چې د روښانتيا پړاو بډايه شي او لاپسې وغوړېږي، که څه هم (لاک) په هغه پسې د مذهبي توروڼو يا

هنگامی که امره را شو، انگلستان پر بردی، هالند ته لار شی او هلته په یوه
خه نرمبنت او گوزارې سره د خپلو نظرونو او فکرونو پر لیکلو پیل وکړي،
خو کولای شوله (ولتر) سره هم نظره شو او ووايو چې: ((که چېرې لاک او
نیوتن په فرانسه کې وای اعدام شوي به وای، که په روم کې وای زندان کې
به اچول شوي وای او که په لېزبن کې وای نو سو خول شوي به وای.))

په المان کې بیا روښانتیا بله خپره لرله، چې له فرانسه او انگلستان څخه
یې توپیر کاوه. الماني متفکران پرته له دې چې د تجربه یي فلسفې بریاوو
ته جدي پام وکړي، تر څه پرېده پر انتزاعي او نظري افکارو او مسایلو
بوخت وو.

د فکر، قلم او بیان ازادي په المان کې محدودده وه، الماني مفکرین د
انگلستان په شان له ازاديو څخه برخمن نه وو. پر دې خاوره واکمن سیاسي
نظام پر (۱۷۸۲م) کال د (لوی فریدریک) تر مړینې وروسته په ډېرې سپین
سترگی سره د روښانتیا او دهغې د هڅوونکو پر وړاندې ودرېده.

د دویم (فریدریک ویلهام) حکومت روښانتیا یوه خطرناکه او د دین او
دولت د مخالفې ښکارندې په توګه معرفي کړه او په سرتمبګۍ سره یې د
پوهانو پر ټکولو، نیولو او د کتابونو د چاپ او خپرولو پر مصادره کولو
لاس پورې کړ. د (پروس) د خاورې د سرزوري واکمن په فرمان (کانت) د پته
ارویستل شو چې د دین په باره کې هېڅ لیکنه خپره نه کړي او هېڅ خبره په
خولې رانه وړي.

که څه هم المان د سیاسي، ټولنیزو او کلتوري شرایطو له مخې نه شو
کولای د روښانتیا د یوې سیمې په توګه کوم ځانګړی نقش ترسره کړي، خو

په فرانسه کې د روښانتيايي بدلونو په ځانگړي ډول د فرانسې له ستر انقلاب څخه اغېزمن شو.

په (۱۷۸۹-۱۷۹۹م) کلونو کې د فرانسې انقلاب په الماني پوهانو کې د لېوالتيا، ځور او جرئت سبب شو او کانت يې د خپل فکري ژوند په وروستيو کلونو کې دېته اړويست چې څرگنده توگه او انقلاب څخه په ملاتړ په فلسفيانه ډول د هغه ښکارنده وڅېړي.

په نولسمه ميلادي پېړۍ کې د روښانتيا د افکارو بيرغ، د (هيگل) (هانيه) (انگلس) او (مارکس) لاسو ته ورغی. په شلمه پېړۍ کې د (ادرنو) او (هواکهايمر) په شان پوهانو د روښانتيا پر نظرياتو بيا کتنه وکړه. (گلوکاچ) او (مارکوزه) هم په شلمه پېړۍ کې د روښانتيايي نظرياتو د بيا کتونکو په ډله کې شمېرل کېږي. د روښانتيايي فلسفې موخه دا ده چې نړۍ د پوهې، خبرتيا او عقل په گانه ښايسته وي، جهل او خرافات له منځه لاړ شي. روښانتيا پر پوهې، خبرتيا او عقل ټينگار کوي او هر شی چې له علم سره سمون نه لري، هغه په تخيل او خيال پورې مربوط گڼي. روښانتيا پر (گاليله) او (نيوتن) وياړي، يانې دا چې علم تر اسطوري او عقل تر تخيله لوړ گڼي. روښانتيا د روښنفکرۍ تاريخي حرکت ته نغوته کوي او د ښکلا پوهنې د يو معتبر بنسټ په توگه د عقل ملاتړ کوي، روښانتيا هغه اخلاق، حکومت او منطق چې فلسفيانو ته په نړۍ کې د حقيقت موندنې اجازه ورکوي، دا ټول مسايل رانغاړي. روښانتيا په حقيقت کې په فزيک کې له هغه انقلاب څخه چې د (نيوتن) د حرکت قانون سره پيل شو، الهام اخيستی دی. روښانتيايي مفکرين استدلال کوي چې يو منظم تفکر ته ورته طريقه کېدلای شي د بشر د ټولو فعاليتونو په بېلابېلو ډولونو کې

وکارول شي. له همدې کبله خود روښانتيا عصر له عملي انقلاب سره تړلی دی. د تجربه پالنې د دواړو حرکتونو لپاره پوهې، علم او عقلانيت اهميت درلود.

د روښانتيا مخکښانو باور درلود دوی به نړۍ، چې له کلونو کلونو راهيسې، د شکوکو يا بې علمه دودونو، موهوم پالنې او د تيارې زمانې (منځنيو پېړيو) تر استبداد لاندې وه، د پرمختگ پر لوري بوځي. روښانتيايي حرکت د امريکا او فرانسې د انقلابونو د چوکاټ له رامنځته کولو سره مرسته وکړه، د لاتيني امريکا د هېوادونو له خپلواکۍ غوښتونکي حرکت او د (۱۷۹۱) ميلادي کال په مې کې يې د پولنډ د درېيم مشروطه اساسي قانون له جوړولو سره مرسته وکړه او د کلاسيک ليبراليزم، ولسواکۍ او پانگوالۍ د ودې سبب شو.

د روښانتيا عصر د باروک سبک، په موسيقۍ کې د کلاسيک عصر او په هنر کې د نوې کلاسيکې دورې له غورېدني سره هممهاله دی چې په مدرنه زمانه کې د غورځنگونو د يوه مثال په توگه نن ورځ هم پاملرنه ځان را اړوي.

روښانتيايي عصر په (بريتانيا، فرانس، المان او اسپانيا) کې يوازې د يوه حرکت په توگه راڅرگند شو، خو په ډېرې چټکتيا سره نورو ځايونو ته هم پراخ شو. د امريکا اکثره جوړونکي او رامنځته کوونکي د روښانتيا دورې په تېره بيا د مذهب، اقتصاد او د ولسواکۍ په برخو کې سخت د هغې دارمانونو تر اغېز لاندې راغلي وو.

مدرنیزم یا نویوالی په نولسمه او شلمه پېړۍ کې په بېلابېلو محورونو کې د انساني تفکراتو یو ټولګه بیانوي.

دا خبره باید هېره نه کړو کله چې د یوه تاریخي پړاو د تفکر په باب خبرې کوو، ټول هغه میراثونه چې په دودیز ډول او د عامه کلتور په توګه مطرح کېږي، هم د مدرنیزم برخه ګڼل کېږي، ځکه نو مدرنیزم لکه څنګه چې تر علمي-صنعتي انقلاب وروسته یې کومه بڼه غوره کړې د ټولنیزې-اقتصادي ودې له بهیر سره خپل ټینګ اړیکي څرګندوي.

په اسانۍ سره لیدل کېږي چې روښانتیايي عصر داسې یو عصر و چې د متفکرانو یو لښکر یې راوټوکوه. دې شبکه یې تفکراتو د ټولنیزو، اقتصادي او سیاسي پرمختګونو پر بنسټ خپله بڼه غوره کړې وه. بڼه بېلګه په روښانتیايي عصر (۱۷۸۹م) کې د فرانسې لوی انقلاب دی او نور په لسګونو انقلابونه چې په اروپا کې رامنځته شول، ټول د مدرنیزم د پړاو د تفکر ښکارندويي کوي.

مدرنیزم داسې ښکارنده نه ده چې له روښانتیا سره په خپل ضدیت کې تعریف شي. څرنگه چې روښانتیا د افلاتون، مسیحیت او واکمنو پر وړاندې د تفکر داسې پاڅون و چې د روښانتیا د دایرة المعارف د رامنځته کېدو سبب شو نو: په مدرنیزم کې هم مفکرینو په بېلابېلو برخو کې د میراثونو پر کره کتنې لاس پورې کړ. له روښانتیا څخه پر راپاتې شویو میراثونو یې کره کتنه وکړه. د همدې نولسمې پېړۍ ستر فلسفيان وو چې د مدرنیزم فکري بنسټونه یې رامنځته کړل.

(اگوست، کانت، فریدریش هگل، کارل مارکس، هربرت اسپنسر، فریدریش انگلس، ستورات میل، فریدریش نېچه، زیگموند فروید، ډیمونډ هوسول) او نورو چې په نولسمه پېړۍ کې یې د نویو ژورتیاوو او خبرتیاوو پر بنسټ د نوي فلسفي تفکر بنسټ کېښود. هنر او ادبیات لکه نوی شعر، نوی تیاتر، نوی رومان، نوي انځورګري، نوي معمارۍ او مجسمه جوړونه د مدرنیزم له ستنو څخه یوه اساسي ستن ګڼل کېږي.

تر نوي (مدرنیزم) هنر وړاندې په کلاسیزم پورې اړوند کلاسیک هنر موجود و. رومانتيکي مسایلو ته لېوالتیا چې چې د رومانیزم د ټوکېدو سبب شو او وروسته یې د ریالیزم او سمبولیزم په بڼه وده وکړه، د هنري بهیرونو یوه ټولګه جوړوي چې مورې یې نن ورځ د مدرنیزم په نامه یادوو.

د (داروین) له تیورۍ څخه نیولې د (سلول) تر کشف پورې لویو علمي پلټنو، د بیولوژۍ، فزیک او کیمیا په ټولو برخو کې انقلابونه رامنځته کړل چې د کلاسیک ذهنیت دود یې له ماتېدو سره مخ کړ.

ځکه نو په علم کې رامنځته شوي بدلونونه د مدرنو علومو له ظهور څخه عبارت دي چې پر خپل ځای د نوي هنر په توګه د فلسفې ترڅنګ د مدرنیزم د لویې مانۍ له جوړونې سره یوځای کېږي.

فني یا ټکنالوژیک انقلابونه د مدرنیزم له سترو بریاوو څخه ګڼل کېږي. په نولسمه پېړۍ کې مورډ بخار ماشین (د ډبرو سکرو په واسطه د ماشین حرکت) او د (اورګاډي د چالانېدلو) شاهدان یو. دا ټکنالوژیکي بریاوې د مدرن تفکر زېږنده دي.

نېچه وايي: ((د روښانتيا عصر له کليسا او دربار سره د حساب د تصفيه کولو وخت دی. خو مدرنيزم د فکري نظامونو د نقدولو (ايډيالوژۍ، نقد عصر دی.)) دده په نظر څرنگه چې اوس خدای له منځه تللی دی، نو د مدرنيزم په زمانه کې اړتيا نه شته چې خپلې روښانتيايي مبارزې ته دوام ورکړو (مدرن) ويي، د کلمې په فلسفي مفهوم د لومړي ځل لپاره په نولسمه پېړۍ کې (د حق فلسفې تاريخ) کتاب کې د هيگل له خوا وکارېده، خو تر هيگل وړاندې د مدرن (Modern) اصطلاح د لومړي ځل لپاره په پنځمه ميلادي پېړۍ کې د (کاتوليکو مفکرينو) له خوا کارېدلې ده. دې کلمې هغه مهال د يوه تفکر د کوم پړاو څرگندونه نه کوله، بلکې د تفکر د يو پړاو د شلېدلو مانا يې ورکوله. يانې د روم د امپراتورۍ د مسيحيت پړاو شلېدنه. ځکه نو هغه وخت د مدرن انگازه د هغه په ديني مفهوم کارېدلې ده.

خو (مدرن) د کلمې په (هيگلي) مفهوم د تفکر د يو داسې نوي پړاو پيل دی چې خپل ځان په فلسفه کې څرگندوي.

مدرن او مدرنيزم تر هغه ډېره ژوره او پراخه مانا او مفهوم لري چې ځينې ناژورليدي يې په خپلو ليکنو او ورځنيو خبرو اترو کې په ډېره سطحې او سرسري مانا کاروي. دا خبره سمه نه برېښي چې ووايو دا کمپيوټر تر هغه بل مدرن دی، کېدی شي ووايو چې دا کمپيوټر تر هغه بل ډېر نوی او ډېر مجهز دی. په دې مانا چې دواړه مدرن نه دي.

مدرنيزم (نويوالی) په واقعيت کې يو ټاکلی فکري او تاريخي بهير دی، پر بېلابېلو او مختلفو برخو لکه فلسفه، علم، هنر، ادبياتو او نورو برخو خپل

مستقیم اغېز کوي. مدرنیزم یا نويوالی په ټولنه کې تر پوهنپالنې وروسته بهیرونو پراختیا ده.

پر (۱۸۰۴م) کال د (کانت) تر مړینې وروسته روښانتیا پایته رسي او د (هیگل) په مطرح کېدو سره (مدرنیزم) پیلېږي، هیگل د تاریخ فلسفې او د حقوقو فلسفې کې دا فکر مطرح کړ چې ژوند یا هستي د میتافزیک پر چورلیز نه راڅرخي. هستي یانې ډیالکتیک او نیستی یانې ډیالتیکیک. په فلسفه کې د ډیالکتیکي تفکر حلول د مدرن فکر د پیلېدو سبب شو.

هیگل د تاریخ فلسفه د طبیعت د مارپیچې ودې پر لوري له فکري حرکت څخه پیل او له طبیعت څخه یې د فکر د حلقه یي حرکت پر لوري وڅېړله او د تاریخ په فلسفه کې دې پایلې ته ورسېد چې هر واقعیت معقول دی او هر معقولیت واقعیت لري او یا په ساده ژبه هر عقلانیت مادي نه دی او هر مادي څیز عقلانیت نه لري، هېڅ میتافزیک نه شي کولای له ډیالکتیکي تفکر پرته د فکر او مادي د حرکت بهیر د هیگل د تاریخ د فلسفې په معیار وتلي.

د هیگل په تعقیب د هغه یو کین لاسي شاگرد (کارل مارکس) د هیگل له افکارو گټه پورته کړه. مدرن فکري یې د اقتصاد، فلسفې او سیاست په حوزو کې داخل کړ. مارکس ډیالکتیک له هیگل څخه واخیست او پر ټولو فکري برخو یې تطبیق کړ. د انگلستان پر اقتصاد (ادم سمیت او ریکاردو) باندې یې تنقید وکړ. د فرانسې پر تخیلي سوسیالیزم (سن سیمون او فوریه) باندې یې نیوکې وکړې. روښانتیایي او ترروښانتیا وروسته فلسفه یې تر انتقادي څېړنې لاندې ونيوله.

مارکس چې په مدرن عصر کې کوم نظر پر علومو تطبیق کړ، د مدرن عصر د جوړښت له ماتوونکو څخه و.

(نېچه) د مدرنو مفکرینو له ډلې څخه دی چې د نولسمې پېړۍ په پای کې د مدرنیزم پر ضد راپاڅېده، خپل ځان یې د مدرنیزم د کره کتونکو له جملې څخه ګڼه. هغه په دې باور و چې تفکر له هر جنسه چې وي (فلسفي، ادبي، هنري، علمي، سیاسي، مذهبي او نور هر یو چې وي) د حقیقت د موندنې په لټه کې دی. اوس نو موږ څه پوهېږو چې دا خلک د څه شي په لټه کې دي، د دروغو که د حقیقتونو؟ ځکه چې ټول مفکرین وایي د دوی خبرې حقیقت دي او د نورو دروغ.

د حقیقت په باب د متفکرینو مطلق ټینګار دروغو ته د لېوالتیا بنسټ کارندويي کوي، له همدې کبله ده چې (نېچه) تر مدرنیزم وروسته عناصرو له جملې څخه یو عنصر ګڼل کېږي.

(سپنسر) هغه فیلسوف و چې لېبرالیزم ته یې تیوريکه بڼه ورکړه او خپل ټول قیمتي عمر یې د اثارو پر تدوین ولگاوه، چې پایله یې د لیبرالي ولسواکۍ تیوري ده.

په تفکر کې لېبرالیزم د همغږي فلسفې ملاتړ کوي چې رېښه یې مدرن فرهنگ (پانګوالی) ته رسېږي. (سپنسر) په ډېرې ځیرتیا سره لیبرال ولسواکۍ ته فلسفي رنگ ورکړ او دا تزس ترننه پورې په مختلفو بڼو په بشري ټولنه کې خپل ژوند ته دوام ورکوي، (سپنسر) لېبرالیزم له (سپنسر) ولسواکۍ سره همغږي دی. څرنگه چې د لیبرالیزم اصطلاح د ازادۍ او ازادۍ پالنې مانا څرګندوي؛ د سیالی له ازادۍ څخه اخیستل

شوي ده او دا ازادي په خپله د بورژوازي ترمنځ سيالي ده چې خپل ځان د بازار په ازادۍ کې ښکاره کوي او دا بيا په خپله د بازار ازادي ده چې خپل ځان د کار و ځواک د خرڅلاو په ازادۍ کې څرگندوي. د ازادۍ همدا کلمه ده چې هم د بورژوازي په منځ کې، هم د بازار او هم د خلکو (پرولتاريا) په منځ کې، سرگردانه گرځي. ليبراليزم په ښه ډول دا ټکي د (سپنسر) په عقیده کې منعکس کړي وو.

لکه څنگه چې د يوویشتمې پېړۍ فيلسوف (فوکوياما) ويلي دي د تاريخ پای لېبرال ولسواکي ده، نه کمونيزم.

(فرويد) هم د مدرن تفکر يوه اساسي ستونزه چې د ارواپوهنې نړۍ يې په خپلو نوښتونو پر بل مخ واړوله. د انسان د روان په باب د خپلو څېړنو له امله د باخبره ضمير او ناخبره ضمير کشف ته ورسېد او ټول انساني تفکرات او عملونه يې د خپلو فورمولونو په واسطه بحث ته راکاږل. لنډه دا چې دده بحث پر داسې يو چورليز راڅرخي چې زموږ ټول تفکرات د جنسي غرايزو پر بنسټ خپله بڼه غوره کوي. دغه راز د انسان له خوا وړاندې شوي تفکرات د هغه د افکارو يوه برخه جوړوي او د افکارو بله برخه يې په ناخبره ضمير پورې اړه پيدا کوي.

او ناخبره ضمير يانې هغه ټول شوي او ځپل شوي افکار، ازادۍ او غوښتنې دي چې په پټ يا خوندي ځای کې پاتې کېږي چې وروسته بيا د نبوغ او اختراع او يا د جهالت او لېونتوب په بڼه سرراپورته کوي. دا دواړه ټکي په اروپا کې د هغو په لومړنۍ بڼه رامنځته شول خو په افغانستان، پاکستان او ايران کې په دويمه بڼه جريان لري.

مدرنیزم) نه ټولنپوهنیز مفهوم دی، نه سیاسي مفهوم او نه هم تاریخي مفهوم. مدرنیزم د تمدن ځانگړنه ده، د سنتو پر وړاندې د مقابلي ځانگړنه ده. یانې د ټولو دودیزو او مخنیو فرهنگونو پر وړاندې مقابلي ته وردانگي. مدرنیزم په ټوله نړۍ کې د جغرافیایي رنگارنگیو او د سنتي فرهنگونو د نښو نښانو پر وړاندې ودرېږي، د ټولیز یووالي په توگه پر نورو خپل ځان تحمیلوي. مدرنیزم د لویدیځ د پرمختگ ځالري خودې سره سره بیا هم مدرنیزم مفهوم څه ناڅه مغشوش دی. مدرنیزم په نړیواله کچه په فکري نړۍ کې په ضمني ډول د هر ډول ودې او بدلون بنسټګر دی.

مدرنیزم له موضوعي پلوه په ځانگړي ډول د فلسفې په برخه او د ټولنپوهنې په حوزه کې د پېړیو فضا ته ټکان ورکړ. د (فروید) او (یونګ) تر کشف وروسته د ارواپوهنې علومو هم ژور بدلونونه وزغمل. د مدرنیزم فضا وه چې په سیاسي تفکر کې یې سوسیالیزم، سوسیال دموکراسۍ او لیبرال ولسواکۍ او نورو... خپله بڼه جوړه کړه او ادبي نړۍ کې یې له (هوگو) څخه نیولې تر (ارست همینګوی) پورې لوی نابغه شخصیتونه بشریت ته وړاندې کړل.

لنډه دا چې د مدرنیزم تفکر د نقد او مبارزې له لارې او د سترو ازمېښتونو تر تېرولو وروسته د کمال پورېو ته ورسېد او ان تر هغه ځایه وړاندې لار چې خپل څرنگوالی یا موضوعیت یې تر پوښتنې لاندې راوست. همدلته ده چې تر مدرنیزم د وروسته فکر موضوع رامنځته شوه. تر مدرنیزم وروسته موضوع تر ډېره بریده د مولف له مرگ سره پیل او له څو غږیزو جشنونو سره ادامه پیدا کوي.

په فکر کې مدرنیزم هغه حالت دی چې له نورو سره د افرادو اړیکې ټینګ کړي، د اشخاصو د فکري کچې د لوړاوي لپاره ټولنپوهانو ته له سره منظمه او نوي بڼه ورکوي. په دې ډول مدرنیزم د صنعتي ټولنې او د افرادو (شعور) لوړې کچې بوترکیب او د ولسواکۍ د منلو لپاره د سیاسي او ټولنیز واک پورې ګڼل کېږي. دغه کیفی ځانګړنې کولای شو د مدرنې ټولنې نښې نښانې وګڼو.

لوستونکي ډېر ښه پوهېږي د مدرنیزم د تفکر سپړنه چې په ملیونو ټوکو کتابونو کې رالنده شوې، په یوه لیکنه کې د هغې راوړنه او ځایونه شونې نه ده، بلکې د خبرو اترو پراخو شبکو ته اړتیا لري.

نيوليک

مخ	سرليک
۱.....	دا ژباړه او خو خبرې
۵.....	سريزه
۹.....	د فلسفې مفهوم او تعريف
۱۲.....	د فلسفې د مطالعې گټې
۲۰.....	د فلسفې اصلي وېش
۲۲.....	د فلسفې مسايلو بحثونه
۲۴.....	فلسفه او ځانگړي علوم
۲۶.....	فلسفه او علمي ميتودونه
۲۸.....	فلسفه او ارواپوهنه
۲۹.....	شکاکيت
۳۲.....	فلسفه او عملي حکمت
۳۵.....	د لرغونې او معاصرې اروپا فلسفې
۴۰.....	يوناني فلسفې
۴۱.....	طبيعتپال فلسفيان
۴۳.....	د ملطيه نقش
۴۴.....	تالس
۴۷.....	اناکسيماندروس
۵۲.....	اناکسيمنس
۵۵.....	په يوناني افکارو کې بدلون
۵۶.....	پارمنيدس
۵۹.....	هراکليت
۶۴.....	امپدکلس

۲۲	.....	اناکساگوراس
۲۸	.....	دموکرتیوس
۷۳	.....	په یونانی افکارو کې تاریخ او
۷۳	.....	د تاریخ فلسفه
۷۷	.....	طب
۸۰	.....	سوفیستیان
۸۲	.....	پروتاگوراس
۸۷	.....	سقراط
۹۵	.....	د سقراط محاکمه
۹۶	.....	افلاتون
۱۰۳	.....	ارسطو
۱۱۴	.....	مابې یونانی افکار
۱۱۸	.....	کلیان
۱۱۹	.....	رواقیون
۱۲۲	.....	اپیکوریان
۱۲۶	.....	نوی افلاتونیان
۱۲۹	.....	افکار او عرفان
۱۳۳	.....	منځنۍ پېړۍ او فلسفه
۱۳۶	.....	د روم امپراتوري
۱۳۸	.....	د کلیسا د اربابانو حکومت
۱۴۰	.....	د منځنیو پېړیو فلسفیان
۱۴۰	.....	سنت اگوستین
۱۴۳	.....	توماس اکویناس
۱۵۹	.....	د کوپرنیک فکري انقلاب

۱۶۱.....	د ګاليله فکري انقلاب
۱۶۵.....	د دکارت فکري انقلاب
۱۷۳.....	رنسانس او لومړنی ښاري دولت
۱۷۸.....	باروک دوره او فلسفه
۱۸۱.....	باروک، هنر او ادبيات
۱۸۳.....	دکارت
۱۹۱.....	تجربه پالي
۱۹۶.....	جورج بارکلی
۱۹۸.....	ډیویډ هیوم
۲۰۲.....	د روښانتيا عصر

د تحريك يادښت

د افغانستان ملي تحريك د (۱۳۹۳ ل) كال په پيل كې له خپلو گرانو هېوادوالو سره ژمنه كړې وه چې د دې كال په بهير كې به (شل عنوانونه) بېلابېل ديني، علمي، ادبي او ټولنيز اثار خپلې ټولنې ته وړاندې كوي. ملي تحريك دا ژمنه د ياد كال د كې پر (۲۸) مه نېټه پوره او د يوې پرتمينې غونډې په ترڅ كې يې شل عنوانونه علمي اثار هېوادوالو ته وړاندې كړل. ملي تحريك په ياده غونډه كې ژمنه وكړه چې د (۱۳۹۴ ل) كال په بهير كې به انشاء الله د خداى (ج) په نصرت ټول ټال سل (۱۰۰) عنوانه بېلابېل علمي اثار ټولنې ته وړاندې كوي. طبيعي خبره ده چې دا اسانه كار نه دى، ډېر زيات زيار او زحمت ته اړتيا لري، خو ملي تحريك ټينگ هوډ كړى چې خپله دا ژمنه به هم د تېرې ژمنې په څېر عملي كوي. دا اثر چې ستاسو په لاس كې دى د همدې (سل عنوانونو) ژمنه كړو اثارو له جملې څخه دى، چې د چاپ جامه اغوندي. ملي تحريك هيله لري چې له دې اثر څخه به زموږ هېوادوال په زړه پورې گټه پورته كړي. ملي تحريك له ټولو هغو ليكوالو، ژباړونكو، سمونچارو، مالي او معنوي مرستندويانو او چاپ چارو څخه چې ددې اثارو د چاپ په دې ټول بهير كې يې يو بل سره مرسته او ملگرتيا كړې او دا فرهنگي بهير يې بريالى كړى، د زړه له كومې مننه كوي او كور وداني ورته وايي.

د هېواد د فرهنگ د ښېرازۍ په هيله

د افغانستان ملي تحريك فرهنگي خانگه

مننه او کور ودانی

د افغانستان ملي تحریک له هېواد پال او فرهنگپال شخصیت
بناغلي (عبداللہ رامین همدرد) څخه د زړه له تله مننه کوي چې د دې
اثر چاپ ته يې اوږه ورکړه. ملي تحریک وياړي چې د علمي اثارو د
چاپ لړۍ يې پيل کړې ده. دا لړۍ به دوام لري. مور له ټولو درنو
هېوادوالو څخه په خورا درنښت هيله کوو چې په خپل معنوي او
مادي وس د کتابونو د چاپ دا لړۍ لا پسې وغځوي.

يو ځل بيا ددې اثر له ژباړونکي او چاپوونکي څخه د زړه له تله مننه
کوو چې ددې اثر د ژباړلو او چاپولو جوگه شول.

په فرهنگي مينه

د افغانستان ملي تحریک

Philosophy

And philosophic Duration

Written By: Prof.Dr. Aighanyar
Translated By: M.Ismael Yoon

د افغانستان ملي تحريک
www.melitahrik.com

د ليکوال د خپرونو لړ: ٤٤
د تحريک د خپرونو لړ: ٩٩

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**